ЯЗЭП ЛЁСІК

БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС

Выданьне другое, перароблeнае й дапоўненае

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
МЕНСК ——— 1926

ЯЗЭП ЛЁСІК

БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС

Выданьне другое, пераробленае й дапоўненае

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
МЕНСК ——— 1925

1-я Дзярж. друк. „БДВ". Зак. № 370. Лік 5000 экз. Галоўлітбел № 5783.

Прадмова.

1. Як ставіць навучаньне правапісу?

Стала й дакладна апрацованы правапіс даў нам Б. Тарашкевіч у сваёй граматыцы „Беларуская граматыка для школ“, Вільня, 1918 г. Гэты правапіс і прынят цяпер нашымі школамі, выдавецтвамі й пісьменьнікамі. Ніхто проці яго не выступаў; усе прызналі яго *сваім*, і такім парадкам правапіс Б. Тарашкевіча стаў *беларускім* правапісам. Можна з пэўнасьцю сказаць, што правапіс гэты, паступова выправіўшы некаторыя драбніцы, у васнове сваёй застанецца нязьменным.

Як ведама, у васнову нашага правапісу паложаны такія прынцыпы: а) фонэтычны, б) этымолёгічны, в) прынцып традыцыі (Б. Тарашкевіч, Прадмова, стр. 4) і г) прынцып напісаньня чужаземных слоў *(Лёндан, кляса, нацыя, партыя, тэлеграма, арытмэтыка).*

З гэтых прынцыпаў найбольш шырока ўжываецца прынцып *фонэтычны* для напісаньня *галосных* гукаў (вада, зямля, селянін, рэкі—рака) і прынцып *этымолёгічны* для напісаньня *зычных (казка* заместа *каска*, як чуваць; *просьба*, а ня *прозьба*, *гарадзкі*, а не *гарацкі*, *хлеб*, *зуб*, *мох*, *мог* і т. д.).

Разумеецца, правапісальнае пытаньне лягчэй за ўсё можна было-б разьвязаць такім спосабам, каб у напісаньні слоў трымацца аднаго фонэтычнага прынцыпу, каб можна было пісаць так, як чуваць, каб вока бачыла тое, што чуе вуха. Але датрымаць фонэтычнага прынцыпу да канца—немагчыма. Немагчыма гэта ўжо дзеля таго, што няма такой азбукі на сьвеце, каб можна было дакладна перадаваць на пісьме ўсе гукі нашае мовы. Такой азбукі і прыдумаць трудна, бо гукі ў жывой мове вымаўляюцца розна, у залежнасьці ад гаворак. Акуратна дапасаваць літары да гукаў практычна немагчыма й непатрэбна. Мова кожнага народу, не зважаючы на ўсю яе суцэльнасьць, мае шмат асобных, мясцовых гутарак, якія, маючы агульныя карані й формы слоў, розьняцца паміж сабою акцэнтам і вымоваю слоў.

Такім парадкам, наш правапіс, палажыўшы ў аснову напісаньня беларускіх слоў падвойны і нават патройны прынцып (фонэтычны, этымолёгічны й традыцыйны), дбае аб адным, каб па магчымасьці перадаць на пісьме ўсе асаблівасьці тае гутаркі беларускае мовы, якая легла ў аснову *літаратурнае* мовы.

Процэс вытварэньня нашае літаратурнае мовы адбыўся натуральна, вольна і без пабочнага прымусовага ўплыву, бо ў часе вытварэньня яе Беларусь ня мела адзінага каманднага цэнтру, які мог-бы пакіраваць разьвіцьцё ў свой бок, выходзячы з свайго мясцовага патрыотызму. Дзякуючы вольнаму разьвіцьцю, яна ўвабрала ў сябе ўсе чыста беларускія асобнасьці іншых беларускіх гаворак і цяпер у поўнай меры можа лічыцца сапраўды народнай, агульна беларускай мовай. Разьвіўшыся на грунце менска-віленскай гаворкі (цьвёрдае р і вялікае аканьне), яна шырока адбівае ў літаратуры ўсе асобнасьці іншых гутарак беларускага народу і заняла пануючае палажэньне. Прынамсі, дагэтуль не рабілася спроб адмежаваньня,—ніводная гаворка не памыкалася стаць літаратурнай, хоць перашкоды для гэтага ня было. Само жыцьцё паказала, якая гаворка мае найбольш сілы й здольнасьці для літаратурнага разьвіцьця. А раз вызначылася літаратурная мова, то можна было апрацаваць сталы правапіс, або аднастайнасьць пісьма.

Для навучаньня правапісу (аднолькаваму пісьму) існуе шмат спосабаў, але найлепшымі трэба прызнаць наступныя: 1) *сьвядомае* сьпісваньне і 2) *навучальныя* дыктанты.

Сьпісваньне павінна быць сьвядомае і, прытым, з памяці, каб не абярнулася яно ў мэханічнае коп'яваньне друкованага тэксту. Дзеля гэтага, трэба акуратна выясьніць правіла, а далей зрабіць папярэдняе практыкаваньне такога, напрыклад, характару. Выкладчык (настаўнік) піша на кляснай дошцы прыклад на патрэбнае правіла, зварачае ўвагу на напіс таго ці іншага слова, пры патрэбе напамінае адпаведнае правіла правапісу, а потым—прыклад завучаецца напамяць, і дзеці запісваюць яго ў сшытак. Для агульнай праверкі сьцёрты прыклад можна зноў напісаць, а дзеці павінны выправіць памылкі самі, робячы параўнаваньне напісанага на дошцы з запісам у сябе. Не бяда, разумеецца, калі дзеці не заўсёды прыгэтым акуратна выправяць. Пісаць так, каб ніколі не памыляцца, як кажа Флёраў, абсолютна немагчыма, бо й мы, стала-граматныя людзі, вельмі часта памыляемся. Такое вымаганьне ці такую пастаноўку пісьма, каб дзеці пісалі не памыляючыся, трэба прызнаць пустой выгадкай занадта лібэральных мэтодыстых.

Пры падобных папярэдніх практыкаваньнях вельмі пажадана мець друкаваныя пропісам табліцы з патрэбным тэкстам. Тады ня трэ' было-б пісаць і сьціраць напісанае ды

зноў пісаць для праверкі. Пасьля азнаямленьня друкаваны тэкст проста закрываўся-б, і работа йшла-б далёка шпарчэй. Апроч таго, такія друкаваныя табліцы вельмі пажаданы яшчэ й дзеля таго, што ня кожны выкладчык можа выразна й прыгожа пісаць, тымчасам мамэнт хараства трэба праводзіць пры кожнай рабоце ў школе.

Пасьля такіх папярэдніх практыкаваньняў, можна перайсьці да сьпісваньня тэксту, але з такою ўмовай, каб дзеці, маючы тэкст перад вачыма, стараліся запісваць кожны прыклад напамяць, уважна прыглёдзіўшыся спачатку да правапісу кожнага слова, і толькі ў патрэбных разох спраўляцца з тэкстам.

Пры сьпісваньні ня шкодзіць мець на ўвазе яшчэ й такія ўмовы:

а) тэкст для сьпісваньня трэба даваць невялікі—радкоў 10 друкаваных, каб вучань не ўтамляўся ды лягчэй-бы мог утрымаць у памяці вобразы напісаных слоў;

б) для падтрыманьня ўвагі да работы і сьвядомых адносін да яе карысна падчырківаць словы на данае правіла правапісу, прычым падчырківаць трэба старанна, акуратна, каб не псаваць прыгожасьці пісьма, і толькі патрэбнае слова або часьць яго;

в) работы няхай выпраўляюць самі вучні, памяняўшыся сшыткамі, а настаўнік забірае сшыткі толькі дзеля агульнага азнаямленьня з станам навучаньня;

г) падчырківаць памылак самому настаўніку ня трэба, бо гэта няпрыемна адбіваецца на самапавазе вучня і можа адбіць ахвоту да работы, а без ахвоты няма работы. Лепш проста памылку папрàвіць, а ў некаторых выпадках можна й гэтага не рабіць: памылка сама сабою выправіцца пры далейшых практыкаваньнях, і толькі пры паўторных памылках трэба зварачаць на іх асаблівую ўвагу.

Пачаўшы такое сьпісваньне з кароткіх і простых зьместам фраз, можна паступова перайсьці да сьпісваньня невялікіх вершаў і, наогул, суцэльных стацеек пасьля ўважлівага папярэдняга аналізу іх з боку зьместу й правапісу паасобных слоў.

Што да дыктовак, то яны павінны быць выключна *навучальныя*, г. значыць, дыктуючы трэба *не правяраць* ступень граматнасьці, не контролеваць, не экзаменаваць вучня, а *вучыць* граматна пісаць.

Такія навучальныя дыктанты звычайна ставяцца так. Выкладчык выразна чытае патрэбны сказ, дзеці праз паўтарэньне завучаюць яго напамяць; далей, зварачаецца ўвага на правапіс кожнага слова сказу; труднае або асаблівае па правапісу слова *(салаўі, уе (ўе)* ад віць, *дождж, льлецца)* выпісваецца на дошцы, а ўжо потым сказ запісваецца вучнямі ў сшытак. Пры такіх работах вельмі часта дзеці самі

пытаюцца, якую паставіць літару ў тым ці іншым слове. У такіх разох, само сабою разумеецца, трэба падказаць, зьвярнуўшы ўвагу на гэта ўсяе клясы.

Пры правапісальных практыкаваньнях у форме сьпісваньня, такія дыктоўкі павінны адбывацца раз, два на паўгода. Выпраўляць дыктоўкі—самае лепшае самому настаўніку: гэта надае большай цікавасьці дзецям.

Што да ьеды (знацьця) правіл правапісу, то яны павінны займаць самае меньшае месца ў радзе іншых фактараў навучаньня граматнаму пісьму. Усе навуковыя дасьледзіны псыхофізыолёгіі пісьма паказалі, што самы важны фактар у справе правапісу становіць выгляд (вобраз) напісанага слова і памяць пальцаў, як пры граньні на скрыпцы ці на роялі.

Вось што кажа аб гэтым профэсар мовазнаўства Томсон: „Амаль ня ўсе думаюць, што граматнасьць заключаецца ў тым, каб ведаць, дзе якую ставіць літару, . што ў гэтым уменьні ставіць правільна літары заключаецца мэта навучаньня пісьму. З гэтай прычыны, пры навучаньні правапісу ў школе, прымушаюць вучыць напамяць розныя правілы й словы, подлуг якіх, пасьля доўгага разважаньня, можна вызначыць, дзе паставіць тую ці іншую літару. Не зважаючь на тое, што граматнасьць павінна быць у мускулах і нэрвах рукі, у рукарухоўных і зрокавых успамінах. Прымушаючы думаць аб літарах, настаўнік проста перашкаджае набыцьцю граматнасьці, г. значыць, аўтоматычнага пісаньня, бо мысьлі аб літарах будуць перарываць ход думак пры пісьмоўным укладаньні. Ня той граматны, хто ведае, дзе якая літара павінна стаяць, а той, хто піша, заўважаючы літары толькі пасьля іх напісаньня, дый то толькі, як сустаўныя часьці слоў". („Общее языковедение", стр. 424).

2. *Увага да гэтага падручніка.*

Сучасная навуковая граматыка, як зазначалася вышэй, адлучае правапіс ад граматыкі. Правапіс, такім парадкам, становіцца асобным прадметам навучаньня, зьвязаным з граматыкай больш тэрмінолёгіяй, як чым-небудзь іншым. Гэты падручнік і складае першую спробу калі ня вылажыць правапіс незалежна ад граматыкі, то хоць выдаць яго асобна ад граматыкі ды аслабаніць, такім чынам, граматыку ад неўласьцівага ёй зьместу.

Адсутнасьць у нас падручнікаў такога роду прымусіла аўтара надаць яму такога зьместу, каб яго можна было ўжываць і ў пачатковых школах, і ў школах вышэйшай ступені, і на ўсялякіх, пашыраных цяпер, курсах беларусазнаўства.

Ён складаецца з дзьвюх часьцін: а) з правапісу ў яго ўласным значэньні і б) знакаў прыпынку. Тут дадзены най-

важнейшыя правілы беларускага правапісу і найпатрабнейшыя правілы пастаноўкі знакаў прыпынку з практыкаваньнямі на кожнае правіла. Трэба памятаць, што можа сустрэцца розьніца ў тэрмінолёгіі. Так, напрыклад, *імя* або *імя назоўнае* называецца тут *іменьнікам*, сказьнік—*выказьнікам*, дзеяслоўная прымета і дзеяслоўнае прыслоўе называюцца скарочана—*дзеяпрымета—дзеяпрыслоўе.* Апроч таго, зьменена адно правіла правапісу: форма абвяшчальнага ладу І-га спражэньня з націскам на канчатку -іцё-ыцё (*нясіцё, пячыцё*) заменена формай на яце-аце (*несяце, печаце*), дзе я як у першым складзе перад націскам, бо форма на іцё ў такіх разох не адпавядае вымове і становіць нічым неабаснованае выключэньне.

Як ужываць гэты падручнік у яго першай частцы—аб гэтым даволі гаварылася вышэй (бач. „Як ставіць навучаньне правапісу"), а што да знакаў прыпынку, або пунктацыі, то тут вельмі пажадана, каб выкладчык выходзіў з прынцыпу параўнаньня знакаў прыпынку на пісьме з нотамі ў сьпевах.

Як ведама, знакі прыпынку па пісьме маюць тое самае значэньне, што ноты ў сьпевах. Нотныя знакі паказваюць павышэньне ці паніжэньне голасу, большы ці меньшы прыпынак (паўзу), фортэ, п'яно і т. далей; гэтае-ж самае значэньне маюць і знакі прыпынку на пісьме. Напрыклад, пункт паказвае паніжэньне голасу і найбольшы прыпынак (паўзу) пры чытаньні; коска—найменьшы прыпынак з невялікім паніжэньнем голасу; коска з кропкай—сярэдні прыпынак з сярэднім паніжэньнем голасу; трохкроп'е, або недаказ, паказвае, што мова на нейкі момант абрываецца без паніжэньня голасу; двукроп'е азначае прыпынак і паніжэньне голасу з увагаю на тое, што далейшае пералічаецца або аб'ясьняецца тонам ніжэй. Клічнік можна прыраўнаваць да фортэ, дужкі—да п'яно, працяжнік—гэта затрыманьне ўвагі і т. далей.

Сынтакс у справе пастаноўкі знакаў прыпынку дае нам знадворныя прыметы (коска перад *а*, *але*, *як*, *дзе*, *які*, *каторы*), або лёгічныя, змыславыя, ці, лепш сказаць, граматычныя правілы (выдзяленьне прыдаткаў, пабочнага слова, залежных сказаў коскамі; двукроп'е перад пералічэньнем ці перад паясьненьнем), не зварачаючы ўвагі на ўласьцівае значэньне знакаў прыпынку. Тымчасам, знакі прыпынку на пісьме ўжываюцца, сьцісла кажучы, не дзеля таго, каб выдзеліць тую ці іншую сынтаксычную форму, а дзеля таго, каб паказаць, як належыць зьмяняць інтонацыю голасу пры чытаньні і якія трэ' рабіць паўзы, прыпынкі. Пры ўласьцівым разуменьні таго, што значаць знакі прыпынку на пісьме, граматычныя (сынтаксычныя) правілы будуць мець, як і належыцца, толькі дапаможнае значэньне. Калі правільна й сьцісла правесьці прынцып параўнаньня знакаў прыпынку з нотамі, то можна далёка лягчэй навучыцца правільнай пунктацыі, як пры дапамозе сынтаксычных правіл. Знакі прыпынку можна

навучыцца ставіць без граматычных правіл, паводле інтонацыі голасу, так сама, як песьня з голасу пераносіцца на ноты. Тут важна яшчэ тое, што пры такой пастаноўцы справы, разам з навучаньнем пунктацыі, дасягаецца *выразнае й сьвядомае* чытаньне.

14. V. 23 г.

Да другога выданьня.

Другое выданьне дапоўнена некаторымі новымі правіламі, і ўведзены задачкі правапісальнага характару. Такім парадкам, зьмест кніжкі складаецца: 1) *з правіл*, 2) *з практыкаваньняў* да правіл для сьпісваньня з падчыркваньнем слоў на адпаведнае правіла і 3) з *задачак* на некаторыя правілы.

Задачкі становяць сабою таксама практыкаваньне, толькі з пропускам літар на адпаведнае правіла. Не зважаючы на некаторы адмоўны бок такіх работ, задачкі могуць прынесьці карысьць пры паўтарэньні правіла, асабліва-ж яны патрэбны мала-ўважлівым школьнікам, што сьпісваюць работу без належнай сьвядомасьці.

Дзеля таго што другое выданьне зьмяшчае ў сабе больш-меньш поўны зборнік правіл беларускага правапісу, гэтая кніжка выходзіць пад назовам: „*Беларускі Правапіс*". Першае выданьне называлася—„Беларуская мова. Правапіс".

Аўтар.

ЧАСЬЦЬ ПЕРШАЯ

ПРАВАПІС ЛІТАР і ГУКАЎ

§ 1. Вялікія літары.

Правіла 1. Пісаць пачынаюць з вялікай літары. З вялікай літары пішуць і пасьля пункту. Апроч таго, з вялікай літары пішуцца йменьні людзей, іх прозьвішчы, назовы вёсак, сёл, гарадоў, мястэчак, рэчак, гор, краін, мясцовасьцяй, сьвят і інш. (*Адам, Ксяневіч, Шчорсы, Нёман, Пажарніцы, Украіна, Купальле, Першае Мая*).

Увага. У пісьмах (лістох) з вялікай літары пішуцца такія словы, як *Вы, Вас, Ягомасьць, Імасьць* і іншыя словы, што замяняюць імя тае асобы, да каторай пішуць пісьмо.

Таксама з вялікай літары пішуцца назовы звычайных прадметаў, калі ім надаецца асаблівае значэньне, прыкладам, у байках і падобных творах (*Дуб і Чароціна, Сьвіньня й Салавей, Воўк і Авечка*).

Практыкаваньне 1. У нашае Касі прыгожая сукенка. Каля Навасёлак цячэ рэчка Шчара. У мястэчку Берасьцечку каманда стаяла. Працоўны люд сьвяткуе Першае Мая. Дабрыдзень на Вялікдзень, дабрывечар на Коляды. Не адзін Гаўрылка, што ў Полацку. У Марылі сшыткі заўсёды чыстыя. Кепска, пане Грыгоры: што далей, то горай. Язык Кіева дапытае. Менск стаіць на рэчцы Сьвіслачы. Навагрудзкі й Ашмянскі паветы сумежныя паміж сабою. Дняпро цячэ ў Чорнае мора. У Вільні засталося шмат старасьветчыны. Каля Вільні йдуць Панарскія горы. Беларусь ляжыць пасярэдзіне Эўропы. Наша старонка называецца Беларускай Раднаю Соцыялістычнаю Рэспублікай. Вітайце дзень Першага Мая!

Практыкаваньне 2. *Выпісаць спачатку прыклады з іменьнямі людзей, потым—з назовамі гарадоў, а нарэсьце—з назовамі рэчак і сёл.*

Маленькі Грышка ўмее чытаць. У Касі чырвоная сукенка. У сяле Шчорсах таргуюць збожжам. Аўдзей

усё між людзей. У Вільні жыве многа народу. Няпраўда, што ў Кузьмы грошы: хіба яму хто падкінуў. Рака Нёман цячэ ў мора. Язык Кіева дапытае. У горадзе Менску многа школ. Мой брат жыве ў Магілеве. Дзядзька Янкоўскі—стары ўжо чалавек. Сьвіслач—рэчка невялічка. Майстар з Міра: што цяў, то дзіра. Не адзін Гаўрылка, што ў Полацку. Рэчка Шчара цячэ ў Нёман. Я радзіўся ў засьценку Няйгертаве. У Гандзі сшыткі заўсёды чыстыя. Кепска, пане Грыгоры: што далей, то горай. Каля Навасёлак цячэ рэчка Гавязянка.

ЗАДАЧКА 1-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, пункты і вялікія літары.*

Нахмурылася неба сенажаць ужо скошана жыта на полі зжата птушкі перасталі сьпяваць лісьце патроху асыпаецца туман закрывае сьвет веюць халодныя вятры ідзе дробны дожджык поле ўжо апусьцела кончана работа сярпа птушкі ляцяць у вырай чуваць крык жураўлёў настала вясна прыгрэла сонейка асушылі вятры зямельку хутка расьце жыта цешыцца сэрца працавітага селяніна ціхае поле залаціцца сьпелым збожжам кожны колас наліваецца зернем пара ўжо жаць прышлі жнеі з сярпамі пачалася работа кладзецца пад сярпом збожжа у полі работа скончана трэба прымацца за малацьбу.

§ 2. Перанос слова.

Правіла 2. Калі слова на пісьме не зьмяшчаецца ў адным радку, то часьць яго пераносіцца ў другі радок. У васнове правільнага пераносу слова з радку ў радок ляжыць правільны падзел слова на склады, г. значыць, слова дзеліцца на склады ды пераносяцца толькі цэлыя склады *(са-рока, саро-ка, вера-цяно, ве-рацяно, вераця-но)*. Адгэтуль відаць, што аднаскладовыя словы для пераносу ня дзеляцца: *дом, дзень, сьнег, стол.*

Пры гэтым трэба трымацца наступных правіл:

1) адна літара не пакідаецца й не пераносіцца. Прыкладам, нельга перанесьці так: *у-міраць*, *ста-ю*, *я-ма;*

2) з дзьвюх аднакіх зычных адна пакідаецца, а другая пераносіцца: *кон-на, закон-ны, дванац-цаць, збож-жа, суч-чо;*

3) калі паміж дзьвюма зычнымі стаіць ь, то часьць слова з ь пакідаецца, а другая пераносіцца: *пісь-мо, паль-цы, жыць-цё, галь-лё, насень-не.* Таксама робіцца, калі ў сярэдзіне слова ёсьць й ці ў: *хвой-ка, зай-чык, лаў-ка, галоў-ка;*

4) злучэньне зычных разьбіваецца: *крас-ка, каз-ка, салод-кі, цёп-лы, леп-шы, друж-ба, абяр-нуць;* але дз і дж ніколі не разьбіваюцца, бо яны азначаюць адзін гук: *гарадз-кі, дож-джык;*

5) калі прыстаўка творыць склад, то яна аддзяляецца пры пераносе ад кораню: *на-ступны, на-ткнуцца, па-стаяць, пры-ступіцца, раз-бор,* але ня можна перанесьці так: *аб-ярнуць,* бо тут няправільны падзел на склады; трэба—*абяр-нуць;*

6) пры пераносе слова ставіцца *знак пераносу* (-)

Практыкаваньне 3. *Сьпісаць ды падзяліць рыскамі (знакамі пераносу) словы так, каб паказаць, як іх можна перанесьці.*

Зямля, сонны, хвораст, мятла, лямпа, трынаццаты, пятніца, няпраўда, багацьце, каменны, сьмецьце, сусед, акуркі, крыльле, капелька, абвестка, салаўінае гняздо, нельга, дошка, сястра, разьвязаць, капуста, ласкавы, пастух. Дождждык, дожджык, перастань! Апусьцела поле. Чырвоны дзедзя па жэрдцы едзе (запаленая лучына). Роўнае поле. Знайка бяжыць, а нязнайка ляжыць. Дарожачка жоўтым лістам запала. Ой у полі жыта капытамі зьбіта! Лепшы дома хлеб аўсяны, як на вайне пытляваны. Стаяла бяроза тонка да высока, на корань глыбока, на лісьце шырока. Хаджу я, пахаджаю па чыстаму па полю, ох я сею, расьсяваю сваю долю! Чужая старана тугою арана, сьлёзкамі засявана. А што то за пташачка ў садочку пяе, адкуль яна, бедная, прычаты бярэ? Я хадзіла да броду па воду да пусьціла свой вяночак на воду.

Хто ня ўмее араці, таму хлеба ня даці, ні капусты, ні бацьвіньня,—няхай, гультай, пасе сьвіньня! Цераз сад дарожка біта, топтана. Прышло туды семсот малайцоў. Хто таму вінаграду сторажам будзе? Ой рана, рана трое курэй пела! Прадам цябе, коню, за чатыры грошы, за чатыры грошы, што ты не харошы. Да запала, запала дарожка сьняжком, да пойдзе наша бабулечка дадомку пяшком. Да запала, запала дарожка расою, да пойдзе, наша бабулька, уся бяседа (госьці) з табою.

§ 3. Мяккі знак і апостроф.

Правіла 3. Мяккі знак не азначае ніякага гуку, а толькі паказвае на пісьме, што зычны гук вымаўляецца мякка: *соль, конь, сінька, бацька, дзядзька; столь—стол, вугаль—вугал.*

Літара **ь** пішацца тады, калі зычны гук чуваць мякка: *гусь, пальцы, камень, кузьня, сенажаць, чытаць.*

Часам **ь** паказвае на пісьме, што мяккі зычны ня трэба зьліваць з наступным галосным (*зьем, зьява*).

Пасьля цьвёрдага зычнага ставіцца ў такім разе значок ' (апостроф) над радком паміж літарамі: *аб'явіць, пад'есьці, п'ўука, пер'е, сям'я.*

Увага. 1) Пасьля зычных **б, п, м,** ніколі **ь** ня пішацца: каб ня зьліваць іх з галосным, ставяць апостроф, і толькі пасьля **з** у такіх разох пішацца **ь** (*зьесьці, зьяўленьне*).

2) Апостроф ставіцца яшчэ ў тых разох, калі трэба паказаць на пісьме, што слова скарочана (*мо' трэ' 'шчэ*).

Практыкаваньне 4. Настала халодная восень. Надвор'е пахаладнела. Мядзьведзь любіць мёд. Жаль увагі ня мае. Уся сям'я п'е гарбату. Беларускае пісьмо. У кузьні паляць вугаль. Нудна над вухам зьвініць авадзень. Кожны вугал неласкава глянуў на Алеся. Столь пабелена мелам. Стол накрываюць настольнікам. Каваль куе сталь. Брыдка быць нямыцькам. Матку жаласьць агарнула. Вёска стаяла на ўзгор'і. Горка зьесьці, а жаль пакінуць. У паветры ўецца павуціна. Дзе п'ецца, там і льлецца. Адам уе аборку. Разьюшаны леў вельмі страшны. На сем двор адзін тапор. Голуб

сеў на стрэху. Многа народу зьехалася на кірмаш. Добрым людзям на здароўе. Зьзяе на небе яснае сонца. Вераб'і шчабяталі. Здарэньне новага зьяўленьня. Даб'ёмся самі лепшай долі. Госьці ўжо разьехаліся. Вецер разьвеяў пер'е. Адзін хоць зьеж вала—усё адна хвала. Кіньма думкі аб долі гаротнай! Ня траціце марна часу! Сядзьма на калодзе, пагаворым а прыгодзе. Работа й корміць, і поіць. Чужая болька нікому не баліць. Тань, да тавару ня гань. Дзяўчаты пашлі ў тан. Плыты сталі на мель. Мел капаюць у гарах.

ЗАДАЧКА 2-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, заместа крыжыка Ь.*

Кон× бяжыц×—зямля дрыжыц×. Мядзьведз× любіц× мёд. Настала халодная восен×. Жал× увагі ня мае. У нашай хаце стол× пабелена мелам. Мы купілі новы стол. Нудна над вухам зьвініц× авадзен×. Пятрус× купіў сталёвыя кан×кі. Кавал× куе стал×. Мол× паела вопратку. Хлопчык парэзаў сабе пал×цы. Гаспадар прадаў сажан× дроў. Беларускае піс×мо. Кол×кі табе год? Сасновыя дровы вельмі колкі. Каму гаравац×, таму ня ўмірац×. Абцёр бац×ка вус рукою, твар і лоб свой лысы. Надз×муўся, як мыш на крупы. Кінуў ён гул×ню з сябрамі. Кожны вугал неласкава глянуў на Алеся. У куз×ні паляц× вугал×. Побач з хатай стаяла варывен×ка. Эх, як міла, весялен×ка ў роднен×кім куточку! Матку жалас×ц× агарнула. На гул×ню пустую плюн×, махні рукою. Вось на мел× плыты ўзагналі. Мел патрэбен для бялен×ня с×цен. Брыдка быць нямыц×кам. Нямыц×кі гарады дзержац×. Сядз×ма на калодзе, пагаворым а прыгодзе. Пад вечар цен× большае. Тан×, да тавару ня ган×. Дзяўчаты пашлі ў тан.

ЗАДАЧКА 3-яя. *Сьпісаць ды паставіць, дзе трэба, заместа крыжыкаў Ь або* ' (*апостроф*).

Адзін хоць з×еж вала—усё адна хвала. Чэрві аб×елі лісьце. Аб×явілі набор. Нудна выглядае надвор×е ўвосень. Дзе п×ецца, там і льлецца. Яны

аб×ехалі навокала сьвету. Здарэньне новага з×яўленьня. Ён сеў ды з×еў увесь абед. З×зяе на небе яснае сонца. Многа народу з×ехалася на кірмаш. Мы пад×ехалі к гары. Засталіся адны аб×едкі. Нядаўна быў з×езд. Конь п×е воду. Вераб×і шчабечуць. Надвор×е пахаладнела. Вецер разьвеяў пер×е. Пад×ярэмнае жыцьцё. Ледзь уз×ехалі на гару. Вёска стаіць на ўзгор×і. Іржа з×ела залеза. Б×ецца, як рыба аб лёд. Вырасла травінка ў сям×і прыгожых васількоў. Уся сям×я п×е гарбату. Зьвяр×ё жыве ў пушчы. Ня я б×ю, вярба б×е. П×яўкі жывуць у балотнай вадзе. Пад×яжджаючы пад горад, мы здалёк ужо бачым вежы і хвабрычныя коміны. Госьці ўжо раз×ехаліся. Ад п×янства дабра ня бывае. На бязрыб×і і рак рыба. Усім па сем, а гаспадару восем, гаспадыні дзевяць, бо хораша дзеліць. У нас завёўся дзікі голуб. Раз×юшаны леў вельмі страшны. Горка з×есьці, а жаль пакінуць. Ходзяць па полю ў раздум×і мужчыны.

§ 4. Літары Ў, Й і прыдыханьне.

> **Правіла 4. Літары Й і Ў.** Літары Й і Ў пішуцца тады, калі гукі і і у ня твораць асобнага складу, напрыклад: *рай, мой, вайна, хвойка; быў, воўк, кароўка, пісаў.*

Практыкаваньне 5. *Сьпісаць і словы з літарамі й і ў падчыркнуць.*

Паехаў мой сынку на вайну. Згінуў сьнег з сырой зямлі. Ані вухнуў, ані рухнуў. А воўку памоўка, а воўк тут. Мы знашлі малога зайчыка. Ня руш нічога і ня бойся нікога. Будзь здароў, як рыжык бароў. Май усяго даволі, а бяды ніколі. Або пан, або прапаў. На мяжы расла хвойка. Бярэш кароўку, бяры й вяроўку. Мы чыталі байку пра зайца. Поўнач пеўні пракрычалі. У нашага барана роўная воўна. З поўначы холаду, сіверу буйнага, гусі на поўдзень ляцяць. Стукаў дзяцел і жаўна. Прыветна сонейка глядзіць. Паліўся срэбрам сьпеў прыгожы ў далёкай сіняй вышыне. Май—каню сена дай, а сам на печ уцякай.

Поўна бочачка віна, нідзе дзірачкі няма. Эх, як слаўна, як прыгожа, хораша, прыстойна! Над палямі змрок прарваўся, па нізе расплыўся. Міма хмурынка прашла. Між палёў шырокіх я адзін стаю. Уеццa павуціна. Стагі на лузе вежамі жаўцеюць. Роўненькім шнурочкам жураўлі на вырай ляцяць над лясочкам. Салавей у гаі сьвістаў.

Правіла 5. Калі гукі у, і стаяць асобна ці на пачатку слова, то бываюць то складовыя, то нескладовыя:

1) Ў (нескладовае) пішацца тады, калі папярэдняе слова канчаецца на галосны гук. Напрыклад: *Пусты ўлетку нашы сёлы. Было ў бацькі тры сыны.*

2) У (складовае) пішацца тады, калі папярэдняе слова канчаецца на зычны гук, або калі перад у стаіць які-небудзь знак прыпынку, а таксама на пачатку пісьма *(Над ракой туман узьняўся. Чуцен сьвіст у полі. Усюды зелена, усё расьце, усё наліваецца).*

Увага. У вершах дзеля разьмеру можа быць ў заместа *у*—і наадварот. Напрыклад:

Чыстых хмарак валаконцы
Сталі *у* кружочак
Вышай лесу, працi сонца
Ї сплялі вяночак. (*Я. Колас*).

Пачатковае у ў чужых словах у нашай мове ніколі не чаргуецца з ў, напр.: *унівэрсытэт, унівэрсал, узурпатар, Уран, Угоршчына* і г. падб.

Ёсьць асобныя словы, якія мы ўжываем толькі з у (складовым), напр.: *увага, уважны, угода, умова, урад, упадак, уціск, уклад, ухвала* і некат. іншыя.

3) Гук І, стоячы асобна ці на пачатку слова, таксама пасьля галосных становіцца нескладовым, але не заўсёды (бач. § 23). Напрыклад: *Прышло й лета. А хто там ідзе? Ён ідзе, яна йдзе.*

Практыкаваньне 6. Работа даўно скончана. Пуста й гола ўсюды. Пачарнеў шырокі луг. Яны ўвашлі ў хату. Хмарка на неба ўзышла. Будзе кірмаш і на нашай вуліцы. Сонейка толькі што ўзышло. Бацька й маці вярнуліся з поля. Аднаму і ў кашы няспорна.

Птушкі ў лесе шчабяталі. На ўзгорку расла грушка. У чужое шчасьце ня мухай упасьці. У родным краі, як у раі. Салавей сьпяваў у гаі. Аўдзей усё між людзей. Ляніваму каню й дубіна ня страшна. Сіла й салому ломіць. Нават свойскія качкі й гусі пачуваюць час выраю. Воўка ногі кормяць. Хто дбае, той і мае. Сабраліся хлопцы ўвечар. Увосень багат і верабей. Дабро для ўсіх—наш правадыр. Хто быў нічым, той стане ўсім. Ужо прамінулі няўзгоды пакутныя. Вот узышла ўжо першая вячэрняя зорка. Куды ні глянь—усюды зелена. Ён яго й поіць, і корміць. Тухнуць агні, і ўсё заціхае. Агні патухлі, усё заціхла. Вот табе й на! Цесна зьбіліся нашы хаты, як авечкі ў летні жар. Адны вочы й плачуць, і сьмяюцца. Баламутка на ўсякія штукі хутка. Даль паўнютка ціхай смуты. Лес туманам заснаваўся. І рыкам леў сваім будзіў і лес стары, і чыста поле. На чужыне птушкі жывуць усе разам: тут поплеч і кнігі, і бакасы, і качкі, і чаплі. Вецер увосень жудою шуміць.

Правіла 6. Калі слова пачынаецца з галоснага гуку *а*, *у*, ці *э* пад націскам, то перад імі можа стаяць *прыдыханьне в* або *г*: ***вочы***, ***вокны***, ***возера***, ***Ворша***, ***вуха***, ***вугаль***, ***гэты***. Прыдыханьне можа стаяць і ў сярэдзіне слова паміж двума галоснымі: ***навука***, ***павук***, ***цівун***.

Прыдыханьне *і*, *а* часта зьяўляецца перад злучэньнем двух або трох зычных на пачатку слова: ***іржа***, ***імгла***, ***імжака***, ***ільняны—альняны***, ***Альбоў (горад)***, ***аўторак***, ***аржаны—іржышча***.

Калі слова пачынаецца галосным гукам *а* ды стаіць пасьля нескарочанага *у*, то перад *а* заўсёды будзе прыдыханьне в: *Дом у вагні*, але—*На лузе гарэў агонь*,—тут ужо слова *агонь* ня мае прыдыханьня. *Працуй да поту, а еж у* вахвоту. *Аж у* вачч*у пацямнела*, але—*Зыдзі з аччу* і т. далей.

Практыкаваньне 7. Навука лепей за багацьце. Навука дае чалавеку розум. Вучыся, нябожа: вучэньне паможа змагацца з нядоляй, з няволяй. У ваднае мацеры пяць сыноў (пальцы). Пастушкі разлажылі агонь. Дом у вагні. Ні акон, ні дзьвярэй—поўна

хата людзей (гарбуз). На адно вуха глуха, а на другое ня чуе. Іржуць коні за Сулаю. Увосень лётае павуціньнё. Ці Лявон, ці не Лявон, а з раду ня вон. Іржа залеза есьць. Вузел быў хітра завязаны. Сьляпому вочы завязаны. За вачыма сьвету ня бачыць. З ільну ткуць палатно. На прыгуменьні стаяў азярод. Снапы сушылі ў азяродзе. Снапы сушаць у вазяродах. Вокны адчынілі. У вадчыненым акне разьбілася шыба. Прыехаў мой брацейка з Альбова, пытаецца—сястрыца ці дома? З пахмурнага неба сыпалася імжака. Дзеці знашлі асінае гняздо. У васіным гнязьдзе былі ашчыны. У сад вяла вузенькая сьцежка. Халодная восень прышла. Халодны асеньні вецер. Аржаная каша сама сябе хваліць. Жыта пасеялі на ільнянішчы. Сем варот у вадзін агарод. Коні ймчаліся наўскапыта. Гэты цьвеце па ўсім сьвеце. Воран ворану воч ня выклюе. Дзеці забілі вужаку. Воўк залезны, а хвост альняны (іголка й нітка). Каменны вугаль дастаюць з зямлі. Імглін—павятовы горад на Чарнігаўшчыне. Птушка ня крыкне нідзе ні адна. Ніводнае зернятка не прапала. Радзівон касіў грэчку. Два мядзьведзі ў аднэй бярлозе ня месьцяцца. У ваднэй дзежачцы два цесьцечкі (яйцо). Аколіцы Вільні вельмі прыгожыя.

ЗАДАЧКА 4-ая. *Сьпісаць і наставіць, дзе трэба, у або ў.*

Яны ×вайшлі × хату. Хмарка на неба ×зышла. Птушкі × лесе шчабяталі. Пусты ×летку нашы сёлы: ×се на полі за сярпом. Былі × бацькі тры сыны, да ×се-ж яны Васілі. Жар гарыць × печы. Салавей сьпяваў × садзе. У родным краі, як × раі. Ціха на полі × палудзень гарачы. На ×згорку расьце хвойка. Многа тут гразі × нягоду, многа пылу × летні жар. Аўдзей ×сё між людзей. Сонейка толькі што ×зышло. Нешта зьвініць × небе тоненькім срэбным звонікам. Жураўлі ×гары крычаць. Куды ні глянь—×сюды зелена. Цесна зьбілісь нашы хаты, як авечкі × летні жар. Збожжа без пары пажоўкла × полі. Вада × рэчках абмялела. Вот ×зышла ×жо першая вячэрняя зорка. Пачуецца сабачы брэх, і ×сё заціхае. Хлопцы

надумаліся пайсьці X грыбы. Чорныя баравікі так і стаялі X іх вачох. Гаснуць агні па хатах, і X вёсцы наступае цішыня. Месяц яшчэ ня Xзышоў. Са страхам Xзышоў Міхась на ганак школы. X школе яшчэ нікога ня было. За вёскай X полі прытуліліся могілкі. Могілкі X полі адны-адзінюткі. На Xзьмежку расла груша. Цяжка Xздыхнуўшы, збаны пастаўлялі, клункі на межы паклалі жнеі. Шчыраю рукою убрала лета Xвесь белы сьвет. Сабраліся хлопцы Xвечар. Страхі найчасьцей здараюцца Xначы. X чужое шчасьце ня мухай Xпасьці. Баламутка на Xсякія штукі хутка.

Практыкаваньне 8. *Перапісаць і заўважыць правапіс гуку* і.

Прышло *й* лета. Бацька *й* маці вярнуліся з поля. Мы *й*шлі на рынак. Ён яго *й* поіць, *і* корміць. Стукаў дзяцел *і* жаўна. Будзе кірмаш *і* на нашай вуліцы. Калі не наеўся, то *й* не наліжашся. Моцна сьпіць шырокая рака: глядзіш *і* здаецца, што яна мёртвая. Але гэта толькі здаецца: пад ковамі лёду йдзе работа, кіпіць жыцьцё. На лёдзе там *і* сям паказаліся палонкі. Варушыцца рака: чуе *й* яна вясну новага жыцьця. Трасе яна сваімі дужымі плячамі, *і* лёд ломіцца *й* трашчыць. На беразе стаіць цэлая куча народу. Тут *і* старыя *й* малыя, мужчыны й дзеці. Аднаму—і ў кашы няспорна. І рыкам леў сваім будзіў *і* лес стары, *і* чыста поле. Альбо *й*грай, альбо грошы аддай. Было ліха ды *й* пагоршала. Самі сьлёзы *й*дуць. Вот табе *й* на! З чаго хлеб, з таго *й* пірагі. Дудар дудару дарма *й*грае. Ліст на дрэвах пажоўк *і* асыпаўся. Ужо *й* халодная восень прышла. Толькі жыта маладое расьце *й* руніцца. Будуць ветры за вугламі выць *і* плакаць, *і* стагнаць. Пуста *й* ціха ўсюды. Сьпяць зімою купчастыя бярэзіны *і* магутныя дубы. Сьпяць *і* заўсёды зялёныя хвоі *й* яліны. Кусты *й* дрэвы таксама здаюцца нам зімою мёртвымі. Лісьце дрэву непатрэбна ўвосень, *і* яно іх скідае. Абміраюць на зіму *й* вужакі, *і* жабы, *і* яшчаркі. Золата *і* ў попеле відаць. Калі грыбна, дык *і* хлебна. Нават свойскія качкі *й* гусі пачуваюць час выраю. Яны падлятаюць, крычаць

і лапочуць крыльлем. На чужыне птушкі жывуць усе разам: тут поплеч *і* кнігі, *і* бакасы, *і* качкі, *і* чаплі. Мяккі сьнег лятае пухам і канца яму няма. Хто дбае, той *і* мае. Сіла *й* салому ломіць. Хай імчыцца наша песьня птушкай па-над гаем!

§ 5. Правапіс зычных гукаў.

Правіла 8. Гукі р, л, м, н называюцца *плаўнымі;* яны ня маюць падобных глухіх і дзеля таго заўсёды вымаўляюцца выразна.

Нявыразнымі зычнымі гукамі бываюць *звонкія й глухія.* Напрыклад, словы *нож, лёд, просьба* вымаўляюцца, як—*нош, лёт, прозьба.*

Каб пазнаць, якую літару ў такіх разох трэба пісаць на месцы нявыразнага зычнага гуку, трэба слова зьмяніць так, каб пасьля нявыразнага зычнага стаў галосны гук (*нож—нажы, просьба—прасіць, грозьба—гразіць, дуб—дубы, хлеб—хлеба, плод—плады, плот—платы, гразь—гразі; молат—малаток, молад—малады* і г. д.):

Практыкаваньне 9. Адзін хлеб прыедліў. Засыпце яму пяском! І за шчэпку знойдзеш прычэпку. Старой бабцы хораша і ў шапцы. Адвага або мёд п'е, або кайданы трэ. Бывала горш, але рэдка. Не разгадалі загадкі. Дождж і град, і галялёд. Важыш на рыбку, важ і на юшку. Пойдзе мой сыночак пракладаць дарожкі. Мы йшлі сьцежкаю. Свая сярмяжка нікому ня цяжка. У горадзе гарадзкія парадкі. Ніткі ссукалі ў пяць столак. Сала было ў пядзь таўшчыні. Прысядзьце каля нас! Калёсы паставілі пад павець. Вам незнаёма нядоля людзкая. Тут стаялі ваяводзкія палацы. На ўзьмежку расла грушка. Вось улез у цёмны лес! Аддай сваю здольнасьць грамадзкай справе! Ветрык ледзь-ледзь набяжыць. Страву пасалілі трыма драбкамі солі. На слупку сядзела птушка. Вецер хмары шыбка гоніць. На лузе расьлі маладыя дубкі. Град пабіў жыта. У каваля цяжкі молат. У холад кожны молад. Бацька на калодцы лапаць выплятае. Сядзем радком, пагаворым ладком. Сам сабе

рад. Год на год ня прыходзіцца. Ты, брат мой, еж хлеб свой. Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай. Гушчу зьеў, жыжку пакінуў. Падарож была цяжкая. Ежце, да ў вочы ня лезьце. Бегала ліска каля лесу блізка. Сказаў казку з прыказкай. Ні просьбаю, ні грозьбаю. Сусед ехаў улегцы. Без падмазкі блінца не сьпячэш. На капусту купілі новую кадзь. Лебедзь—рэдкая птушка.

ЗАДАЧКА 5-ая. *Сьпісаць і зьмяніць словы паводле ўзору (дуб—дубы, луг—лугі).*

I. Слуп—слупы, дуб—дубы, плот—, плод—, воз—, зуб—, мароз—, нож—, абраз—, сторож—, горад—, холад—, рог—, мох—, луг—, стог—, бераг—, гвозд—, дождж—, жолуд—, сноп—, лоб—, голуб—, шубка—, каробка—, дроб—, бабка—, грыбкі—, хлеб—, сьнег—, пірог—, начлег—, абед—, лёд—, лодка—, год—, параход—, бародка—, дарожка—, нож—, ножкі—, кніжка—, ложка—, дрож—, піражкі—, казка—, сьлёзкі—, гразь—, воз—, расказ—, мядзьведзь—, хатка—, градка—, бок—, град—, народ—.

II. Просьба—прасіць, цяжкі—цяжар, касьба—, рэдка—, малацьба—, гарадзкі—, гарадзьба—, прысба—, прысыпаць, гразка—, адзежка—, дзежка—, почапка—, кладка—, еж—ежа, кветка—, дзетка—, дзедка—, лёгкі—, салодкі—, рэдкі—, гладкі—, молат—, молад—, глыб—, лебедзь—, вузка—, кадка—, губка—, ястраб—, жэрдка—, рэпка—, мозг—, пруд—, нізка—, вузкі—, людзкі—, везьці—, несьці,—сьцярог—.

ЗАДАЧКА 6-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, літару* б *або* п.

Адзін хле× прыедліў. Абяцаная ша×ка на вушы ня лезе. Цэ× вісіць у гумне. У гародзе расьце бо×. Кот памарозіў ла×кі. Ло× яго лапкай па плячы. Хоць у ло× страляй. Жыта было ў лу×цы. Хле× на стале, а рукі свае. У калысцы адарвалася поча×ка. Снапы ставяць у ба×кі. Паставілі чатыры ко×кі сена. Галу×ка адбілася ад гнязда. Страву пасалілі трыма дра×камі солі. У мышкі зу×кі вострыя. На лузе

расьлі маладыя ду×кі. На слу×ку сядзела птушка. Вецер хмары шы×ка гоніць. На злодзеі ша×ка гарыць. Старой ба×цы хороша і ў ша×цы. Ба×скія сенцы нідзе не стаяць. Балазей таму жыць, чыя ба×ка ўмее варажыць. Пастух затрубіў у тру×ку. Засы×це яму пяском. Каню робяць у хляве жола×. Ястра×— драпежная птушка. Ры×ка схавалася ў глы× рэчкі. Ба×ка садзіць рэ×ку. Зу× на зу× не пападае. У ры× кроў халодная. Галоднай куме хле× на ўме.

ЗАДАЧКА 7-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, літары* д *або* т.

У каго ёсьць матка, у таго галоўка гла×ка. Адвага або мё× п'е, або кайданы трэ. Бывала горш, але рэ×ка. Ад роднага таткі прыемны й ла×кі. Аста×кі з хаткі. Насталі новыя пара×кі. Іду па кла×цы. Сало×кі, як мёд. Не разгадалі зага×кі. Сабака трапіў на сьле× зайца. Адклад ня йдзе ў ла×. Люблю наро× наш беларускі. Гэта кве×ка не для твайго носу. Гра× пабіў жыта. Гола× мучыць людзей. У каваля цяжкі мола×. У хола× кожны мола×. Улетку люблю цябе, дзе×ку, а зімою зьем хлеб з сьвіньнёю. Каля×кі—гаспадарскія пара×кі. За кароўкамі ўсьле× з торбай цягнецца дзе×. Бацька на кало×цы лапаць выплятае. Папаў, як у нера×: ні ўза×, ні ўпера×. Рыбакі злажылі нева× у ло×ку. Сядзем ра×ком, пагаворым ла×ком. Поўна ка×ка мёду. Гола×—ня цётка. Яга×ка ты харошая! Сам сабе ра×. Ра×-бы ў рай, але грахі ня пускаюць. Каля печы дзе× сядзіць. Дождж і гра×, і галялё×. Які прыхо×, такі й расхо×. Го× на го× ня прыходзіцца. Прышлі каля×кі— бліны да ала×кі. Ла×кі-ладушкі, прыляцелі птушкі.

ЗАДАЧКА 8-ая. *Сьпісаць і паставіць літары* ж—ш.

Важыш на рыбку, ва× і на ю×ку. Па даро×цы каціласся цяле×ка. Пойдзе мой сыночак пракладаць даро×кі. Мы йшлі сьце×каю. Кую, кую но×ку,

паеду ў даро×ку! Ця×кая, жнейка, праца твая! Свая сярмя×ка нікому ня ця×ка. Ты, брат мой, е× хлеб свой. У мяне востры но×. Адзін дасу×, да няду×. Адзін з со×кай, а сямёра з ло×кай. Адзін хоць зье× вала—усё адна хвала. Каб ня е×ка, не адзе×ка, дык была-бы грошай дзе×ка. Праз Беларусь істу×кай льлецца рака Нёман. Птушка зачапілася но×кай за волас сіла. Кры× пахінуўся, як кветка ў буру. Котка злавіла мы×ку. Ці цот, ці лі×ка? На паліцы ляжаць кні×кі. Калі ўзяўся за гу×, не кажы, што ня ду×. Поўны ко× бульбы. На ўзьме×ку расла гру×ка. Гушчу зьеў, а жы×ку пакінуў. На мура×ку смачная трава. Стора× пазьбіраў стру×кі. Падаро× была вельмі ця×кая. Калёсы паставілі ў шала×. Му×-нябо×чык усплыў на думку. Уздыхнула ця×ка матка. Пад лавай стаяла ра×ка.

ЗАДАЧКА 9-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, літары* г—х, з—с.

Лё×ка стала на сэрцы. Блі×ка відаць, да далёка дыбаць. Люлі, люлі, люлі, пале× кот па дулі! Абы як прышло, лё×ка й з рук сышло. Бегала ліска каля лесу блі×ка. Ежце, да ў вочы ня ле×ьце! Сірацінка сьлё×кі льле. Цягнецца дарожка ву×кая, крывая. На страсе выра× мо×. Ты мо× дзерці мо×. Пачалася ка×ьба. Маро× адмарозіў нос. Яму паслалі адка×. Сьне× ад сонца тае ўлёт. Сабаку прывязалі на ланцу×. Прылё× на часіну сапачыць. Мы чыталі ка×ку. Сказаў ка×ку з прыка×каю. Мя×ка сьцеле, да мулка спаць. Маладзік малады, ро× залаты. Маро×—сто пудоў на во×. Ні про×ьбаю, ні гро×ьбаю. Начлежнікі паехалі на начле×. Сусед ехаў уле×цы. Няма нам палё×кі. Бяз подма×кі блінца не сьпячэш. Вера× цьвіце ў верасьні. Сухія трэ×кі скора загарэліся. Вось уле× у цёмны ле×! Лепш хлеб з вадою, як піро× з бядою. Перамо×чык равё× нас на другі бера×. На вуліцы было гра×ка. Апанас чытаў раска×. Адзінокая бяро×ка схінулася над рэчкай.

ЗАДАЧКА 10-ая. *Сьпісаць і паставіць літары* **дз—ц, дж—ч.**

Мядзьве✕ь любіць мёд. Вам незнаёма нядоля лю✕кая. Люблю я гла✕ь нябёс. У Слуцку ўсё палю✕ку. Пачалася мала✕ьба. Ветрык ле✕ь-ле✕ь набяжыць. Бу✕ька набудзецца, а хвалько нахваліцца. Бу✕ь перш выслухачым, а потым павядачым. Адкуль хмары, адтуль і дож✕. Аднае печанае рэ✕ькі хіба ня ем. Адну дзірку ла✕ь, а другая туды-ж гля✕ь. У горадзе гара✕кія парадкі. Лебе✕ъ—рэдкая птушка. У гародзе вырас хвош✕. Калёсы паставілі пад паве✕ь. Ме✕ь капаюць у гарах. Наш дзя✕ька робіць колы. Ён не грама✕кі чалавек. Аддай сваю здольнасьць грама✕кай справе. Сяк-так, накасяк, абы не палю✕ку. Увосень капаюць рэ✕ьку. Ідзе наш дзя✕ька, і па бруку адзін за дзеся✕ь робіць груку. Прыся✕ьце каля нас! Ся✕ьма на калодзе, пагаворым а прыгодзе. Прыгле✕ься, які ён вялікі вырас. Ся✕ь і сядзі! Думкі за гарамі, а сьмер✕ь за плячамі. Салома пачала тле✕ь. Мала✕ьбіты змалацілі два пасады жыта. На капусту куплена новая ка✕ь. Ніткі ссукалі ў пя✕ь столак. Дзень ледзь-ледзь займаўся.

Гукі д, т, дз, дж.

Правіла 9. 1) У беларускай мове няма мяккіх зычных **д** і **т**, бо яны зьмяніліся на мяккія **дз** і **ц**: *сад—садзіць, сьвет—сьвеціць; дзень, ціха, піць, даць, дзеці, дзядзька.*

2) Для азначэньня гукаў **дз** і **дж** пішацца па дзьве літары, але трэба памятаць, што вымаўляюцца яны не паасобку, а зараз: *дзень, сяджу, гляджу.*

Практыкаваньне 10. Сьвет вялік, а ў сьвеце людзі. Сьвеціць, да ня грэе. Хто пытае, той ня блудзіць. Хата ходарам ходзіць. Калі страва дагодзіць, то й самавар не зашкодзіць. Лес гамоніць, як на сходзе дзе народ. Сем дзён маладзён. Слова—вецер, а пісьмо—грунт. Паставілі дзеці сіло. Па балоце пахаджае бусел. Гасьцінец абсаджан бярэзьнікам. Вецер

дажджлівы панура шуміць. Дажджавая вада ня мае смаку. Сьмешна, да не пацешна. Сухая ложка рот дзярэ. Барджджэй, але не сьпяшайся дужа. Будзе пара, вырасьце трава. Маці ніткі села віць. Хоць вох, да ўдвох. Цяжка жыць у паняверцы. Летась пасаджона, сёлета ўзрашчона. Роўны з роўнага цешыцца. Я вам раджу не сварыцца. Мядзьведзь еў мёд, а пчолы джгалі яго джаламі. Сёлета год ураджайны. Прыяжджайце да нас у госьці! І шуміць, і гудзе, дробны дожджык ідзе. Няхай той серадзіць, хто на неба глядзіць. Не ўважай на ўраджай, а жыта сей. Хлеб расчынілі на дрожджах. Наш сад абсаджан жываплотам. Аці, аці, да нечага даці.

§ 6. Галосныя пасьля зацьвярдзелых.

Правіла 10. Пасьля зацьвярдзелых зычных ж: ш, ч, ц, *) р, (дж) ніколі ня пішацца і, а пішацца ы, *жыла, жыць, шыла, чыста, рынак, бяры, дажджы, пальцы.*

Таксама пасьля ж, ш, ч, ц, р, (дж) ня пішацца я, ю, е, ё, а пішацца а, у, э, о: *жар, жук, жэўжык, жоўты; шабля, шум, шэрсьць, шосты; час, чуць, чэсьць, чорны; гразь, гавару, грэх, сьцярог, цэп.*

Практыкаваньне 11. Шыла ў мяшку не схаваеш. Папсавала гразь дарогу. Хлопчык знашоў складаны ножык. Ажываюць яры. Шчырая праца—мазалёвая. Нашчыпайце сабе вішань! Дожджыку просіць зялёнае жыта. Хоча дажджу ярына. Нашыя сшыткі заўсёды чыстыя. У нас спраўлялі дажынкі. Ваяка ваюе, а жонка дома гаруе. Гаспадар арэ сваё поле. Рэчкі цякуць у мора. Маланка папаліла арэхі. Грэе цёплае сонца. Кожная рэч тут незнаёма. Трэба дбаць на хату. Рэчка срэбрам блішчала на сонцы. Яшчэ ня скора сьнег растане. Нас запрасілі на чэсьць. У тыдні шэсьць рабочых дзён. І за шчэпку знойдзеш прычэпку. На балоце гразка. Сад пакрыўся жоўтым

---

*) Гэты гук „ц" знаходзім у такіх, напрыклад, словах: *палец, купец, цэп, цацка;* яго ня трэба зьмешваць з „ць", што з мяккага „т". Выключэньнем можа быць толькі слова „цьвет".

лістам. Жэўжыкі абарвалі грушкі. Памарозілі шчокі. Вада патрэбна й чалавеку, і жывёліне, і расьліне. Скончыўся зараньне век твой, чалавеча! Бура з даж джом называецца навальніцай. Рупныя пчолкі гулі Яму ўжо шосты год. Кветкі пажоўклі. Чоран мак, да смачан. Пасьмяяўся гаршчок з катла, што абое чорныя.

ЗАДАЧКА 11-ая. *Сьпісаць і паставіць замест крыжыкаў* і *або* ы.

Шхла ў мяшку не схаваеш. Ажхваюць ярх. Расталі ў небе кучх хмар. На мяжх расьце груша. Поўнач пеўнх пракрычалі. Гасьне корчхк на камінку. Папсавала грхзь дарогу. Неба пакрхлася хмараю. Цяжка стала жхць. Пры дарозе вырасла калхна. Малы жук, а вялхкі гук. Чыжык, чхжхк, дзе ты быў? Адзхн вол падласы, а другх рабы. Будзем вучхцца, пакуль сьмерць лучхцца. Хлопчхк купхў складаны ножхк. Доктар лечыць хворхх. Ня першх разваўку ў лесе зхмаваць. Шчхрая праца—мазалёвая. Нашчхпайце сабе вішань. Дожджыку просіць зялёнае жхта. Хоча дажджу ярхна. Дрыжхць, як асінавы лхст. Прачхтай гэтую кнігу! Налі вады ў кархта! Нашхя сшхткі заўсёды чхстыя. Мы спраўлялі дажхнкі. Пастух палічхў авечкі. Сьвет шхрокі й вялікі. Каровы рхкаюць. Дажджх патрэбны расьлхнам. Палажх дрождж на палхцы. Прхехалх купцы. Сірату забралі ў прхтулак. Хлопцы пасвархліся за ножхк-цыганчхк. Сонца сьвеціць і добрхм, і злхм. Да мяне прхехаў мой старх прхяцель.

ЗАДАЧКА 12-ая. *Сьпісаць і паставіць прапушчаныя літары* е *або* э.

Рхчкі цякуць у мора. Жхўжыкі абарвалі грушкі. Гаспадар арх сваё полх. Грхе цёплае сонца Дробны дождж сячх ў вакно. Кожная рхч тут незнаёма. Трхба дбаць на хату. Рхчка срхбрам блішчыць на сонцы. Нас запрасілі на чхсьць. Ляцхлі шхрыя гусі. Яшчх ня скора сьнег растане. Што ў тэй чхсьці,

калі нечага есьці. Бл×ск гарачы сьлепіць вочы. Вуж любіць гр×цца на сонцы. Р×дкае малако нясмачнае. Сьпелыя чар×шні вельмі смачныя. Нар×жце в×цьця на в×нікі! Насадзілі многа р×пы. Плот гародзяць ж×рдкамі. Ч×сным людзям тр×ба верыць. Раньняя птушка зубкі цяр×біць, а позьняя вочкі тр×. Вуч×ньне кончыцца ў ч×рвені. Сьпераду гр×е, а ззаду в×е. У тыдні ш×сьць рабочых дзён. Р×шатам воду носіць. Сабака бр×ша—в×цер в×е. Калі вядзецца, то й на шч×пку прадзецца. Дзеці скублі пер‘×. Сёньня харошае надвор‘×. Ехаўшы бачком, ні з кім не зач×пішся. Кажуць—барждждэй, хутч×й і скар×й. Цэп любіць галоднага, а каса сытага. Па б×ленькай ж×рдачцы чырвоны пев×нь едзе (лучына з агнём). Ч×рві капусту аб'елі. Ніхто ня знае, што яго чакае.

ЗАДАЧКА 13-ая. *Сьпісаць і паставіць літары* о, а.

Папсавала гр×зь дарогу. На балоце гр×зка. Чыстых хмарак валаконцы сталі ў круж×чак. Сад пакрыўся ж×ўтым лістам. Неба пакрылася ч×рнаю хмараю. Сьціх у лесе ш×лам. Куча бяр×зак расла пры дарозе. Пр×слы гнілыя на зямлю ляглі. Ціха на полі ў палудзень гар×чы. Над палямі змр×к праразваўся. Яму ўж× ш×сты год. Кветкі паж×ўклі. Краскі зацьвілі ж×ўценькім цьветам. Ч×ран мак, да смачан. Чуж×е лычка плаціцца рамушком. Ч×рная рыза не спасе, а белая ў грэх не ўвядзе. Шоўкавы венік—лёгкі дух. Ж×нка ці звонка, дзеткі ці гудуць? Ч×рт-бы дзятла знаў, каб не яго даўгі нос. Малы малыш×к скінуўся з выш×к (ж×луд). Поле незьмяр×на, быдла нязьліч×на, пастух рагаты або цыбаты (мурашнік). Воўны клач×к, дрэва суч×к, саломы пуч×к, рэменю шмацінка—вось і цэлая снасьцінка (хамут). Стаіць быч×к—смалены бач×к (засланка). Разумён гаршч×чак, у ім сем дзірачак (галава). Пад адным капялюш×м чатыры браткі стаяць (стол). Іш×ў к нам, а прыш×ў к вам. Бур× сьціхла. Расьцьвіла пахучая чар×муха. Памарозілі шч×кі. Скончыўся заранье век твой, ч×лавеч×!

§ 7. Правапіс галосных.

Літары О, Э.

Правіла 11. Гукі **о**, **э** (а таксама **ё**, **е**) чуваць выразна толькі пад націскам: *(горы, рэчкі, добра, чэрап; сьлёзы, вёдры, сені, вецер).*

Калі націск зыходзіць з гэтых гукаў, то заместа **о**, **э** чуваць і пішацца **а**, а заместа **ё**—**я** *(горы—гара, рэчка—рака, чэрап—чарапы; сьлёзы—сьляза, вёдры—вядро, лес—лясы).*

Практыкаваньне 12. Горы, як волаты, падымаюцца к небу. Стаіць гара высокая, а пад гарою — гай. Наш ячмень рэдкі, а ваш яшчэ радзейшы. Шэпчуць вербы над рэчкаю. Зашаптала вярба над ракою. Пачуўся птушыны шчэбет. Птушкі ў лесе шчабяталі. Увосень холадна, а ўзімку халадней. Увесну цёпла, а ўлетку цяплей. Кужэльнае палатно ткуць з кужалю. Маладому моладасьць, а старому старасьць. Работы на полі даўно скончаны. Шэрага зайца называюць шараком. І мая капейка не шчарбата. Чалавек—гаспадар прыроды. Хто ў жніво халадку шукае, той узімку галадае. Голад і холад мучаць людзей. Садовыя дрэвы глуміць чарва. Чэрві капусту аб‘елі. Глуха шэпча лес зялёны. Ці паскачаш, ці паплачаш. Цэлае лета вісеў жолуд на дубе. Жалуды растуць на дубе. Ні водзін стрэл не прапаў дарма. На вайне стралялі з гармат. Сёстры гулялі ў садзе. Сястра пашыла прыгожую сукенку. Праляцела борзда лета. Кругом усё зелена. Поле пакрылася зяленівам.

Літара Е.

Правіла 12. 1) **е** чуваць ясна толькі пад націскам: *сені, палена, калена, лета.*

2) У першым складзе перад націскам ніколі ня пішацца **е**, а пішацца **я**: *бяда, сястра, няма, няхай, яна, лясы, зямля, зялены, ляжаць.*

3) У другім складзе перад націскам **я** пішацца тады, калі ў першым складзе няма **а** ці **я** *(ня-шы-ро-кі, ня-ву-чоны, ля-су-на, бя-ду-на);* але калі ў

першым складзе перад націскам ёсьць а ці я, то ў другім пішацца е: *ле-са-вік, се-на-жаць, се-ля-нін, це-ця-рук.*

4) У трэцім і далейшых складох перад націскам заўсёды пішацца е: *ве-лі-чы-ня, ве-ра-ця-но.* Але ў такіх словах, як *сьвяткаваць, ясакар, языкаваты, якава* (Ня бачыць сава, *якава* сама) і інш. пішацца я, бо тут у корані я, а ня е.

У такіх разох у залежнасьці ад націску зьмяняецца толькі „е“.

Практыкаваньне 13. Ляжыць невядомы бядак. Неспакойна зашумела жыта маладое. Уся сямейка сьпіць ды спачывае. У пастушкі няма служкі. Сьпее-дасьпявае колас сіратой. Абы бяда, а шыя будзе. Мой брат любіць паляваньне. Наш сусед занядужаў. Зямля мае галавобразную форму. Усьлед думкам неспакойна вецер падпявае. Сенажаць ужо скошана. Птушкі перасталі сьпяваць. У няўмекі рукі калекі. Няшырокая дарога падымалася на горку. У нашага суседа была ўчора бяседа. Селянін арэ сваё поле. Сяляне аруць сваё поле. Каля гаю стаіць векавечны курган. Сьнегавая вада. Веснавая кветка. Бачыць вока, да ляжыць далёка. Ня бачыць сава, якава сама. Кожная рэч мае велічыню. Садовіна яшчэ зеленаватая. Цянькі на два дзянькі. Ці цяпер, ці ў чацьвер. Жар быў нястрывалы. Памятай мяне, як я цябе. Павесялела сялянская доля. Пацямнела ў хаце. Нешчасьлівая доля. Зелянее травіца. Вада ў рэчках абмялела.

Правіла 13. Такія словы, як **не, без, цераз, перад** ня маюць свайго націску; яны становяць як-бы частку таго слова, перад каторым стаяць. Дзеля гэтага часам пішацца не, без, а часам—ня, бяз у залежнасьці ад таго, у каторым складзе перад націскам яны стануць: *не магу, не хачу, не знашоў; ня буду, ня ведаю, ня шуміць; без вады, бяз хлеба.*

Словы цераз, перад і пера нязьменна пішуцца з літарай е, бо заўсёды перад е будзе стаяць ненаціскное а. Напрыклад: *цераз мост, перад намі; перавоз, перадплата, церасчур* і т. д.

Словы дзеля й каля прынята пісаць нязьменна з літарай я на канцы: *каля млiна, каля броду каля мяне, каля вады; дзеля гэтага, дзеля таго*,

Практыкаваньне 14. Ад прыбытку галава не баліць. Ня слухаеш ківа, паслухаеш кія. Без правадыра войска гіне. Будзе кій, да не такі. Ніхто ня дасьць самохаць волі. Няма тае хаткі, каб ня было звадкі. Нішто багатых ня турбуе. Без ахвоты няма работы. Ня так шкода, як нявыгода. Адважны не баіцца няўдачы. Абяцаная шапка на вушы ня лезе. Упартыя адзін другога не пераважаць. Цераз сілу й конь не пацягне. Тады хіба перастане, як уся сарока бела стане. Дзіця перапалохалася ды захварэла ад пярэпалахаў. Летась у нас былі пярэбары на новую кватэру. Баяцца не цівуна, а яго бізуна (старая прыказка). Без падпалы дровы не гарацъ. Чужым розумам век не пражывеш. Бяз штукі ня ступіць. То не бяда, што ня п'ецца вада. Каля рэк туман падымаецца. Не шкадуе, хто серадуе. Каля плоту расла крапіва. Перад невадам рыбы ня ловяць. Перад Тодарам расхадзіўся ходарам. Сын вярнуўся дзеля хворае мацеры. Цераз мора котаў хвост (восілка на вядры). Запас бяды ня чыніць. Няпрыветна цераз вокны ночка пазірае.

Правіла 14. У складох пасьля націску *ў аснове* слова заўсёды пішацца **е**: *(восень, вецер, возера, певень, лецейка, брацейка, вучыцель, выехаць, вьщерабіць, вывесьці, сіненькі, беленькі, патрэбен, повен)*, а таксама ў такіх разох, як—*чытае, гуляе, бялее—чытаеш, гуляеш, бялееш.*

У словах—*памяць, месяц, пояс, заяц, чэлядзь, дзевяць, дзесяць, тысяча*—пішацца **я**, бо тут **я** ў корані.

Увага. Гэтае правіла агулам можна выразіць так: „У складох пасьля націску пішацца *Е* за выключэньнем тых слоў, дзе *Я* ў корані або ў канчатку".

Аб тым, калі *Я* пішацца ў канчатку, глядзі ніжэй (§ 12, прав. 34, а таксама § 13 прав. 40, 42, 43).

Практыкаваньне 15. Увосень багат і верабей. У месяцы маі зелянеюць гаі. Ціха на полі ў палу-

дзень гарачы. Повен хлявец белых авец (зубы ў роце). Што шуміш так неспакойна, жыцейка, у полі? Вот і лецейка настала. Адным поясам тысяча падпіразана (сноп). Лён пакрыўся харошанькімі сіненькімі красачкамі. Цыган як галее, дык сьмялее. А цемната ўсё гусьцее й гусьцее. Аж дзервянее ў жнеек рука. Жыта ўжо высьпела. Вывела ваўчыха трох ваўчанят. Ластавачка вылепіла харошанькае кругленькае гнязьдзечка. Усюды зелень і кветкі. Ад лецечка да лецечка чакай, маё дзецечка. Што маем—не хаваем, а страціўшы—плачам. На нашым лузе вялікае возера. Чуліся гукі дзявочых песень. Сонейка весела пазірала з неба. Пасеку выцерабілі. Чуваць птушыны шчэбет. Чэрвень, ліпень і жнівень—летнія месяцы. А які месяц верасень? Вершы вучаць на памяць. Мне стала вусьцішна й боязна. У дзесятку дзесяць адзінак, а ў тузіне—дванаццаць. Маленькае, кругленькае—да неба дакінеш (вока). Заяц шпарка бегае. Свой свайму паняволі прыяцель.

ЗАДАЧКА 14-ая. *Сьпісаць і паставіць заместа крыжыкаў літары* а, э.

Маладому молад×сьць, а старому стар×сьць. Дзякуй за полудзень: я й так ня гол×дзен. Малацьбіты мал×цілі ў тры ц×пы. Малако цэдзяць праз ц×дзілку. Адны толькі парыж×лыя стагі ст×ялі па грудох з востраю ж×рдкай у версе і нудна пазіралі ў неба. Работы на полі даўно сконч×ны. Шэрага зайца называюць ш×раком. Па маёй гал×ве астанецца ўсё табе: і т×ўкач, і мялён, і ст×рожа, і прыгон. За дурною г×лавою н×гам няма сп×кою. Глух× лес гамоніць. В×ўка ногі кормяць. М×лако трэба адц×дзіць. Спараную бульбу адц×джваюць. Учора было сьвят×. Што з возу спал×, то прапал×. Сяляне лічаць цыганоў найлепшымі к×наваламі. Зайчаняты скора выр×стаюць. Шый, як злож×на. Сабакі бр×халі. Шыв×рат навывар×т. Што хор×ш×, тое само сябе хваліць. Чужымі рукамі добр× толькі жар загр×баць. Цер×з сілу й конь ня ступіць. Час×м з квас×м, а парою з в×доою. Ч×лавек—гаспадар

прыроды. Цешыўся стар×ц, што пер×жыў мар×ц. Ці паскач×ш, ці паплач×ш. І мая капейка не шч×рбата. Цаца, цаца ды ў кіш×ню. Выр×таваны з вады конь і лужыны баіцца. Хто ар×, а хто б×рануе—усіх сьмерць пар×ўнуе. Глуха ш×пч× лес зялёны. Пер×блуталіся на др×ве галіны. Лес шуміць і ракоч×. Падняўшы ўгору стройны в×ласок, ные сірацінка, плач× к×ласок. Сушыць яго сонц×, клоніць вецяр×к. Хто ў жніво х×ладку шукае, той узімку г×ладае. Садовыя дрэвы глуміць ч×рва. Прыляцела ласт×ўка з далёкаг× выраю. Села яна на стр×ху старог× гумна ды зашч×бятала. Вясёлая песьня яе так і пасыпалася па ўсім двары мілым шч×бетам.

ЗАДАЧКА 15-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, літары* **я** *або* **е**.

Знайка б×жыць, а н×знайка л×жыць. Брат брату пан×волі прыяцель. Аб×цанка—цацанка, а дурному радасьць. Н×спакойна зашумела жыта маладое. Зранку самага трывожна шэпча з×л×ное. Уся с×мейка сьпіць ды спачывае. Вучыся, н×божа: вучэньне паможа змагацца з н×доляй, з н×воляй. Авось н×босю брат. Абы б×да, а шыя будзе. Баіцца ён ц×бе, як воўк ягняці. Бал×валі, пакуль голы сталі. Бачыць вока, дзе п×чэцца кока. Аржаная каша сама с×бе хваліць. У пастушкі н×ма служкі. С×нажаць ужо скошана. Наш сусед цяжка зан×дужаў. Толькі матка з в×раценцам прытулілась к печы. За тыдзень в×лікдзень. В×лікдзень сьв×ткавалі чатыры дні. Б×гучага воўка добра й за хвост злавіць. Мой брат любіць пал×ваньне. Усьлед думкам н×спакойна вецер падп×вае. Сьпее дасьп×вае колас сіратой. У нашага суседа была ўчора б×седа. На дарозе л×жала тоўстае б×рвяно. Бачыць вока, да л×жыць далёка. За б×рэзьнічкам брэша талалайчык (язык). Птушкі п×растали сьп×ваць. У н×ўмекі рукі калекі. Б×зьдзельна жыць—толькі з×млю ц×жыць. С×лянін арэ сваё поле. С×ляне пашлі на поле. Н×шырокая дарога падымалася на горку. В×снавая кветка. Каля гаю стаіць в×кавечны курган. Сьн×гавая вада.

ЗАДАЧКА 16-ая *(паўторная). Сьпісаць і паставіць літары* я, е.

Тут асталіся адны н×даборкі. Кожная рэч мае в×лічыню. Н×хай—н×добры чалавек. Яны п×рац×рпелі в×лікае гора. Па дарозе сустрэўся нам н×знаёмы чалавек. Пал×ўнічы забіў ц×ц×рука. Садовіна яшчэ з×л×наватая. Гэты ячмень п×расьпеў. Тут н×даўна ×шчэ красаваліся пасевы. Птушкі п×расталі п×яць. Н×весела выгл×дае неба, засланае шэрымі хмарамі. Нудна й н×прытульна выгл×дае ўсё ўвосень. Н×задоўга да адлёту ў вырай птушкі зьбіраюцца ў кучы. Н×каторым птушкам прыходзіцца п×рал×таць цераз моры. Н×разумныя людзі страшаць дз×цей. Ц×нькі на тры дз×нькі. Ці ц×пер, ці ў чацьвер. Н×далёка ад вёскі былі могілкі. Ня было ўцехі ў мац×рынскім горы. Праб×гае ліс галодны ды праз кусты скача. Пам×тай м×не, як я ц×бе. Усе п×ралётныя птушкі пакідаюць нас на зіму. Мы чыталі цікаўнае апав×даньне. Л×дз×ная вада. Пац×мнела ў хаце. Ня гудзі так, восень, н×пагодай дзікай! Н×прыхільна глядзіць на нас сонца ў зіму. Н×ма таткі, н×ма й папкі. З×л×нее травіца. Пав×с×лела с×лянская доля. Н×в×лічкі хлопчык пасе кароўкі. У полі зранку за сахою з×мл×роб гукае. Н×дагляд—н×даплат. Н×шчасьліва наша доля нам нічога не дала. Муха—в×лікі вораг чалавека й жывёлы. На в×раб'я кажуць, што ён злодзей. Буду ласкай і ўцехай гарамыкі-б×дака. У л×сным гушчарн×ку вывела курапатка дз×цей. Жар быў н×стрывалы. Вада ў рэчках абм×лела. Ціха за працу ўзяліся дз×ўкі. Л×жыць н×в×домы б×дак.

ЗАДАЧКА 17-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, літару* е *або* я.

Будзе кій, да н× такі. Н× слухаеш ківа, паслухаеш кія. Ад прыбытку галава н× баліць. Б×з правадыра войска гіне. Аднаму і ў кашы н×спорна. Н×вялікая б×да, што б×з рыбы с×рада. Б×з ахвоты няма работы. Н× так шкода, як н×выгода.

Адважны н× баіцца н×ўдачы. Ад свайго злодзея н× ўсьцеражэшся. Аб×цаная шапка на вушы н× лезе. Упартыя адзін другога н× п×раважаць. Колам п×раламала ногу. Сьнегавая вада н× мае смаку. Б×з падпалы дровы н× гарацць. Баяцца н× івуна, а яго бізуна. Н×прыветна ц×раз вокны ночка пазірае. Б×да, што н× п'ецца вада. Ад дажджу н× ў ваду. Адвага н× зьн×вага. Запас б×ды н× чыніць. Абедаў, да жывот н× ведаў. Н× бачыць сава, ×кава сама. Ц×раз мора катоў хвост (восілка на в×дры). Б×ла мыецца, да н×чыста ходзіць. П×рад панам Тодарам расхадзіўся ходарам. Чужым розумам век н× п×ражывеш. Такая прынука, як праца й навука, ціж можа нам сіл н× дадаць? З тэкімі сябрамі, знай, будзе н× штука і гора сваё зва×ваць. Ты праўду ў н×праўдзе, як сонца між хмараў, спазнаеш, як цёмен н× будзеш. С×гоньня ў нас с×рада. Ц×раз сілу й конь н× пацягне. Ніхто н× ведае, як хто абедае. Тады хіба п×растане, як уся сарока бела стане. Дзіця п×рапалохалася ды захварэла ад п×рэпалахаў. Летась у нас былі п×рэбары на новае месца. То н× бяда, што н× п'ецца вада. Б×з штукі н× ступіць. Каля плоту расла крапіва. Гэта зроблена дзел× прыліку. Кал× рэк туман падымаецца. Сын вярнуўся дамоў дзеля бацькоў. Н× шкадуе, хто с×радуе.

ЗАДАЧКА 18-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, літару* я *або* е.

Увос×нь багат і в×рабей. У мес×цы маі зел×неюць гаі. Прыляцелі куры, селі на вароц××х у чырвоных боц××х. Замок н× для злодз×я, а для пана дабродз×я. Па вос×ні і ў кошкі л×пёшкі, і ў в×раб'я піва. Чырвоны дзедзя на жэрдцы едз×. Сьнегам вец×р сыпл× ў дзьверы. Тыдз×нь, тыдз×нь да Каляд, а пан з чэл×дзі н× рад. Лён пакрыўся харошанькімі сін×нькімі красачкамі. Цыган як гале×, дык сьм×ле×. Жыта ўжо высьп×ла. Ластавачка выл×піла харош(?)нькае кругл×нькае гнязьдзечка. Ц×раз тыдні два з яечак вышлі гол×нькія маленькія птушачкі з жоўц×нькімі роцікамі. У лясным гушчарняку выв×ла кура-

патка дзяцей. Гэты персьц×нь даравала я яму ў расстаньні. Усюды зел×нь і кветкі. Што шуміш так н×спакойна, жыц×йка, у полі? Б×лаватаю п×лёнкаю ўздымаецца туман над лугамі. Ц×мната ўсё гусьце× й гусце×. Праца марудна б×сконца цяжка. Аж дз×рвяне× ў жнеек рука. Ціха на полі ў палудз×нь гарачы. Ны× сірацінка, плача каласок. Вот і лец×йка настала. Адным по×сам тыс×ча падп×разана (сноп). Ад лец×чка да лец×чка чакай, маё дзец×чка. Што ма×м—н× хава×м, а страціўшы плачам. На нашым лузе в×лікае воз×ра. Чуліся зыкі дз×вочых пес×нь. Сон×йка вес×ла пазірала з неба. Пас×ку выц×рабілі. Пов×н хлявец белых авец (зубы ў роце). Чуваць птушыны шчэб×т. У аднае мац×ры пяць сыноў. Чэрв×нь—шосты, ліп×нь—сёмы, а жнів×нь восьмы мес×ц у годзе. А які мес×ц в×рас×нь? У дзесятку дзес×ць адзінак, а ў тузіне дванаццаць. Маленькае, кругл×нькае—да неба дакін×ш (вока). У падсус×дзях з бусламі вераб'і й шпакі в×ліся. Ходзіць каля лесу, пяе куралесу; ні кура ні пев×нь—дз×равяны зев×нь (пастухова труба). Вершы вучаць на пам×ць. За×ц шпарка бега×. Гаспадар і гаспадыня вы×халі з дому. Адам—мой прыяц×ль. З вялікага глаголаньня невялікае спас×ньне.

Склады РО, ЛО, ЛЕ.

Правіла 15. Склады ро, ло, ле не падлягаюць аканьню; не пад націскам яны пераходзяць у ры, лы, лі: *гром—грыміць, дрож--дрыжаць, кроў—крыві, бровы—брыво, тросьць—трысьцінка, крошка—крышыць—крыху, дровы—дрывамі—дрывяны, брод—брысьці, глотка—глытаць—праглынуць, блохі—блыха, блеск—блішчаць, яблык, яблына і т. далей.*

Практыкаваньне 16. Гром грыміць. Улетку бываюць грымоты. Конь бяжыць—зямля дрыжыць. Яго прабралі дрыжыкі. У брод брыдуць. На стале былі крошкі. Накрышылі сьвіньням зельля. Горш, калі баішся: і ліха ня мінеш і надрыжышся. Прышлося перабрысьці рэчку. Блеск гарачы сьлепіць вочы. Сьнег

блішчыць на сонцы. Беларускія пляменьні: крывічы, дрыгвічы й радзімічы. Крывіч—значыць кроўны, блізкі, родны, сваяк; дрыгвічы—племя, што жыло на балотнай мясцовасьці, на дрыгве (дрож, дрыжэць). Закіпеў крывавы бой. Дровы зложылі на дрывотні. Ззаду жывот, сьпераду хрыбёт (галень). Праглынутага ня выплюнеш. Чорствы хлеб крышыцца. Сьпелыя яблыкі вельмі смачныя. На мяжы расла яблына. Карова паламала трысьнік. Тросьць—трысьцінка. У сястры чорныя бровы. На сем вёрст адзін мост, а на канцы хрост. Даўней спраўлялі хрысьціны. Сястра вучыла хрышчонага сына. Яблыка ад яблыны недалёка падае. Апанавала трывога. Крошку палепшала. Надвор'е крыху пацяплела. Волю, здабытую кроўю, ахвярамі, трудна цяпер адабраць. У брод брыдуць. На стале былі крошкі. Байбак бяжыць, аж балахон дрыжыць (баран).

§ 8. Падвойныя літары.

Правіла 16. У беларускай мове вельмі часта (на месцы даўнейшага старaславянскага злучэньня іе, ія, ію) у назоўніках зычны гук, стоячы перад галосным у канцы слова, вымаўляецца з націскам, падвойна: *вясельле* замест *вяселіе*, *ральля—ралія*, *сольлю—солію; збожжа* замест старaславянскага *збожіе*, *зацішша—зацішіе* і т. далей.

У такіх разох трэба пісаць па дзьве аднакія літары, а паміж імі ставіць мяккі знак (Ь), калі падвойныя зычныя мякка вымаўляюцца (*зельле, насеньне, судзьдзя*), а калі падвойнымі зычнымі бываюць зацьвярдзелыя гукі, то пішуць проста дзьве аднакія літары: *збожжа, зацішша, у ваччу* і т. далей.

Мяккія падвойныя зычныя бываюць такія:

1) **льл** — *вясельле, купальле, гальлё, Ільля, ральля, сольлю, кольле, застольле* і інш., а таксама—*льле, льлецца.*

2) **ньн** — *здарэньне, насеньне, пытаньне, сумленьне, зьяўленьне, панаваньне* і інш.

3) **сьс** — *калосьсе, валосьсе, касьсё* і інш.

4) **цьц** — *жыцьце, багацьце, сьмецьце, вецьце, куцьця*, і інш.

5) **зьз** — *з гразьзю, мазьзю, рызьзё*, а таксама— *зьзяе, зазьзяць, зьзяньне.*

6) **дзьдз**—*судзьдзя, разводзьдзе, ладзьдзя* (чайка), *бязьлюдзьдзе* і інш.

Цьвёрдыя падвойныя бываюць такія:

1) **жж** — *збожжа, раздарожжа, уражжа* сіла.

2) **шш** — *заціўша, з роскашшу*, каля *вушшу.*

3) **чч** —*сук—суччо, лыка—лыччо, запечча, у ваччу, за печчу* і інш.

Увага. Губныя *б, п, м* і *р* не падвойваюцца; пасьля губных і пасьля *р* у такіх разох ставіцца толькі апостроф: *бязрыб'е, куп'ё, Хацім'я, надвор'е.*

Трэба заўважыць, як пішуцца словы: *здароўе, безгалоўе, ую, уеш, уём вяроўку.*

Практыкаваньне 17. Люблю я прывольле шырокіх палёў. Стаіць крушнямі каменьне. Крыльлямі махае, а ляцець ня можа (млін-вятрак). Зельле заглушыла поле. Нікла жыцьце ў лесе цёмным. На веніке наламалі вецьця. У хаце было сьмецьце. Мост зроблен з тоўстых бярвеньняў. Вада патрэбна і расьлінам, і стварэньням. Бура паламала гальлё. Посьля буры настала заціўша. Блуканьне на цэлае раньне. Працавалі зраньня аж да зьмярканьня. Няхай плачам ў сіняй далі песьня разальлецца! Хата стаяла на раздарожжы. Збожжа адсыпалі на насеньне. Усе птушкі крыльле маюць, да ня ўсе лятаюць. На прадвесьне бывае разводзьдзе. Справядлівы судзьдзя. Спачатку было чытаньне, а потым—рысаваньне. Вучань разумна адказаў на пытаньне. Каяньне позна ходзіць. Луг зялёны жыцьцем дыша. Ліхадзеям на безгалоўе, а добрым людзям на здароўе. Надвор'е пахаладнела. Уецца павуціна. Зазьзялі на небе ясныя зоркі. Сьцены запырсканы гразьзю. Пацямнела ў ваччу. Зазьвінела ў вушшу. Загарэлася суччо. Курган стаяў на раздарожжы. На харошае запытаньне харошае адпавяданьне. Буйным жыцьцём усё чыста кіпела. Ціха кялосьсе шэпча на ніве.

Правла 17. 1) Падвойныя зычныя нн бываюць у прыметніках, створаных ад назоўніка йменнага з асновай на н: *камень—каменны*, *сьцяна—сьценны*, *вайна—ваенны*, *рэмень—раменны*, *корань—карэнны*, *палатно—палаценны* і т. далей.

Але там, дзе ў аснове назоўніка няма н, пішацца адно н: *шкло—шкляны*, *дрэва—драўляны*, *дзерава—дзеравяны*, а таксама—*зрабіць—зроблены*, *пабяліць—пабелены* і т. д.

2) Падвойнае цц пішацца ў дзеясловах, зложаных з займеньнікамі ся пры канчатку ць: *мыцца* (мыць+ся), *часацца* (часаць+ся), *мыецца*, (мыець+ся), *чэшацца* (чэшаць+ся) і т. далей.

Але калі перад ца стаіць зычны, то пішацца адно ц: *здасца*, *ад'есца*.

3) Падвойнае цц пішацца ў лічэбніках, зложаных з словам *дзесяць* у форме „*дцаць*“ (*адзінаццаць*, *трынаццаць*, *дванаццаць*; *дваццаць*, *трыццаць* і т. далей).

4) Апроч гэтага, падвойныя зычныя часам зьяўляюцца пры тым, як словы складаюцца: *ссыпаць* (с+сыпаць) *аддаць* (ад+даць), *бяззубы* (бяз+зубы), *рассыпаць*, *расьсьпявацца*. (Шпак на дубе расьсьпяваўся).

Практыкаваньне 18. У сяле пабудавалі каменны дом. Мы купілі насьценны каляндар. Скручаны, зьверчаны па хаце скача (венік). У нас дзеравяныя лыжкі. У сенях шкляныя дзьверы. У поўкапе трыццаць адзінак. Капа мае шэсьцьдзесят адзінак. Каля гары былі вапенныя капальні. Няпісьменны, як сьляпы. Скошаны луг стаяў пусткаю. Выскачылі юры з-пад каменнай гары. Чырвоны колер, вінны смак, каменнае сэрца—што гэта так? (вішня). Брат ехаў конна. Пісьменнаму й кнігі ў рукі. Гэты звычай забабонны. Паддайце мех на плечы! На ўзгорку рос малады сасоньнік. Гарох рассыпаўся. Збожжа ссыпалі ў судзіну. Усплыў месяц над соннай зямлёю. З часам з торфу робіцца каменны вугаль. Год мае дванаццаць месяцаў. У лютым месяцы дваццаць восем або дваццаць дзевяць дзён. Дзе карэтка, там і рвецца. Як гукнеш, так і адгукнецца. У голад і нісчымнае смачна есца. Пытаецца люты, ці

добра абуты. Што ў лесе родзіцца—у дварэ згодзіцца. Калі станеш трэсца, то й хлеб лепей есца. У горы нагаруецца, а ў дабры накрасуецца. Пазычаньне на неадданьне. Зоркі рассыпаліся па небе. Даглядайце зубоў: бяззубаму блага. Грозен рак, да ззаду вочы. Ранены алень часта кідаецца на стральца. Наста раззула малога Цішку. Ссохлі травы. Сонны, як мёртвы. Напужаная варона й куста баіцца. Вецер расьсявае травяное насеньне па зямлі. Наабапал лагчыны стаялі дубы. Таннае мяса сабакі ядуць. Выратаваны з вады конь і лужыны баіцца. Саломеным валом не араць, а сенным канём не ваяваць. Голы разбою не баіцца.

Правіла 18. (паўторнае). У беларускай мове ў назовах прадметаў вельмі часта зычныя гукі ў канцы слова, стоячы перад галосным, вымаўляюцца падвойна: *вясельле*, *сьмецьце*, *пытаньне*, *рызьзе*, *збожжа*, *суччо* і г. д.

У такіх разох трэба пісаць па дзьве аднакія літары ды ставіць паміж імі мяккі знак *(Ь)*, калі падвойныя зычныя мякка вымаўляюцца *(зельле*, *насеньне*, *судзьдзя)*, а калі—цьвёрда, то пішуць дзьве аднакія літары: *збожжа*, *зацішша*, *у ваччу* і г. д.

Практыкаваньне 19. *Сьпісаць і словы з падвойнымі літарамі падчыркнуць.*

Бура паламала гальлё. Пасьля буры настала зацішша. Блуканьне на цэлае раньне. На вясельлі граюць музыкі. Уражжа сіла на грэх спакусіла. Во калі разарэньне: ні табакі, ні карэньня! Па хаце валялася сьмецьце. Цукровы гарох пакінулі на насеньне. Жыў на сьвеце справядлівы судзьдзя. На прадвесьне бывае разводзьдзе. Хата стаяла на раздарожжы. Усе птушкі крыльле маюць, да ня ўсе лятаюць. Сёньня дзень сьвяточны. Госьці расьселіся па застольлю. Хлопец меў нячыстае сумленьне. Збожжа адсыпалі на насеньне. Было тут дзіўнае здарэньне. Спачатку было чытаньне, а потым—рысаваньне. Вучань разумна адказаў на пытаньне. Ральлю трэба баранаваць. Ільля нарабіў гнільля. Луг зялёны жыцьцем дыша. Жыцьцё, як мёду піцьцё. Няхай плачам ў сіняй далі песьня разальлецца!

ЗАДАЧКА 19-ая. *Сьпісаць і паставіць прапушчаныя літары.*

Зарасьлі вы, межы, у полі дзікім зел×ем, палыном. Далі зел×я ад пахмел×я. Голь-галіта гол×ю наліта. Наша Хацім'я хоча капусты й бацьвін×я. На бязьлюдз×і й дзяк—чалавек (кажуць пры пахаван×і). Дзе добры край, там і пад ел×ю рай. Каян×е позна ходзіць. Калісь было, да был×ём зарасло. Калі ўпору зямлі не ўзарэш, збож×а нямнога ўвосень зьбярэш. Скінь гэтае рыз×ё! На вуліцу сьмец×я ня выносяць. Венікі вяжуць з бярозавага вец×я. На гал×і было гняздо. Ціха калос×е шэпча на ніве. Сьцены запырсканы граз×ю. Колы мажуць каламаз×ю. Л×ецца Нёман паміж гораў. Заз×ялі зоры ў ясным небе. Касец знайшоў добрае кас×ё. Зазьвінела ў вуш×у. Сёлета спраўлялі купал×ле. На Йл×ю поўну печ парапеч нал×ю. Пацямнела ў вач×у. Куры сядзяць пад печ×у. На харошае запытань×е—харошае адпавяданьне. Загарэлася суч×о. Перад Новым Годам спраўляюць багатую куц×ю. Капліца стаяла на раздарож×ы. Чалавек мае пяць знадворных пачуц×яў. Адны пачуц×і мацнейшыя, а другія слабейшыя. Буйным жыц×ём усё чыста кіпела. Вада патрэбна і расьлінам, і стварэн×ям. Люблю я прывол×е шырокіх палёў. Зел×е заглушыла поле. Мост зроблен з тоўстых бярвен×яў. Стаіць крушнямі камен×е. Крыл×ямі махае, а ляцець ня можа (вятрак).

ЗАДАЧКА 20-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба два ці адно* н.

У сяле пабудавалі каме×ы дом. Мы купілі насьце×ы каляндар. Скручаны, зьверчаны па хаце скача (венік). У нас дзеравя×ыя ложкі. У сенях шкля×ыя дзьверы. Насталі вае×ыя часы. Сьцены пабеле×ы мелам. З палатна—палаце×ая й рэч. Рань×яя зорка. Побач з камяніцай стаіць драўля×ы дом. Узышла вячэр×яя зара. Каля гары былі вапе×ыя капальні. Халодны асень×і вечар. Скоша×ы луг

стаіць пусткаю. Спале×ая хата ўжо адбудована. На скоша×ым лузе пасьвілі коні. Выскачылі юры з-пад каме×ай гары. Напха×ая пухам ляжыць пад вухам (падушка). Чырвоны колер, він×ы смак, каме×ае сэрца—што гэта так? (вішня). Брат прыехаў кон×а. Пісьмен×аму й кнігі ў рукі. З часам з торфу робіцца каме×ы вугаль. Ні зьліча×а, ні сьпіса×а, колькі на ім абручоў (клубок). Цалава×ы, мілаваны пад лаву схава×ы (лапаць). Настылі кароткія тума×ыя асень×ія дні. Большая палавіна школы была застаўле×а лаўкамі. Гудуць мядзя×ыя званы. Дрыжыць званіцы мур сьцюдзё×ы. Усплыў месяц над сон×ай зямлёю. На ўзгорку рос малады сасонь×ік. Гудзе неўгамон×ых пчолак рой. Гэты звычай забабон×ы.

Правіла 19 (паўторнае). Падвойнае **ЦЦ** пішацца ў дзеяньнях (*мыцца, чашацца; мыецца, чэшацца, просіцца*) і ў лічэбніках: *адзінаццаць, дванаццаць, дваццаць, трыццаць* і г. дал.

Часам падвойныя зычныя зьяўляюцца пры тым, як прыназоўнік (прыстаўка) зьліваецца з словам: *ссыпаць, аддаць, бяззубы, рассыпаць* і г. далей.

Практыкаваньне 20. *Сьпісаць і словы з падвойнымі літарамі падчыркнуць.*

Паддайце мех на плечы! Быдла аддалі на пашу. Грозен рак, да ззаду вочы. Ішло хлопцаў дваццаць пяць, пасьля зімы сьляды знаць (барана). На „сарокі" мужык пытаецца, ці далёка да ракі. Льлецца крынічка, плюскоча вада. Гарох рассыпаўся па зямлі. Цягнецца нітка, а на клубок не зматаць (дарога). У поўкапе трыццаць адзінак. Даглядайце зубоў: бяззубаму блага. Наста раззула малога Цішку. Бяссонная ноч. Сьціскаецца сэрца ад болю. Страхі найчасьцей здараюцца ўначы. Увосень неба засьцілаецца хмарамі. Ціхае поле залаціцца сьпелым збожжам. Трасецца, калоціцца—аб людзях клапоціцца. Ссохлі травы. Саломеным валом не араць, а сенным канём не ваяваць. Сонны, як мёртвы. Таннае мяса сабакі ядуць. Страчанага ня вернеш. Гарох ссыпалі ў судзіну. Шпак на дубе расьсьпяваўся. Дубы наабапал лагчыны стаялі. У ту-

зіне дванаццаць адзінак. Дзядзька хадзіў на досьвідкі да пляменьніка. Недалёка ад нашае вёскі пачынаецца вялікі лес. Голы разбою не баіцца. Напужаная варона й куста баіцца. Рассыпаецца драбней маку. Ніткі ссукалі ды сталі віць клубок. Вецер расьсявае травяное насеньне па зямлі. Мой брат ехаў конна. Ранены алень часта кідаецца на стральца. Разводзяцца зубры дужа няскора, бо цяляты ссуць надта доўга.

§ 9. Правапіс некаторых злучэньняў зычных.

Правіла 20. 1) Злучэньні ТЦ, ЧЦ чуваць, як *ЦЦ*, а злучэньні ТЧ, ДЧ, як *ЧЧ*—

чуваць:		*пішацца*
маццы	(матка)	матцы
даццы	(дачка)	дачцы
загаччык		загадчык
рэццы		рэчцы

і г. д.

2) Злучэньне ДС дае ў вымове Ц, але пісаць трэба ДЗ—

чуваць:	*пішацца*:	*замест*:
люцкі	людзкі	людскі
швэцкі	швэдзкі	швэдскі

і г. д.

3) Злучэньне ТС дае Ц—

чуваць і пішацца:	*замест*:
полацкі	полатскі
брацкі	братскі
брацтва	братства

і г. д.

4) Злучэньні ЖС, ЗС даюць С—

чуваць і пішацца:	*замест*:
боскі	божскі
французскі	француззскі

і г. д.

Практыкаваньне 21. Хто позна ходзіць, той сам сабе шкодзіць. Дудка грала жаласьліва. Ці знаў хто, братцы, з вас Тараса? Матцы сорак год, а дачцы дзесяць. Лёд на рэчцы затрашчаў. Парэчкі растуць пры рэчцы. Кожная установа мае свайго загадчыка.

У вагародчыку расьлі кветкі. У Смаленску перахаваліся старасьвецкія сьцены. Тут стаялі ваяводзкія палацы. У Слуцку ўсё палюдзку. Расхадзіўся, як брацкі звон. Па беленькай жэрдачцы чырвоны пеўнік едзе (запаленая лучына). У ваднэй дзежачцы два цесьцечкі (яйцо). Слуцкія паясы вельмі харошыя. І ў анучцы грошы вядуцца. Шкадлівай кошцы хвост уцінаюць. Кошцы—шуткі, а мышцы—сьлёзы. Птушка сядзела ў клетцы. Тканіна была швэдзкага вырабу. Плытнікі загналі плыты ў Прусчыну. Ногі ў рэчцы, галава ў клетцы. Шануйце старасьветчыну! Сонца пякло неміласэрна. Яму шаснаццаць год. Два мядзьведзі ў аднэй бярлозе ня месьяцца. Боская ласка ня дасьць нам хлеба й мяска. Сьціскаецца сэрца ад жалю.

Практыкаваньне 22. *Сьпісаць і заўважыць правапіс надрукованых курсывам слоў.*

Матцы сорак год, а *дачцы* дзесяць. У Слуцку ўсё *палюдзку*. Парэчкі растуць пры *рэчцы*. *Пераплётчык* апраўляе кнігі. Не па *рэпачцы* націнка, не па *дзевачцы* дзяцінка. *У гародчыку* расьлі кветкі. *У сарочцы* радзіўся. У Смаленску перахаваліся *старасьвецкія гарадзкія* сьцены. Тут стаялі *ваяводзкія* палацы. На лад *пэрсідзкі* ткуць яны. *Навагрудзкі* й Ашмянскі паветы—сумежныя паміж сабою. *Полацкія* князі—беларускія. Даўней на Беларусі былі царкоўныя *брацтвы*. Расхадзіўся, як *брацкі* звон. Па беленькай *жэрдачцы* чырвоны пеўнік едзе (запаленая лучына). *У бочцы* была *нячыстая* вада, а ў *кудушцы*—чыстая. У аднэй *дзежачцы* два цесьцечкі. Гэтай *загадцы* няма разгадкі. *Слуцкія* паясы вельмі харошыя. Бяда па бядзе, як па *нітачцы*, ідзе. І ў *анучцы* грошы вядуцца. Шкадлівай *кошцы* хвост уцінаюць. *Кошцы* далі малака ў *чарапачцы*. *Кошцы*—шуткі, а *мышцы*—сьлёзы. Лёд на *рэчцы* затрашчаў. Птушка сядзела *ў клетцы*. Тканіна была *швэдзкага* вырабу. Плытнікі загналі плыты ў *Прусчыну*. Ногі ў *рэчцы*, галава ў *клетцы* (каноплі).

Правіла 21. У злучэньнях **СТН** і **ЗДН** зьнікае **Т** і **Д**:

чуваць і пішацца:	*заместа:*
пачэсны	пачэстны
позны	поздны
шчасны	шчастны
шаснаццаць	шастнаццаць

і г. д.

Злучэньні **ДЦ** і **ЦЬСЯ** даюць **ЦЦ**:

чуваць і пішацца:	*заместа:*
дваццаць	двадцаць
пятнаццаць	пятнадцаць
мыцца	мыцься
часацца	часацься

і г. д.

Практыкаваньне 23. *Сьпісаць і заўважыць правапіс надрукованых курсывам слоў.*

Хто *позна* ходзіць, той сам сабе шкодзіць. Мы вучыліся *францускай* мове. Лепш *позна*, як ніколі. Сонца пякло *неміласэрна*. Яму *шаснаццаць* год. Занімай, Беларусь маладая мая, свой *пачэсны* пасад між славянамі! *Слаўся* туман па даліне. *Нешчасьліва* наша доля нам нічога не дала. Не радзіся краснай, а радзіся *шчаснай*. Двойчы дзесяць—*дваццаць*, а двойчы дзевяць—*восемнаццаць*. Стаіць дуб, на дубе *дванаццаць* гнёзд, у кожным гнязьдзе па чатыры сініцы, у кожнай сініцы па *чатырнаццаць* яец—сем чорных і сем белых (год). Яны *спазьніліся* на лекцыю. Конь і на чатырох нагах *спатыкаецца*. На беднага Макара шышкі *валяцца*. Чужое лычка *плаціцца* рамушком. Два мядзьведзі ў аднэй бярлозе ня *месьцяцца*. У голад і нісчымнае смычна *есца*. Дудка грала *жаласьліва*. *Позьняя* восень. Старое нешта ўсё *ўспамінаецца*. Некі няведамы жаль *уздымаецца*. Мы рашалі *вусныя* задачкі. Сьведкі былі *пачэсныя* людзі.

§ 10. Правапіс прыназоўнікаў і прыставак.

Правіла 22. 1) Прыназоўнікі ад зьменных часьцін мовы (ад тых, што скланяюцца) пішуцца асобна,

калі пасьля іх можна паставіць пытаньне. Напрыклад: Наскочыла каса (на што?) на камень. Увашлі ў хату. Стары, кажуць, змуста, да без (каго?) яго ў хаце пуста.

2) З *дзеясловамі* і іх формамі, а таксама з *прыслоўямі* прыназоўнікі пішуцца зьлітна (*дагнаць*, успо*мніць*, на*пісаць*, су*стрэць*, пера*пісаць*, пада*йсьці*, пазы*чаны*, *даганяючы*, пад*біваючы*, паза*летась*, па*беларуску*, па*нямецку*, па*нашаму*, па*мойму*, да*волі*, напа*вер*, *дагары*, прад*весьне*, спады*спаду*, спа*чатку*, наза*ўсёды*).

3) Калі прыназоўнік канчаецца на зычны гук ды зьліваецца з словам, якое пачынаецца гукам і, то вытвараецца гук ы (*зышло—з+ішло*, *спадыспаду—спад+іспаду*), а калі прыназоўнік канчаецца на галосны гук, то і таго слова, з каторым прыназоўнік зьліваецца, скарачаецца ў й (*зайсьці*, *прыйсьці*, *прыйменьнік*, *займеньнік*, *выйсьці*), але ў такіх разох „*й*“ найчасьцей зусім прапускаецца, асабліва ў дзеясловах перад гукам „*Ш*“ напр.: *прышоў*, *пзашоў*, *нашоў* (замест прыйшоў, пайшоў, знайшоў).

4) У іншых выпадках прыназоўнік беспасярэдна далучаецца да таго слова, з каторым зьліваецца ў адно непадзельнае слова (*паддаць—пад+даць* *замкнуць—за+мкнуць*).

5) Складаныя прыназоўнікі пішуцца з злучком: *з-за*, *з-пад*, *па-над*.

Практыкаваньне 24. Абыяк прышло, лёгка й з рук сышло. З дурнем ні знайсьці, ні згубіць. Кругом абышоў ды назад прышоў. Мы ўвашлі ў хату. Над пешым арлом і сарока з калом. Шалёная муха ўкусіла за вуха. Мядзьведзь накінуўся на стральца. Калі ўрод, дык і ўмалот. Сьпераду грэе, а ззаду вецер вее. Загадаю загадку, закіну за градку, няхай мая загадка да налецьця ляжыць (жыта). Да дому было тры вярсты. Мы прышлі дадому раніцай. Хоць бяздворан, да ўсюды праворан. На капейку патравы, а на рубель прыправы. Сяк-так, накасяк, абы не палюдзку. На доўгі век, на добрае здароўе. Шатавіламатавіла панямецку гаварыла, патурэцку заварочвала; сьпераду шыльца-вільца, спадыспаду палатно, а зьверху аксаміт (ластаўка). Ляцеў воран па-над морам. Выска-

чыў карпечка з запечка. Покі сонца ўзыдзе, раса вочы выесьць. Ён чалавек з падысьцем (з хітрасьцю). Ня войтава дачка, а дарэчы гаворыць. Свой сваймў панявол брат. Па няволі ня плачуць. Усяго патрошку. Не пабацькаўску робіш. Паверх дзярэўю ходзіць. Засталося адно падысподзьдзе. Надышла восень. Лёстачкамі душу вымае. Хоць раз, да наўскач. Любага госьця ўлетку частуюць мядком, а ў восень—малачком.

Практыкаваньне 25. *Сьпісаць і падчыркнуць словы пасьля пытаньня.*

Чайка наскочыла (на што?) на камень. Кніга ляжала (у чым?) у шуплядзе. Прышла чапля ў госьці (к каму?) к жураўлю. Анцік пашоў гуляць (з кім?) з айцом. Рыбакі ад'ехалі далёка (ад чаго?) ад берагу. Заяц пабег (па чым?) па полі. Кроў цякла (з чаго?) з раны. Ліс дабраўся (да каго?) да курэй. Птушка ўляцела (куды? у што?) ў хату. Дзеці сядзелі (пад чым?) пад дубам. Жураўлі ляцелі (над чым?) над лесам. Нашла каса (на што?) на камень. Паднялося сонца (над чым?) над лесам. Дзеці жывуць (пры кім?) пры бацькох. Вораг адступіўся (ад чаго?) ад горада. Сьнег скрыпіць (пад чым?) пад нагамі. Мы прачыталі казку (пра каго?) пра козьліка. Мядзьведзь накінуўся (на каго?) на стральца. Селянін паехаў у лес (чаго? па што?) па дровы. Скарынкі валяліся (пад чым?) пад сталом. Сабака стаяў (перад кім?) перад гаспадаром. Няма торгу (без чаго?) бяз звадкі.

Правіла 23. 1) Прыназоўнікі—ад, над, пад, перад, прад—незалежна ад таго, ці пішуцца яны зьлітна ці асобна, не зьмяняюць д на т і заўсёды маюць д *(ад хаты, над хатай, пад хатай, перад хатай; адтуль, аддаць, падходзіць, прадстаўнік, падпісаць, надпісаць).*

Таксама прыназоўнік аб не зьмяняе б на п ніколі *(аб пень, абсыпаць, абкідаць).*

2) Прыназоўнікі—з, без (бяз), уз, раз, цераз—зьмяняюць з на с перад глухімі зычнымі, *к, п, т, х, с, ш, ц, ч,* калі пішуцца зьлітна *(сходзіць, беспа-*

радны, бясьпечна, усхадзіць, раскачаць, але—*зьгінуць, зрабіць, бяздомны, узгадаваць, раздаць, разьбіць).*

Але калі з, без (бяз), цераз пішуцца асобна, то ніколі з на с не зьмяняюць *(з хаты, без таго, бяз хлеба, цераз ток).*

Практыкаваньне 26. Ад пачыну залежыць дзела. Адважны не баіцца няўдачы. Абсьліненая ваўком авечка ў лес бяжыць. Ад сьмерці няма зельля. Абсохла зямля. Ад ліха ціха, але й дабра ня чуваць. Жораў з цяплом, а ластаўка з лістом. Расчынеце сені й хату! Усхадзілася шура-бура. Часам з квасам, а парою з вадою. Вышлі жнеі з сярпамі на ніву. Які гэта старац з хлопцам ідзе? З песьні слова ня выкінеш. Хітра, мудра, з невялікім коштам. З поўначы цёмнае нудная восень прышла. Адзін жук пражыў без яды тры годы. Жалем сьціскаюцца грудзі. Цесна зьбіліся нашы хаты. Дзьверы расчынены насьцеж. Жыта зжата. Век зжыць, ня мех сшыць. Мой мілы пакою, добра мне з табою! З чужога каня і ў балоце злазяць. Цераз поле чалавек ідзе. Лепей з добрым згубіць, як з благім знайсьці. Пакуль сыты ссохне, дык худы здохне. Куды конь з капытом, туды й рак з клешняй. Грошы круглы, адтаго й коткі. Ластачкі падпускае. Ня ведаеш, ад чаго палепшае. Ад ціха ўсё ліха. Начлегу з сабою ня носяць. Сьмех з панскіх ботаў: адзін згарэў, а другі сабака зьеў. Сказаў казку з прыказкаю. Работа не бясчэсьціць чалавека. Астаткі з хаткі. Ні сшыць з ім, ні спароць. У яго і ўзімку лёду не дастанеш. Перад сьмерцю ўсе роўны.

Правіла 24 (паўторнае). Такія словы, як—над, перад, прад, ад, без, цераз, з, у, да, на, за, аб і на іх падобныя, называюцца прыназоўнікамі, калі пішуцца асобна (*без* мяне, *пры* табе), а калі пішуцца зьлітна, то называюцца прыстаўнамі *(безбаязна, **пры**пынак, **на**пісаць, **за**йсьці),*

Прыназоўнікі пішуцца асобна ад тых слоў, што азначаюць назовы прадметаў, прымет і лікаў, калі пасьля іх можна паставіць пытаньне (начскочыла—на што?—на камень, уваішлі ў хату).

З словамі, што азначаюць дзеяньне, прыназоўнікі пішуцца заўсёды разам. Напрыклад: напісаць, увайсьці, падпісаць, падкаваць і г. д.

Увага. Некаторыя прыназоўнікі зусім ня ўжываюцца асобна: уз,—раз,—вы,—пера,—су,—пра—(*уздых, усход, разбор, расход, выгнаць, выйсьці, пераехаць, сусед, прадзед*).

ЗАДАЧКА 21-ая. *Сьпісаць і прыназоўнікі напісаць разам ці асобна.*

Мы ў×вашлі ў×хату. Кола на×ехала на×камень. Голуб кружыўся над×хатай. Мы да×йшлі да×хаты праз×гадзіну. Сонца за×шло за×гору. Яблык заваліўся за×дзерава. Цесьля скінуўся з×страхі. Ён падскочыў пад×століь. З×касою пагоды ня ждуць. З×плеч ды×ў печ. Ты ад×варот, а ён цераз×плот. У×лені баляць калені. Нож за×кінуўся за×стол. Шалёная муха ў×кусіла за×вуха. Калі ў×род, дык і ў×малот. На×галодны зуб добра й гэта. На×доўгі век, на×добрае здароўе. Над×пешым арлом і сарока з×калом. На×свайго на×паў. На×аднэй нядзелі сем пятніц. На×няўся, як пра×даўся. На×сем двор адзін тапор. На×сваім кані, як хачу, скачу. На×страшыў мех, дык і торба страшна. Тады маю, як у×руках трымаю. Няма торгу бяз×звадкі. Адзін вандроўца па×моры прабыў без×яды больш за×шэсьць дзён і потым на×пісаў, як ён жыў у×часе голаду. У×першыя дні яго мукі былі страшэнныя.

Правіла 25 (паўторнае). Прыназоўнікі—**ад, над, пад, прад, перад** заўсёды маюць на канцы **д**, незалежна ад таго, ці пішуцца яны разам з словам ці асобна (*ад хаты, адхінуць, адтуль, пад сонцам, падмануць, над хатай, надпісаць, пад сталом, падкінуць*).

Таксама аб ніколі не зьмяняе б на п (*аб табе, абцерці*).

Практыкаваньне 27. *Сьпісаць і падчыркнуць прыназоўнікі й прыстаўкі з літарамі* д *і* б.

Пад табой забілі каня. Паднёс вышэй нябёс. Падступецеся бліжэй, пакланецеся ніжэй. Пад ляжачы

камень вада не бяжыць. Адкуль грэх, адтуль і спасеньне. Адвага гарады бярэ. Ад ліха ціха, але й дабра ня чуваць. Адкуль хмары, адтуль і дождж. Ад пачыну залежыць дзела. Перад невадам рыбы ня ловяць. Адважны не баіцца няўдачы. Ад сварак не баліць карак. Ад роднага таткі прыемны й латкі. Над хатай лётаў каршун. Сноп ад снапа на дзьве стапы. Абсьліненая воўкам авечка ў лес бяжыць. Не аб тым гутарка. Адказ, як шыла. Ад дошкі да дошкі, а ў сярэдзіне ні крошкі (гавораць пра стараннага, але няздольнага). Ад сьмерці няма зельля. Абсохла зямля.

Правіла 26 (паўторнае). Прыназоўнікі—з, без (бяз), уз, раз,—калі пішуцца разам, то перад глухімі зычнымі (*к, п, т, ц, ч, х, с, ш*) зьмяняюць З на С, а перад звонкімі астаецца З *(схадзіць, усхадзіць, раскідаць, расказаць, бясьпечны, беспаможны,* але—*згінуць, бездагадны, бяздомны, узгадаваць, раздаць, разьбіць).*

Але калі з, без (бяз), цераз пішуцца асобна, то ніколі З на С не зьмяняецца *(з хаты, без парады, бяз хлеба, цераз ток).*

ЗАДАЧКА 22-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба,* З *або* С.

Зоркі ра╳сыпаліся па небе. Ра╳чынеце сені й хату! У╳хапіўся, як апараны. Дуб шырока ра╳пусьціў сваё гальлё. Сад ра╳пусьціўся. Яйцо ра╳душылася. Ра╳ьмяні мне грошы! Ра╳капайце гэтую яму! Ра╳важыў, як ра╳мазаў. Ра╳хадзіўся, як Марка ў пекле. У╳хадзілася шура-бура. Уступі дурню—спасеньне заслужыш. Дзьверы ра╳чынены насьцеж. Яны жывуць бя╳ьпечна. Бе╳парадная справа. ╳крывіўся, як серада на пятніцу. ╳ьпераду грэе, а ╳заду вецер вее (загадка пра каваля). Ра╳ьліўное мора. Жалем ╳ьціскаюцца грудзі. Цесна ╳ьбіліся нашыя вёскі. З неба ╳валілася зорка. Нашая хата стаіць на ў╳горку. Жыта ╳жата. У╳горкі абсохлі. Бе╳надзейная справа.

Практыкаваньне 28. *Сьпісаць і прыназоўнікі* з, без (бяз), цераз *падчыркнуць.*

Жораў з цяплом, а ластаўка з лістом. Часам з квасам, а пароюз вадою. Без запасу ані часу. Бяз прылады нічога ня зробіш. Баба з калёс—калёсам лягчэй. Хітра, мудра, з невялікім коштам. Мой мілы пакою, добра мне з табою! З песьні слова ня выкінеш. З чужога каня і ў балоце злазяць. З поўначы цёмнае нудная восень прышла. Адзін жук пражыў без яды тры годы. Цераз поле чалавек ідзе. Які гэта старац з хлопцам ідзе? Бяз часу ня будзе квасу. Мышы ўміраюць без яды цераз некалькі гадзін. Хаты будуюць з дзерава. Вышаў араты з плугам на поле. Вышлі жнеі з сярпамі на ніву. Без языка, а мудра гаворыць (кніжка).

§ 11. Правапіс адмоўных дапаможнікаў НЕ, НІ.

Правіла 27. Адмоўе не (ня) пішацца *асобна й зьлітна.*

1) Зьлітна яно пішацца з тымі словамі, што без яго ня ўжываюцца (*нябожчык, небарака, немач, недасол, нягода*).

2) Таксама не (ня) пішацца зьлітна з тым словам, якое можна замяніць другім, падобным па значэньню словам без адмоўя не (*няшчасьце—гора, няпрыяцель—вораг, няпраўда—падман; нягодны—благі, невялікі—малы, нявесела—смутна, неспадзявана—раптоўна*), або калі слова без адмоўя мае адваротнае, супраціўнае значэньне (*няшчасьце—шчасьце, няпраўда—праўда, неахайны—ахайны*).

3) НЕ пішацца зьлітна яшчэ з неазначальнымі займеньнікамі (*некаторы, неякі, некага, нечага, нехта, нешта, нечы, неякісь*) і з некаторымі месьнымі й часоўнымі прыслоўямі (*некалі, недзе, некуды, неадкуль*), прычым, у такіх разох на не прыходзіцца націск.

4) Ад дзеясловаў не (ня) заўсёды пішацца асобна за выключэньнем слоў—*недамагаць, ненавідзець, няволіць, няможацца.*

5) **НЕ** пішацца яшчэ асобна тады, калі за сказам з адмоўем ідзе сказ з адваротным, супраціўным значэньнем, г. значыць, калі пасьля адмоўя стаяць злучнікі а, але (*Не векавое, а ракавое. Гэта былі не разумныя, а хітрыя людзі*), а таксама тады, калі пасьля адмоўя можна сказаць *ёсьць*: *Ня дзіва (ня ёсьць дзіва), што малако сіва. Багацьце ня шчасьце (ня ёсьць шчасьце, а нешта іншае).*

Практыкаваньне 29. Няпраўдаю сьвет пройдзеш, але назад ня вернешся. Пісаў пісака, што не перачытае небарака. На бітай дарозе трава не расьце. Сыты галоднаму не спагадае. З незабітага ліса шубы ня шыюць. Шкода—у дварэ няўзгода, а на дварэ непагода. Калі нярод, дык і неўмалот. Ня дзіва, што карова чорна, а малако сіва. Не называўся забытым мой край. Хто пытае, той ня блудзіць. Што сабе ня міла, таго й другому ня зыч. Мой брат здольны, але не старанны. У хаце было неахайна. Недасол на стале, а перасол на сьпіне. Чоран воран, да ня птух; хоць з крыльлямі, да ня сокал; шэсьць ног мае, зямлю капае (жук). Нявесела выглядае надвор'е ўвосень. Наш дзед стаў недамагаць. Нудна й няпрытульна навокала. Бела мыецца, да нячыста ходзіць. Вясна не мясна, а восень не малочна. Вачом завідна, да жывату не пажытачна. Дзе недагляд, там наклад. Гэта не пярэліўкі. І мала, і ня ўдала. Грозен, да ня боязен. Госьць, як нявольнік. Гулі не аднаго ў лапці абулі. Лецейка ня ўлежна, дык уежна. На табе, нябожа, што мне ня гожа. Нябітаму няма чаго плакаць.

Правіла 28. Адмоўе ні пішацца:

1) калі выражаецца поўная адмоўнасьць (*ні разу, ні гугу; ні грозьбаю, ні просьбаю; ні вала, ні кала*); у такіх разох вельмі часта, заместа ні, кажуць ані: *Ані вухнуў, ані рухнуў. Ані вухам не вядзе. Аніяк няма спосабу.*

2) калі ні можна замяніць злучнікам і (*Ня ўмеў ні чытаць, ні пісаць—Ня ўмее і чытаць і пісаць).*

3) Калі сказ пачынаецца словамі—*як, куды, каго, адкуль* і інш. ды мае станоўчы сэнс (*Як ні круці, а давядзецца ўмярці. Куды ні кінь—усюды клін. Каго ні спытай—усе маўчаць).*

4) Калі ў сказе некалькі адмоўяў, то пры выказьніку пішацца не (ня), а пры іншых словах ні (Ні *расінкі* ня *было ў роце*. Ні *да якой работы* *няма ахвоты*. Ні *панюхаць* не *далі*).

Адмоўе ні пішацца зьлітна з адмоўнымі займеньнікамі (*ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводзін*) і з адмоўнымі прыслоўямі (*ніколі, нідзе, нічуць, нікуды*).

Практыкаваньне 30. Папаў, як у нерат: ні ўзад, ні ўперад. Бяда, калі ў жыце лебяда, але няма горшай бяды, калі ні жыта, ні лебяды. Колькі вутка ні мудруй, а лебедзем ня будзеш. Ні мора, ні зямля—караблі ня плаваюць, бо нельга (балота). Ішоў маладзён ні дарогай, ні пуцём; умыўся ні вадою, ні расой, а ўцёрся ні тканым, ні праным (месяц). Коціцца брыльца—ні дна, ні рыльца (яйцо). Ні відам ня відаць, ні ў казках сказаць. Ні гадана, ні жадана, а само прышло. Ні за што, ні пра што. Ні ладу, ні складу. Ні сьцяты, ні павешаны. Ні мукі пылінкі, ні солі драбінкі, ні пітва расінкі. Ні самому паглядзець, ні людзям паказаць. Ні стуку, ні груку. Ні то рыба, ні то мяса. Дзіравага мяшка як ні супаўняй, ніколі ня супоўніш. Як ваўка ні кармі, а ён усё ў лес глядзіць. Не сядзі, дзіцятка, бокам: тут табе не нарокам. Нядбаламу ня жаль часу. Гулявы нож ні на што ня згож. Нібы то была жывая вада. Ні выплюнуць, ні праглынуць. Ні да якой работы няма ахвоты. Нідзе так, як там. Ні калі тое было, ні калі тое будзе. Ні к воднаму берагу ня прыстаў. Ні адтуль, ні адсюль. Ні нашым, ні вашым. Ні туды, ні сюды. Ніхто ня знае, што яго чакае. Каму няймецца, таму заўсёды лжэцца. Як ні валяйся, а ў чужое ня кідайся. З дурным ні знайсьці, ні згубіць.

§ 12. Правапіс іменьнікаў.

Правіла 29. 1) Калі іменьнік жаночага роду адзіночнага ліку стаіць у назоўным склоне (калі да яго можна дадаць слова *мая*), то ў мяккім складзе на канцы пішацца я (*доля. вішня, лазьня, чарэшня*), як *зямля*.

2) Калі іменьнік ніякага роду адзіночнага ліку стаіць у назоўным склоне (калі да яго можна дадаць слова *маё*), то ў мяккім складзе на канцы пішацца е (*поле, шчасьце, сьнеданьне, чытаньне*). Толькі ў такіх словах, як—*цемя, вымя, рамя, бярэмя, стрэмя, зерня*—на канцы будзе я, як *імя, кураня, парася* і інш.

3) Але калі йменьнік ніякага роду адзіночнага ліку з мяккім канчаткам стаіць у родным склоне (на пытаньне *каго—чаго няма?*), то на канцы будзе я (няма чаго?— *поля, шчасьця, сьнеданьня, чытаньня*).

Практыкаваньне 31. Каб воля, знашоў-бы сабе поле. Ня разам Вільня збудавалася. Няведаньне ня чыніць граху. Нас запрасілі на вясельле. Лазьня стаяла за гумнамі. Яго доля ў канцы поля. На вуліцу сьмецьця ня выносяць. Наша поле блага родзіць. Пры гасьцінцы стаяла кузьня. На хаценьне ёсьць цярпеньне. Няволя і плача, і скача. Прыглядайцеся да жыцьця белага сьвету! Старая чарэшня ссохла. Не канечне яму яечня. Поле роўна ляжыць, да гуляць не вяліць. Вам незнаёма нядоля людзкая, беднага жыцьця нуда. Ня шукай ты шчасьця-долі на чужым далёкім полі! Змалочанае зерня веюць. Загула малатарня ў халодным асеньнім паветры. Полымя ахваціла ўвесь будынак. Гаспадыня падала сьнеданьне. Белае поле, чорнае насеньне; хто яго сее, той разумее (пісьмо). Чую прычытаньне, чую плач я нечы. Іван любіў езьдзіць на паляваньне. Гняздо сваё вожык робіць з сухога лісьця. Ускінуў бярэмя на рамя. Вецьце было купчастае. Дарма надзея была. Дурное палажэньне й добраму спакушэньне. Шчасьце цьвіло тут, як макавы цьвет. Круціць вецер сухое лісьце.

Правіла 30 (паўторнае). Калі *слова* азначае прадмет *жаночага роду* адзіночнага ліку і да яго можна дадаць слова *мая*, то ў мяккім складзе на канцы пішацца Я (*вішня, лазьня, доля, паня*).

Калі *слова* азначае прадмет *ніякага роду* адзіночнага ліку і да яго можна дадаць слова *маё*, то ў мяккім складзе на канцы пішацца Е (*поле, сьнеданьне, чытаньне*). Толькі ў такіх словах, як—

вымя, племя, цемя, імя, семя, рамя, бярэмя, стрэмя і—*цяля, парася, зерня, кураня* і інш.—на на канцы будзе Я.

ЗАДАЧКА 23-яя. *Сьпісаць і, замест крыжыкаў, паставіць літару* я *або* е.

Круглае пол×. Каб вол×, знашоў-бы сабе пол×. Няшчасьц× ў дзецях—няшчасьц× ў лецех. Лазьн× стаяла за гумнамі. Нас запрасілі на вясельл×. Пры гасьцінцы стаяла кузьн×. На хаценьн× ёсьць цярпеньн×. Нявол× і плача, і скача. Старая чарэшн× ссохла. Не канечне яму яечн×. Пол× роўна ляжыць, да гуляць не вяліць. Поўна пун× авец. Загула малатарн×. Змалочанае зерн× веюць. Падае сухое лісьц× з дрэў. Стала пол× чыстае. Белае поле, чорнае насеньн×; хто яго се×, той разуме×. Чую прычытаньн×, чую плач я нечы. Брат любіў езьдзіць на паляваньн×. Чалавек мае ўяўленьн× й сумленьн×. Сьмецьц× выносяць на сьметнік. Вецьц× было купчастае. Студн× была на панадворку. Не караньн×, а сваё дураваньне. Нядзел×—сёмы дзень у тыдні. Гаспадын× падала сьнеданьн×. Полым× ахваціла ўвесь будынак. Ускінуў бярэм× на рам×. Дарма надзе× была. Спаленай нівы жаданьне ня збыта: міма хмурынка прашла. Усё пра шчасьц× нам казала. Пазычаньн× на неадданьн×. Зельл× заглушыла грады. Карэньн× пасохла. Няхай плачам ў сіняй далі песьн× разальлецца! Круціць вецер сухое лісьц×. Шчасьц× цьвіло тут, як макавы цьвет.

Правіла 31. 1) Калі йменьнік мужчынскага роду адзіночнага ліку азначае прадмет *жывы*, то ў родным склоне канчатак будзе а—я *(няма каго?—брата, чалавека, злодзея,* як *вала, каня).*

2) Канчатак а—я ў родным склоне маюць і тыя йменьнікі мужчынскага роду, што азначаюць прадметы *няжывыя,* але *вобразныя,* а таксама ў назовах месяцаў *(куст—куста, малаток—малатка, кошык—кошыка, пень—пня, 1-га мая, студня, кастрычніка).*

3) Усе іншыя йменьнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным склоне звычайна маюць канчатак у—ю (няма чаго?—*туману, сьвету, дажджу, сну, шроту, грому, розуму, смутку, люду, народу, роду, бору, лесу, сьнегу, попелу, плачу, прымусу, агню, жалю, ценю* (мой цень), *болю, алею, ячменю, гаю, раю)*. Бач. прав. 35.

Практыкаваньне 32. За туманам сьвету ня відно. У чужое проса ня сунь носа. У пужлівага купца ні грошай, ні тавару. На гэта ня было ўгавору. Маленькі сабачка да веку шчаня. Нідзе агню ня відно. Жаўцеюць палоскі позьняга аўсу ці ячменю. Бегала ліска каля лесу блізка. Без правадыра войска гіне За вачыма сьвету ня бачыць. Няма дыму без агню. Вада затапіла многа берагу. На беразе стаяла многа народу. Далёка ад нашага краю ёсьць вялікія азёры, або моры. Ад чужога шалу ў галаве круціцца. У чужую галаву розуму не накладзеш. Шукай ветру ў полі. Каяньне ёсьць, да павароту няма. Голы разбою не баіцца. У страха вочы вялікія. Ня мела баба клопату, дык купіла парася. Без абручыка, бяз дна— нідзе дзірачкі няма (яйцо). Пасярод лесу дзежка кісьне (яблык). Не разьбіўшы гаршочка, ня будзеш есьці кашкі (арэх). Тань, да тавару ня гань. З чужога коніка і ў гразі злазяць. Нават свойскія качкі й гусі пачуваюць час выраю. Усе птушкі слухаюць свайго правадыра. Каля шляху, у чыстым полі, магіла стаіць. Недалёка ад берагу было падводнае каменьне. Баючыся трэску, і ў лес ня трэба хадзіць. Што дня варкатня.

Правіла 32. 1) Усе йменьнікі адзіноч. ліку з цьвёрдым зычным перад канчаткам (з цьвёрдай асновай) у месным склоне канчаюцца на е *(на дубе, на беразе, на парозе, у хаце, у вакне, на кнізе, на рабоце, як—на стале, на вадзе* і г. д.).

2) Іменьнікі з мяккім зычным перад канчаткам (з мяккай асновай) у месным склоне адзіночнага ліку канчаюцца на і *(на кані, на камені, на полі, пры жыцьці, на гальлі, на зямлі, у кузьні)*.

Таксама ў месным склоне будзе і ў іменьніках адзіночнага ліку, што канчаюцца ў назоўным склоне на й *(гай—у гаі, Дунай—на Дунаі, рай—у раі, салавей—пры салаўі, верабей—пры вераб'і).*

Практыкаваньне 33. Паліўся срэбрам сьпеў прыгожы ў далёкай сіняй вышыне. Цэлы гай старасьвецкіх дубоў раскінуўся па беразе рэчкі. Ціха месяц адзінокі ходзіць у небе над зямлёй. Усё зьмяшалася ў тумане. Толькі на лузе блішчыць яшчэ сьнег і лёд. На злодзеі шапка гарыць. Бяда не па лесе, а па людзях ходзіць. Дзесятая вада на кісялі. Над збожжам убогім вецер гуляе на волі. У белым сьнезе маладняк. Ходзяць па полі ў задуме мужчыны. Моцна хлопец занудзіўся па бацьку, па маме. На старасьці дзьве радасьці. Пад стольлю ў павуціне б'ецца муха-сіраціна. На гальлі старога дуба было буслава гняздо. Кветка красуе на грунце ўбогім. Сьвежая магіла выкапана ў доле. Узімку ў лесе й на полі шмат менш птушак і зьвяроў. Салавейка жыў у зялёным гаі. Зябнуць вербы на марозе. Ходзіць шум па лесе. Пастушкі сядзелі пры агні. У родным краі ёсьць крыніца жывой вады. Каня водзяць на вобраші. Многа смутку ў песьні гэтай. Быў на кані і пад канём. На дварэ было цёмна, як у скляпеньні. Па сіняй раўніне за хмаркаю хмарка плыве. У хаце сьвяцілася газьніца.

Правіла 33. Іменьнікі з асноваю на ж, ш, ч, ц, р, а ў жаночым родзе і на к, у месным склоне канчаюцца на ы *(на нажы, у кашы, на абручы, у бары, на тапары; на плячы, на вогнішчы, на сонцы, на сэрцы, у дабры, на моры; на дзяжы, на душы, на печы, на гары, на вуліцы, на лаўцы, пры матцы, у шапцы).*

Але калі іменьнік з асноваю на ж, ш, ч, ц і р азначае асобу, чалавека мужч. роду, то ў месным склоне будзе у *(пры мужу, пры Лукашу, пры Багдановічу, пры Грыгору, пры купцу, немцу, кітайцу,* але—*пры дачцы, пры сястры* і г. д.).

У месным склоне таксама будзе у, калі іменьнікі мужч. й ніякага роду маюць аснову на к *(на суку, у Менску, у Слуцку, пры чалавеку; на воку, на веку, аб воўку).*

Увага. 1) Іменьнікі жаночага роду з асноваю на к, калі націск прыходзіцца на канчатак, у месным і давальным склоне маюць э (*на руцэ, у руцэ, на рацэ, у рацэ. Рыба ў рацэ, да ня ў руцэ*).

Здараецца й мужч. род з асноваю на р у месным склоне з канчаткам э (*на двару, у двару*).

2) Іменьнікі жаноч. роду адзіночн. ліку з гартаннаю (задня-нёбнаю) асновай у давальным і месным склоне зьмякчаюць г на з, к—ц, х—с (*нага—назе, на назе, шапка—шапцы—у шапцы, саха—сасе—на сасе*), прычым, іменьнікі жаноч. роду адзіночн. ліку ў давальным і месным склоне заўсёды маюць аднолькавы канчатак (зямлі, на зямлі; галаве, на галаве; гары, на гары).

3) Іменьнікі мужч. й ніякага роду ў месным склоне таксама могуць зьмякчаць сваю гартанную аснову, але не заўсёды (*у страху—у страсе, на парогу—на парозе; у вуху—у вусе, на воку—на воцы* і г. д.).

Практыкаваньне 34. Ярка на камінку смольны корч палае. Бацька на калодцы лапаць выплятае. Птушка сядзела на суку. На гасьцінцы рос стары беразьняк. І на сонцы ёсьць плямы. Нудна на сэрцы. Маладзенькая травіца блішчыць на сонцы. У ціхую пагоду хораша на моры. Па возеры плавалі гусі й качкі. Вада ў моры горка-салоная. Марскія стварэньні й расьліны ў рэчцы ці ў возеры жыць ня могуць. Ката ў мяшку ня купляюць. Будзе кірмаш і на нашай вуліцы. На вяку ўсяго нажывеш. Шкадлівай кошцы хвост уцінаюць. На сваім сьметніку й певень сьмелы. На ўзгорку былі сялянскія могілкі. Ня кукуй ты, шэрая зязюля, сумным гукам у бары! Сірату пакінулі жыць пры купцу. Рана была на пальцы. Агонь разлажылі на леташнім вогнішчы. Блішчалі зоры ў нябесным прасторы. Не адзін Гаўрылка, што ў Полацку. Старой бабцы хораша і ў шапцы. Пры цару была паншчына. А воўку памоўка, а воўк тут. Быць бычку на лычку, а кароўцы на вяроўцы. На пажарышчы часова стаяла новая будова. У канцы грэблі шумяць вербы. За сялом, у полі, у жоўценькім пясочку пахавала маці маладую дочку. Ня было ўцехі ў мацярынскім горы. На абшары тым шырокім прыгожа нівы красавалі.

Правіла 34. Склонавыя канчаткі йменьнікаў звычайна падлягаюць аканьню. Напрыклад: 1) формы роднага склону множн. ліку ўсіх трох радоў

на яў: локцяў, прыяцеляў, гоняў, здарэньняў і г. далей; 2) формы давальнага, прыладнага й меснага склону множн. ліку ўсіх трох радоў на ам, амі, ах: вучн*ям*, локц*ям*, земл*ям*, здарэньн*ям*; вучн*ямі*, прыяцел*ямі*, земл*ямі*, здарэньн*ямі*; вучн*ях*, прыяцел*ях*, земл*ях*, здарэньн*ях*, на локц*ях* і г. далей.

Толькі ў прыладным склоне адзіночнага ліку йменьнікі мужчын. й ніякага роду з мяккаю асноваю бяз націску на канчатку маюць канчатак ем (кім? чым?—*локцем*, *аленем*, *гаем*, *раем*, *полем*, *пытаньнем*, *здарэньнем*).

У жаночым родзе ў такіх разох канчатак будзе яю—яй: лазь*няй*, або лазь*няю*, кузь*няй*, гаспады*пяй* і т. далей.

Практыкаваньне 35. Цярпеньнем і працай горы пераносяць. Вучэньне паможа змагацца з нядоляй, з няволяй. Белым інеем пакрыты на гасьцінцы беразьняк. Уюцца думкі смутным роем. Крыўдзіцеляў зможаш, як цёмен ня будзеш. За баляваньнем ходзіць галадаваньне. За гаем пачыналася роўнае поле. За хвалямі хвалі бягуць. Песьняй душу весялі. Пасьпех—людзям на сьмех. Грады зарасьлі зельлем. Бачаньнем жорава ня зловіш. Некім жалем веяла ад старэнькае хаты. Вада патрэбна і расьлінам, і стварэньням. Конь прывязан повадам, а госьць полуднем. З надзеяй сеем жыта мы ў восень; з надзеяй сустрачаем вырai вясной. Ой пад гаем зеляненькім здаўся мне сон дзівенькі! На ўсходзе неба грала полымем пажару. Блескам-дрыгаценьнем зорка замігала. Як я полем іду, колас гнецца ка мне. Жалем сьціскаюцца грудзі. Любая думачка зданьнем шчасьлівым, сонейкам ясным стаіць. Дурань з дурнем схадзіліся ды адзін на другога дзівіліся. Кучка топаляў стаіць. Многа страшных здарэньняў успомнілі хлопцы. Вецер стогне над ім уздыханьнем глухім.

Правіла 35. 1) Іменьнікі мужч. роду адзіночнага ліку ў родным склоне маюць канчатак У (ю) ў тых разох, калі йменьнік абазначае прадмет бязформены або ўяўны (няма *тутуну*, *туману*; з вялікага *клопату*, *гневу*); частка такіх прадметаў звычайна называецца імем цэлага прадмета, чаго

ня можа быць у такіх прадметаў (вобразных, з пэўнаю формаю), як *стол*, *сук*, *пень*.

Такім парадкам, канчатак У (ю) азначае родны склон часьці ад неазначальнага цэлага: няма— *сьнегу*, *дыму*, *туману*, *попелу*, *пяску*, *агню*, *ветру*, *суму*, *клопату*, *запалу*, *поступу*, *рынку*, *грому*, *лому*, *факту* і шмат іншых.

Часам адзін і той-жа йменьнік вытварае родны склон то з канчаткам А (я), то з У (ю), у залежнасьці ад таго, што ён абазначае. Калі абазначае асобны прадмет з пэўнаю формаю, то ў родным склоне будзе канчатак А (я), а калі гэтым-жа йменьнікам абазначаецца нешта *зборнае*, бясформенае, то будзе У (ю), напр.: няма *каменя* (асобнага прадмета)—няма *каменю* (каменьняў, масы); ня бачыў *гада*, *зьвера*—там *зьверу* шмат і ўсялякага *гаду;* няма *ліста*—назьбіралі *лісту*, няма *папера* (дакумэнта, напр.)—не хапіла *паперу*.

2) У назовах установ чужаземнага паходжэньня ў родным склоне таксама пішацца У (ю), напр.: народнага *камісарыяту*, вакол *парлямэнту*, да *інстытуту* і т. далей.

3) У некаторых словах (іх вельмі мала) у родным склоне канчатак У—А, ўжываецца аднолькава, з роўным значэньнем, напр.: *з мосту—з моста*, *аўса—аўсу*, *чацьвярга—чацьвяргу*, *дня—дню*, *плоту—плота*.

Але ў формах „сеў каля *столу*—стаў каля *стала*“ ёсьць розьніца ў значэньні: у першым выпадку абазначаецца месца агулам, а ў другім—навочны прадмет—стол.

4) У родным склоне *множн. ліку* ўсе йменьнікі мужчынск. роду звычайна маюць канчатак пад націскам ОЎ (ёў): братоў, пнёў, а не пад націскам—АЎ (яў): народаў, локцяў.

Чыстую аснову (без канчатка) у родным склоне множн. ліку маюць іменьнікі з устаўкаю ан—ян: мяшчан, сялян (ад „мяшчане, сяляне“), слова „дзён“ (ад „дзень“) і часам пры лічэбніках: сто *раз*, пяць *раз*, шэсьць *год* (замест „разоў, гадоў“), пяць *чалавек*, бяз *рог* і інш.

Канчатак ей (не пад націскам яй—ай) у родным склоне множн. ліку мужч. роду маюць толькі тры словы: *госьць—гасьцей*, *конь—коняй*, *грош—грошай*, як *людзей*, а часам—*лапцей* (Вышлі на поле жнеі з сярпамі ў лапцях лазовых, а хто *без лапцей*. *Я. Кол.*).

ЗАДАЧКА 24-ая. *Сьпісаць і паставіць канчаткі* а—я *або* у—ю.

У чужое проса ня сунь нос×. Няма дыму без агн×. У пужлівага купц× ні грошай, ні тавар×. Маленькі сабачка да век× шчаня. Гэтага цьвет× па ўсяму сьвету. За туманам сьвет× ня відно. І дн× таго няма, каб было спакойна. Нідзе агн× ня відно. На гэта ня было ўгавор×. Жаўцеюць палоскі позьняга аўс× ці ячмен×. Вада залівала многа бераг×. Далёка ад нашага кра× ёсьць вялікія вазёры, або моры. З вялікага гром× часам малы дождж бывае. Дождждык× просіць зялёнае жыта. Хоча дажджа× ярына. У страх× вочы вялікія. Ня мела баба клопат×, дык купіла парася. Без язык×, а мудра гаворыць (кніга). Без абручык×, бяз дна—нідзе дзірачкі няма (яйцо). Пасярод лес× дзежка кісьне (яблык). Багатаму шкада карабл×, а беднаму кашал×. Не разьбіўшы гаршочк×, ня будзеш есьці кашкі (арэх). Паложана пячаць, без тапар× не пачаць (лёд). Бегала ліска каля лес× блізка. Бяз провад× войска гібне. Ні род×, ні плод×, як бел-камень у воду. Ані гарэлага шэлег× няма. Што з воз× ўпала, то прапала. Баючыся трэск×, і ў лес ня трэба хадзіць. Дай каню аброк×, прыедзеш к сроку. Шукай ветр× у полі. Мур× лобам не разаб'еш. За посул гнев× няма. З поўначы цёмнае, сівер× дальняга нудная восень прышла; з луг× зялёнага жыцьце-красу прыняла. Недалёка ад бераг× было падводнае каменьне. Ад холад× мошкі зашываюцца ў шчыліны. Навет свойскія качкі й гусі адчуваюць час выра×. Усе птушкі слухаюць правадыр×. Каля шлях×, у чыстым полі, магіла стаіць. Свайго розум× нікому ня ўложыш.

ЗАДАЧКА 25-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, заместа крыжыкаў, літары* Е *або* І.

Паліўся срэбрам сьпеў прыгожы ў далёкай сіняй вышын×. Ціха месяц адзінокі ходзіць ў неб× над зямлёю. Усё зьмяшалася ў туман×. Ціха на пол× ў

палудзень гарачы. Сьвішчуць сані на мароз×. У белым сьнез× маладняк. Моцна хлопец занудзіўся па брац×, па мам×. Над збожжам убогім вецер гуляе на вол×. Ходзяць па пол× ў раздум‘× мужчыны. Броніс быў самы маленькі ў хац×. Сьвежая магіла выкапана ў дол×. Узіму ў лес× й на пол× шмат менш птушак і зьвяроў. У родным кра×, як у ра×. Салавейка жыў у зялёным га×. На бераз× рэчкі стаяла цэлая куча народу. На злодзе× шапка гарыць. Дзесятая вада на кісял×. Зябнуць вербы на мароз×. Ходзіць шум па лес×. Пацямнела ў хац×. Вее вецер за вуглямі, у комін× галосіць. Кветка красуе на грунце ўбогім. На пагорку, у чыстым пол×, крыж стаіць убогі. Па сіняй раўнін× за хмаркаю хмарка плыве. На балоц× з чаратамі лазьнякі шапталі. Трэцца жыта ў пыл на просьц×. Многа смутку ў песьн× гэтай. У родным кра× ёсьць крыніца жывой вады. Пад стольлю ў павуцін× б‘ецца муха-сіраціна. Ветрык паўднёвы ў луз× квяцістым калыша траву-сенажаць. Бусел клякоча ў гнязьдзе над хваінай. На дварэ было цёмна, як у скляпеньн×. На гальл× старога дуба было буслава гняздо. На старасьц× дзьве радасьці. Каня водзяць на вобрац×, а злодзея на ланцузе. Гэты цьвеце па ўсім сьвец×. Ня шукай ты шчасьця-долі на чужым далёкім пол×! На курган× расла прыгожая грушка. У хац× сьвеціць газьніца. У жыцьц× ўсяго нажывеш. Сядзеў на прысьб× стары дзед.

ЗАДАЧКА 26-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, літары* Ы, У.

Птушка сядзела на сук×. На гасьцінц× рос стары беразьняк. Нудна на сэрц×. Ярка на камінк× смольны корч палае. Бацька на калодц× лапаць выплятае. На магілц× стаяў трухлявы крыж. І на сонц× ёсьць плямы. Маладзенькая травіца-атава блішчыць на сонц×. Загула малатарня ў халодным асеньнім паветр×. На паліц× дзьве сініцы. У ціхую пагоду хараша на мор×. Па возер× плавалі гусі й качкі. Вада ў мор× горка-салоная. Марскія стварэньні й расьліны ў рэчц× ці ў возеры жыць ня могуць. Ката ў мяшк× ня купля-

юць. На вяк× ўсяго нажывеш. Прыехала каляда на сівым конік×. Яго доля ў канц× поля. На адным месц× й камень абрастае. Будзе кірмаш і на нашай вуліц×. Шкадлівай котц× хвост уцінаюць. На сваёй лаўц× й памерці добра. На сваім сьметнік× й певень сьмел×. Па вуліц× бегалі дзеці. На ўзгорк× былі сялянскія могілкі. У вёсц× па хатах засьвяціліся агні. У бар× растуць баравікі. Па летнік× грэбля была да ракі. Вада ў рэчц×. У гушчар× яловага лесу вывела ваўчыха трох ваўчанят. Блішчалі зоры ў нябесным прастор×. Сірату аставілі жыць пры купц×. На пальц× была рана. Па гасьцінц× ехалі людзі. Агонь разлажылі на леташнім вогнішч×. Кепска ў Менск×, пане Каранеўскі! Пры цар× была паншчына. А воўк× памоўка, а воўк тут. Быць бычку на лычк×, а кароўцы на вяроўц×. За сялом, у полі, у жоўценькім пясочк×, пахавала матка маладую дочку. Ня было ўцехі ў мацярынскім гор×. Я цяжкі смутак у сэрц× маю. На пажарышч× часова стаяла новая будова. У бярэзьнік× стаяла лясьнікова будка. На абшар× тым шырокім прыгожа нівы красавалі. Матылёчкі залатыя на сонц× крыльцамі блішчалі. У гаспадарц× быў парадак. У канц× грэблі шумяць вербы.

ЗАДАЧКА 27-ая. *Сьпісаць і паставіць, замест крыжыкаў, літары* Е, Я.

За баляваньн×м ходзіць галадаваньне. Цярпеньн×м і працай горы пераносяць. Белым іне×м пакрыты на гасьцінцы беразьняк. Уюцца думкі смутным ро×м. Песьн×й душу весялі. За хвал×мі хвалі бягуць. За га×м пачыналася роўнае поле. Пасьпех—людз×м на сьмех. Грады зарасьлі зельл×м. Бачаньн×м жорава ня зловіш. Некім жал×м павявала ад старэнькае хаты. Вада патрэбна і расьлінам, і стварэньн×м. На зямлі жыве многа ўсялякіх стварэньн×ў. З шчасьц×м добра й грыбы зьбіраць. Ліхадзе×м на безгалоўе, а добрым людз×м на здароўе. Конь прывязан повадам, а госьць полудн×м. З надзе×й сеем жыта мы ў восень; з надзе×й сустрачаем вырai вясной.

Ой пад га╳м зеляненькім здаўся мне сон дзівенькі! На ўсходзе неба грала полым╳м пажару. Блескамдрыгаценьн╳м зорка замігала. Як я пол╳м іду, колас гнецца ка мне. Чорныя хмары па неб╳плывуць. Колас н╳зжаты на нів╳стаіць. Вучэньне паможа змагацца з нядол╳й, з нявол╳й.

Правіла 36. 1) У клічнай форме (клічны склон) іменьнікі мужч. роду адзіночн. ліку маюць канчаткі е-а, у (ю).

Канчатак *у* маюць: а) іменьнікі з суфіксам—*к*—: братку, галубочку, дубочку, коніку, лебедзіку, хлопчыку, чалавечку, сынку, дзядзьку і інш.;

б) іменьнікі з асноваю на *ж, ш, ч, р,* напр.: мужу, крыжу, вужу, пісару, гаспадару, бору, яшчару, Лукашу і інш.

в) канчатак *у* бывае (часам поплеч з *е*) яшчэ ў такіх словах: *сыну* (бачыш, *сыну* мой, як гаруема, бачыш, *сыне* мой, як працуема), *дзеду, духу, тату, люду, дубу* (і—дубе), *свату* (і—сваце).

Канчатак *ю* маюць усе йменьнікі з мяккаю асновай (з мяккім зычным перад канчаткам) і з асноваю на ёт (й), напр.: *коню, прыяцелю, селезьню, кавалю, дурню, краю, гаю, раю, гультаю, дабрадзею, пакою, караваю* і інш.

Усе іншыя йменьнікі з цьвёрдаю асновай звычайна маюць канчатак *е*, прычым аснова на *г, к, х, ц* зьмяняецца на *ж, ш, ч*, і тады замест *е* будзе канчатак *а*, напрыкл.: *браце, Іване, голубе, дубе, Паўле, родзе, суседзе, Сямёне, саколе, гаросе* (і—гароша), *абедзе*; *чалавеча, ойча, дружа, казача, воўча, хлопча, купча, лужа, ляша* (лях), *небарача* і іншыя.

У множным ліку клічная форма ад іменьнікаў мужч. роду мае канчатак *ове*, напрыкл.: *мужове, сватове, людкове, швагрове, жыдове, братове, сынове* і інш.

Практыкаваньне 38. *Сьпісаць і клічныя формы падчыркнуць.*

Барысе, Барысе, сам бараніся! Языча, ячыча! ці ліха цябе мыча? ва мне сядзіш, а мне дабра ня зычыш. Сівы *галубочку* сядзеў на дубочку. Едзе *казача*, едучы

плача. Дзень добры, братове! Бачыш, сыну, як гаруема; бачыш, сынку, як працуема. Ой, панове старастове, каб вы не даждалі, каб мы вам па дрова ў нядзелю ехалі! Станьма, Ясю, начаваці, агонь сіні раскладаці! Ой, воўча, сядзі моўча! На табе, нябожа, што мне ня згожа. Мой мілы пакою, добра мне з табою! Прыступі, гаспадару, да свайго караваю! Люлі, сьпі, мой сынку! Ой, Дунаю, Дунаю! як-жа нам да пазваць цябе? Павесь шапачку, мой сыне! Краю мой родны, сколькі ты зносіў нядолі?! За праўду, за шчасьце, за лепшую долю вазьміся, мой дружа, пастой! Не хадзі, коце, па хаце, не пабудзі дзіцяці! Дам табе, косю, шаўковай травы, дам табе, косю, крынічнай вады. Ты, злотнічку, ты, работнічку, скуй ты мне тры надобачкі! Ой бору, мой бору, што ты, бору, ня шумён? Ой сынку, мой сынку, жджы каляд, Васільку! Ой сватку, наш сватку, пусьці нас у хатку! Вы, мужове, гаварэце мужское! Сядай, малойча, паедзем разам. А мой малойчыку! Хадзі да нас, будзе нам весялей.

Правіла 37. Іменьнікі множнага ліку ў назоўным склоне для ўсіх радоў маюць пры цьвёрдай аснове канчатак **ы**, а пры мяккай і гартаннай (заднянёбнай)—**і**, напр.: *браты, хлопцы, гарады, подпісы, вокны, колы, нябёсы, сёстры, галовы, каліны, кавалі, рогі, краі, салаўі, полі, долі, ногі, рукі, здарэньні, іменьні* і т. д.

Ад гэтага правіла здараюцца такія адступленьні:

а) іменьнікі з суфіксам—ан—ян пішуцца з канчаткам **е**, хоць лепш пісаць **ы**, напр.: *сяляне—сяляны, мяшчане—мяшчаны, цыгане—цыганы, мінчане—мінчаны, баяра—баяры* (у слове „баяра" гук „а" на месцы „я" (е) пад уплывам аканьня).

б) іменьнікі з суфіксам—ат—ят—(назовы маладых жывёлін) таксама, поплеч з канчаткам **ы**, часта пішуцца з **а**, напр.: *куранята—кураняты, лісянята—лісяняты, ваўчанята—ваўчаняты, цялята—цяляты, небажата—небажаты, дзяўчата—дзяўчаты, курчата—курчаты* і т. далей, а часам: *рукава—рукавы, варота—вароты, дрова—дровы;*

в) канчатак **а** заўсёды маюць наступныя словы: *жыта, луга, хляба, грунта,* а таксама *брацьця,*

плацьця; гэта зборныя йменьнікі жаночага роду, як— *дзятва, чарва, мальгва, благата,* напр.:

Хоць сінія *плацьця,* а ўсё *наша брацьця* (п.).

Шэсьць палоцен—ці ня *плацьця была?* (п.).

г) наступныя йменьнікі з цьвёрдаю асновай заўсёды маюць канчатак і: *сусед—суседзі, люд—людзі, гон—гоні* (пэўная мера зямлі), *чорт—чэрці, кален-а—калені,* а часам *вароці* (варота) *боці* (боты); радзей сустракаецца ў гэтых словах канчатак ы: *чарты, суседы, гоны, калены.*

Правіла 38. *У родным* склоне множн. ліку йменьнікі ніякага й жаночага роду звычайна маюць форму чыстае асновы (без канчатка), напр.: *сёлы—сёл, вароты—варот, дровы—дроў, палі—поль, леты—лет, яйцы—яец, плечы—плеч, гарадзішчы—гарадзішч, рэкі—рэк, галовы—галоў, маліны—малін* і т. далей, а таксама: *сяляне—сялян, мяшчане—мяшчан, цыгане—цыган* і т. д.

У такіх разох, калі аснова канчаецца на злучэньне двух ці больш зычных, паміж зычнымі зьяўляюцца ўстаўныя гукі—О (Ё) пад націскам, а не пад націскам А—Е, напр.: *кросны—красён—кросен, вёдры—вядзёр—вёдзер; землі—зямель, песьні—песень, палотны—палацён—палоцен, лазьня—лазень; вішня—вішань, вокны—вакон—вокан, жорны—жарон—жоран, сарочкі—сарачок—сарочак* і т. далей, але *вёрсты—вёрст.*

Устаўное е застаецца ў такіх разох, як у васнове пасьля націску.

Такія ўстаўныя гукі бываюць і ў скарочаных прыметніках іменных (бач. § 13, пр. 43).

Практыкаваньне 39. *Сьпісаць і формы родн. склону йменьнікаў мужч., жан. й ніякага роду множн. ліку падчыркнуць.*

Гасьцей з усіх валасьцей. Няхай нас сустрэнуць з касамі, з сярпамі грамады працоўных людзей! Дзе нянек многа, там дзіця бязнога. Аж дзервянее ў жнеек рука. Поўна хатка людзей—нідзе ні вокан, ні дзьвярэй (гарбуз). Стаіць Грыгор паміж гор, палкаю падпёршыся, шапкаю накрыўшыся (грыб). З сямі поль пшанічанька, з васьмі крыніц вадзічанька, дзевяці кароў масла, а яец паўтараста (п.). Лятала стада курапат па полю, вялі зязюлечку з сабою (п.). Саладок мядок для нашых дзяток. Дзеці нарабілі сабе

лялек. Калі сам ня знаеш, то ў людзей пытай. Ліс хоць сьпіць, але курэй бачыць. У нашым садзе многа вішань. Ляціць бяз крыл у гадзіну сто міль (вецер). На сем вёрст адзін мост. Семсот сарочак, семсот намётак, а падзьме вецер, адкрые ўсё цела, хоць адзежа на ёй цэла (птушка, курыца). Рук ня мае, а піша (мароз). Купіў-бы сяло, але грошай гало. Коняй патапілі, сукні памачылі. Ёсьць у нашым краю многа азёр. Людзі любяць сяліцца каля рэчак. Ня ўважыць чужаніца ручак тваіх белых. Палавіна лет мінае—я шчасьця ня знаю. Сонца блеск свой апусьціла на зямлю з высот. Ты куды бяжыш, дарога—тканка ног і кола? Скажу табе бяз спорак: мне ўжо хлеб твой стаў горак.

> **Правіла 39.** Некаторыя памяншальна-ласкальныя йменьнікі маюць устаўку (суфікс) ак або ык, напр.: *ельнічак, пальчык, галубчык.* Каб пазнаць калі трэба пісаць ак, а калі ык, трэба слова паставіць у *родным* склоне, і калі нявыразны гук выпадзе, то будзе ак *(ельнічка—ельнічак)*, а калі ня выпадзе, то будзе ык *(дубчыка—дубчык).*

Практыкаваньне 40. *Сьпісаць і словы з суфіксам* ак—ык *падчыркнуць.*

Бедна наша галовачка, што чужая староначка. Няма лепшай вячэрачкі, як у мамкі за столікам з родным браткам-саколікам. Разумен гаршчочак, а ў ім сем дзірачак (галава). Поўны падпечак белых курачак (зубы). За бярэзьнічкам брэша талалайчык (язык). Гаспадарочак, гаспадарочак! прымі наш вяночак. Напаілі жнеечак з дубовае бочкі. А што-ж цябе прынясло—ці чаўночак, ці вясло? Мяне сюды прынясло ні чаўночак, ні вясло: прынёс мяне сівы конь да матчыных вакон (п.). Прыляцеў сакалочак у зялёны садочак. Хлопчык абрэзаў пальчык. Ветрык павее—ня зьвее. Выслужыў хлеба кусочак да солі драбочак. Колькі я сьцежачак перашла, нідзе роднага татачкі не знашла. Зьбірайцеся, тучкі, ў кучкі, да зараз дожджык будзе гаспадаром на ўздыханьне, а жнейкам на аддыханьне! З-пад правай рукі вылецеў ясны

сакалочак, а страла за ім у сьлядочак. Ступай, коню, шырэй у садочак, стукні капытам у церамочак. Запалю сьвечачку, пагляджу ў печачку: чатыры качачкі, гаршчочак кашачкі. Запалі мамачка сьвечку да выйдзі дзеткам на сустрэчку! Колькі я сьцежачак перашла, роднага ойчанькі не нашла; колькі баяры перабрала, роднага ойчанькі не пазнала.

§ 13. Правапіс прыметнікаў.

Правіла 40. 1) Прыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (на пытаньне—*які?*) маюць канчатак ы або і (добр*ы*, малад*ы* конь; сін*і* колер, воўч*ы* зуб).

2) Прыметнікі *жаночага* роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (на пытаньне—*якая?*) маюць канчатак ая або яя (добр*ая* сястра, сін*яя* папера, воўч*ая* лапа).

3) Прыметнікі *ніякага* роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (на пытаньне—*якое?*) маюць канчатак ае (пад націскам ое) або яе (добр*ае* дзіця, сін*яе* неба, глух*ое* месца).

4) Прыметнікі множнага ліку ўсіх радоў у назоўным склоне (на пытаньне—*якія?*) маюць канчатак пры цьвёрдай аснове ыя, а пры мяккай—ія (нов*ыя* сталы, нов*ыя* кнігі, нов*ыя* вокны; сін*ія* калёры, сін*ія* стужкі, сін*ія* нябёсы).

Практыкаваньне 41. Стары верабей на мякіну ня квапіцца. Новае сіта на калку вісіць, а старое пад лавай валяецца. Апошні раз бываю ў вас. Апошняе спатканьне. Чужая хата горай ката. Чужое дабро ня грэе. Жоўтае жытняе поле ціха калосьсем шуміць. Сінія хвалі шумяць і бурляць. Хмурна выглядае стары лес. Узышла ўжо першая вячэрняя зорка. Раньняя птушачка носік цярэбіць, а позьняя вочкі працірае. Сіняе неба стала яшчэ сінейшае. Чую звон я нудны, рэдкі, невясёлы. Ліпы старыя шумяць за сьцяною. Плачуць бязьлістыя ліпы старыя. Пакарочалі цёплыя летнія дзянькі. Добрае ляжыць, а злое бяжыць. Лішняя дабрата—дурата. Перастала грэць яснае сонейка. Насталі кароткія туманныя асеньнія дні. Вялікія сьвет-

лыя вокны прыветна глядзелі на вуліцу. Па траве лёталі беленькія й чырвоненькія матылёчкі. Воўчая доля расьце скора. Добрае чуваць далёка, а благое яшчэ далей. Лішняя нітка—палатну завада. Не апалі яшчэ раньнія росы. Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы. Чорныя баравікі так і стаялі ў ваччу. Свае леты маладыя ўспамінаці буду. Старыя дубы стаялі спакойна і важна. Нашыя Палескія балоты займаюць сотні квадратных вёрст. На доўгі век, на добрае здароўе. Ласкавае цялятка дзьвюх матак ссе. Старыя ластаўкі перасталі палохацца людзей.

Практыкаваньне 42. *Сьпісаць і прыметнікі падчыркнуць.*

Зіма.

Прышла зіма халодная, нягодная зіма. Цярпі, зямелька родная: няма дабра, няма! Прыцьмілась сонца яснае, прыціх шум баравы. На полі пустка страшная— ні збожжа, ні травы. Сьнег белы мёртва сьцелецца пасьцеляй грабавой. Сапе, шуміць мяцеліца, мяце сьнег, як мятлой. Мароз, як кат бязжаласны, у лёд рэчку закаваў, стральбой сваёй праклятаю ўлёт слабых птушак б'е, пры хаце і за хатаю спакою не дае.

(*Янка Купала*).

Практыкаваньне 43. *Сьпісаць і падчыркнуць канчаткі* ія, ыя.

Ліпы старыя шумяць за сьцяною. Зоры далёкія, зоры бліскучыя ціха гараць над зямлёй. Плачуць бязьлістыя ліпы старыя. Белыя хмаркі па небе плывуць. Мне ўспамінаюцца вобразы мілыя роднага краю, палёў; бедныя вёскі, хаты пахілыя, песьні зялёных гаёў, вузкія стужкі меж залаценькіх, узгорак, курганчык, лясок. Нізка зьвісьлі над зямлёю хмары дажджавыя. Хмурыя ёлкі панура шумяць. Пакарочалі цёплыя летнія дзянькі. Апошнія словы бацька сказаў да Міхася. Вялікія сьветлыя вокны прыветна глядзелі на вуліцу. Здалёк відаць былі зялёненькія стужкі лёну. Некаторыя раньнія птушкі павыводзілі дзетак і кла-

патліва шчабечуць каля гнязьдзечак, як нянькі каля калысак. Не апалі яшчэ раньнія росы. Зоры, як матылёчкі, трапяталі й дрыжэлі ў небе. Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы. Чорныя баравікі так і стаялі ў ваччу. Раньнія жаваранкі затрапяталі ў небе крыльцамі. Вясёлыя ды шчасьлівыя йшлі хлопцы дадому. Старыя дубы стаялі спакойна й важна. Глуха шумелі маладыя расьліны. На грудку расьлі прыгожыя чырвоныя красачкі. Нашыя Палескія балоты займаюць сотні квадратных вёрст.

Правіла 41. 1) Прыметнікі мужчынскага й ніякага роду адзіночн. ліку ў *прыладным* і *месным* склоне маюцьканчаткі ым—ім (*новым* сталом, *новым* акном; *на новым* стале, *на новым* акне; *сінім* аксамітам, *на сінім* аксаміце; *сінім* небам, *на сінім* небе).

2) Прыметнікі жаночага роду адзіночнага ліку ў *родным* склоне канчаюцца на ае—ай (пад націскам—ое—ой) і яе—яй (*добрае* або *добрай* сястры; *старое* або *старой* жанчыны; *сіняе* або *сіняй* паперы).

3) Прыметнікі жаночага роду адзіночнага ліку ў *вінавальным* склоне канчаюцца на ую—юю (бачу: *вялікую* кнігу, *раньнюю* зорку).

Практыкаваньне 44. Пустыя адзінокія могілкі прытуліліся на пясчаным узгорку. На шырокім і доўгім панадворку было весела й крыкліва. Люблю я летнюю месячную ноч. У летнюю ноч вячэрняя зара з ранічнай сходзіцца. Многа работы залатому сонейку ў раньнюю вясну. Ляцелі гусі з Беленькае Русі, селі яны, палі на ціхім Дунаі. Па вуліцы пацяклі равочкі каламутнае вады. Цякла крынічка халоднае чыстае вады. Не шчабячы, салавейка, у зялёным гаі, калі родная сямейка сірацее ў краі! Па ласым кусе я й вады нап'юся. Плачуць думкі па вясьне, хочуць лепшай долі. Родную песьню ціха сьпявае сын Беларусі—мужык. Волю далёкую мне ўспамінаюць дні маладыя вясны. У ліпавым кусьце мяцеліца мяце (сіта). Сядзіць пані на мурку ў чырвоным каптурку—хто йдзе, той паклоніцца (суніца). Кукавала зязюлечка ў зялёным гаі. Кажаны цьвіркаюць тоненькім піскам. У далёкім

чыстым небе сьвецяцца зоркі. У цёмным яловым лесе вывела ваўчыха трох ваўчанят. Дзяўчынка прасіла хлеба для свае хворае мацеры. Ня было толькі сіняе стужкі. Маладзён едзе ў чысьценькім полі на вараненькім коні. На шырокім полі расла старая купчастая бярэзіна. Кожная грамада птушак выбірала сабе лепшае, выгаднейшае месца.

> **Правіла 42.** 1) Склонавыя канчаткі прыметнікаў усіх радоў падлягаюць аканьню. Напрыклад: формы *роднага й давальнага* склону мужчын. і ніякага роду адзіночн. ліку *(сіняга, сіняму*, як *яго, яму);* формы роднага, давальнага, прыладнага й меснага склонаў жаночага роду адзіночн. ліку *(сіняе(й)* вады, *сіняй* вадзе, *сіняю(й)* вадою, *на сіняй* вадзе).
>
> 2) Прыметнікі памяншальныя й ласкальныя канчаюцца на *енькі*, дзе е, як пасьля націску *(сіненькі, тоненькі, новенькі*, як—маленькі); пасьля зацьвярдзелага зычнага будзе аньні *(харошанькі, прыгожанькі).*

Практыкаваньне 45. Бачнеліся палоскі гароху з харошанькімі чырвоненькімі ды сіненькімі кветачкамі. На раньняй ральліцы родзіць жыта, пшаніца; на позьняй ральліцы родзіць кукаль, мятліца. Раньняй вясною мы выехалі з гораду. Ластаўкі вылепілі харошанькае кругленькае гнязьдзечка. Самічка-ластавачка несла там свае маленькія рабенькія яечкі. Лішняй капейкі ні ў кога няма. Каля суседняга сяла было вялікае возера. У сіняй далі слаўся туман. Зоры далёкія, зоры бліскучыя ціха гарадь над зямлёй. Крыкі знаёмыя, крыкі пявучыя льлюцца вячэрняй парой. Сьціхлі песьні зімняй буры. Толькі дзе-ня-дзе жаўцее палоска позьняга аўсу ці ячменю, ды пачарнеўшыя лапінкі грэчкі чакаюць сярпа. З поўначы цёмнае, з сіверу дальняга нудная восень прышла. Пшаніца дае бялюсенькую муку. Відаць былі зялёненькія стужкі лёну з сіненькімі галоўкамі. Сіненька, маленька—увесь сьвет адзяе (іголка). Перапаўся, бедненькі, як мядзьвежая лапа. Уляцела ластаўка ў гумно даведацца свайго даўнейшага леташняга доміка.

Правіла 43. Калі аснова скарочанага прыметніка мужч. роду канчаецца на злучэньне двух зычных, то паміж гэтымі зычнымі зьяўляюцца галосныя а (пад націскам о) або е, дзе ненаціскное е застаецца, як пасьля націску ў аснове, напр.: *горкі—горак, кожны—кожан, салодкі—саладок; поўны—повен, годны—годзен, жадны—жадзен, вінны—вінен* і т. д.

Практыкаваньне 46. *Сьпісаць і скарочаныя прыметнікі з устаўнымі гукамі* а (о)—е *падчыркнуць.*

Грозен, да ня боязен. Мудзер лях па шкодзе. Хоць бяздворан, да ўсюды праворан. Дзякуй за полудзень: я й так ня галадзен. Повен хлявец белых авец (зубы). Жадзен (ніхто) з нас ня пойдзе туды. Ён нам не патрэбен. Сядзіць мой сакол смуцен, не вясёл. Чоран воран, да ня птах, шэсьць ног, да ня зьвер (жук). Урадзіўся канапель тонак, долаг, валакніст. Ня волен стаў яму белы сьвет. Ні думак, ні песень яго ніхто ня знаў і ня чуў ці не хацеў чуць. Удаўся гарох тонак і высок, і на лісьце шырок. Скажу, пан, табе бяз спорак: мне ўжо твой хлеб стаў горак. Славен наш гаспадар, славен над усімі гаспадарамі. Вот цяпер які, люд стаў: хіцер, зол, ня ўдал, лукаў. Хто абадраны і нагі, к таму ніякай увагі, а адзетага багата мае пан за панібрата. Знаюць, ён крутнёй разжыўся; знаюць, сьлёз людзкіх напіўся, да чэсьць ад усіх яму, калі прыдзе ён к каму. А бядняк душой будзь чэсьцен—ён і злодзей, і бясчэсьцен (*з старасьвецкага народнага вершу).*

§ 14. Правапіс лічэбнікаў.

Правіла 44. 1) Лічэбнікі складаныя пішуцца так, як кожная часьць, калі яна ўжываецца асобна *(семнаццаць, восемнаццаць, шесьцьсот, восемсот, семсот).* Толькі *шаснаццаць* мае а заместа э, што чуваць у слове *шэсьць.*

Парадкавыя лічэбнікі маюць такі галосны, які ў лічным: *дзевяць—дзевяты, дзесяць—дзесяты, сем—семнаццаты* і т. далей.

Зборныя падлягаюць аканьню: *шасьцёра, сямёра, васьмёра*, а таксама *шэсьць і сем* ва ўсіх склонах: *шасьцёх, шасьцём, шасьцьма, шасьцёх, сямі, сямёх, сямём* і—*шосты* дзень.

2) Лічэбнікі, зложаныя з словам *дзесяць* у яго форме *дцаць*, маюць падвойнае цц (бач. прв. 17, 3), але побач з такімі формамі ўжываюцца таксама формы без падвойнага цц: *адзінанцаць, двананцаць, трынанцаць* і т. дал.

3) Лічэбнікі *парадкавыя* сваёю формай падобны да прыметнікаў, дзеля таго ўсе іх склонавыя канчаткі аднакія з канчаткамі прыметнікаў. Напрыклад: усе яны (і слова *адзін*) маюць у прыладным і месным склоне канчатак ым—ім (перш*ым*, пры перш*ым*; друг*ім*, пры друг*ім*; адн*ым*, пры адн*ым*; а таксама—*трэці* дзень, *трэцяя* нядзеля, *трэцяя* месца; няма *аднае* або *аднэй* кнігі, *трэцяе* або *трэцяй* кнігі; бачу *трэцюю* кнігу і т. далей).

Практыкаваньне 47. Семсот сарочак, семсот намётак. Маёй сястры шаснаццаты, а бабцы шэсьцьдзесяты год. Выпускалі трыста шэсьцьдзесят пяць лебядзёў. На гару чацьвёра цягнуць, а з гары адзін сапхне. Два ляжаць, два стаяць, пяты ходзіць, шосты водзіць (чалавек, вушакі і дзьверы). У нашай вёсцы ўсяго семнаццаць двароў, а ў суседнім сяле налічаюць восемдзесят сем. Адкіну бервяно, адкіну другое, выведу жывое (конь і аглоблі). Адным махам семсот забіяхам. Кабыла сівая, жарабя рабое—зьеў воўк абое. Пад адным брылем чатыры браты (стол). На адным палазку зіму й лета езьдзіць. Аднаго бацькі, аднае маткі ня роўныя бываюць дзіцяткі. Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай. Пятае цераз дзесятае. Аднэю рукою вузла не завяжаш. Выпаў першы сьнег. Ёсьць мясцовасьці, дзе бывае дзьвесьце дажджовых дзён на год. Адно кажа—зіма, другое—лета, а трэцяе—а мне ўсё роўна (сані, калёсы і конь). Маленькія дзеці ўміраюць з голаду ўжо на трэці ці на чацьверты дзень. У тыдні сем дзён. Слонь можа насіць пяцьдзесят, шэсьцьдзесят і нават сто пудоў цяжару. Янка Купала радзіўся ў адным годзе з Якубам Коласам—у тысяча восемсот восемдзесят другім годзе.

ЗАДАЧКА 28-ая. *Сьпісаць і цыфры ў сказах напісаць словамі.*

Год мае 365 дзён, або 12 месяцаў ці 52 тыдні. Самы большы месяц мае 31 дзень, а самы меншы—28. У тыдні 7 дзён, а ў гадзіне 60 мінут. На маладой яблыні ня было ніводнага яблычка, а з старой атрэсьлі 456 штук. У нашай вёсцы толькі 17 двароў, а ў суседнім сяле налічаюць 87. Слонь можа насіць на сабе 50, 60 і нават 100 пудоў цяжару. 4-ая часьць зямной галы занята сушаю. Амэрыку людзі старога сьвету пазналі толькі за 400 год да нашага часу. Гор у 2 й 3 вярсты ёсьць шмат, але сустракаюцца горы і ў 7, у 8, нават 9 вёрст увышкі. Месяц у 50 раз меншы за зямлю. Месяц ходзіць навокала зямлі, і гэтую падарож робіць у 27 дзён і 12 гадзін. Кіт мае да 10 сажняў даўжыні і да 4.000 пудоў вагі. ¾ паверхні ўсяе зямное галы абліта вадою. Ёсьць у моры месцы ў 13 вёрст глыбіні.

ЗАДАЧКА 29-ая. *Сьпісаць і дапісаць канчаткі.*

Адкіну бервяно, адкіну друг×, выведу жыв× (*конь і аглоблі*). У вадн× мацеры пяць сыноў (*пальцы ў чалавека*). Хто ходзіць рана на чатыр×х нагах, у полудзень на дзьв×х, а ўвечар—на трох? (*дзіця, сталы чалавек і стары*). Адн× поясам тысач× падпіразана (*сноп*). У адн× дзежачц× два цесьцечкі (*яйцо*). На адн× палазку зіму й лета езьдзіць. Дзьв× сьмярцей ня бывае, а раз чалавек уміpae. Дз×сятая вада на кісял×. З аднаго вала дзьв× скур не дзяруць. Або× лукі, або× тугі. Два мядзьведзі ў адн× бярлозе ня месьцяцца. Адзін няхай будзе з гарачай вадою, а друг×—з халоднай. Адзін з сошкай, а с×мёра з ложкай. Адн× махам с×мсот забіяхам.

§ 15. Правапіс займеньнікаў.

Правіла 45. 1) *Назоўны* **склон займеньнікаў адзіночнага й множнага ліку мае тыя самыя кан-**

чаткі, што й прыметнікі (*такі* стол, *такая* кніга, *такое* поле; *усякія* сталы, *усялякія* кнігі, *усякія* пёркі).

2) *Прыладны й месны* склоны мужчынскага і ніякага роду маюць канчаткі ым—ім (як і прыметнікі): *гэтым* пяром, *на гэтым* кані; *кім, пры кім; ім, пры ім*).

3) *Родны, прыладны й месны* склоны займеньнікаў жаноч. роду адзіночн. ліку маюць аднакія канчаткі з прыметнікамі [*нашае*(*й*) сястры, *нашаю*(*й*) сястрою, *пры нашай* сястры].

4) *Неазначальныя* займеньнікі маюць прыстаўку не (*нехта, неякісь*), а *адмоўныя*—прыстаўку ні (*ніякі, ніводзін*). (Бач правіла 20, 3). Але прыстаўкі не, ні пішуцца асобна, калі пасьля іх стане прыназоўнік (*ні ў кога* няма, *не ў чым* выйсьці, *ні ў якім* выпадку).

Практыкаваньне 48. Некаторыя расьліны жывуць вельмі доўга. Нехта зламаў некалькі груш. Які сакавік, такі й красавік. Надаелі гэтыя сьпевы. На сваім кані, як хачу, скачу. На гэтым сьвеце, як у карэце. На чым стану, не адстану. Няма тае крамы, каб прадаваліся родныя мамы. Не такое яшчэ дзіва, што карова чорна, а малако сіва. Якая матка, такое дзіцятка. Якое дзерава, такі клін. Як хто хоча, так па свайму гору плача. Я знаём з ёю і з яе сястрою. Надвор'я нечага награваць. Не за што сказаць аці, калі няма чаго ў рот узяці. Не карайце нічым, калі капуста ні з чым. Што ў тэй чэсьці, калі нечага есьці. За намі ўсьлед шагае, да нам ні ў чым не памагае. Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае, якая іх зьвязала сіла, і чым яна так хлопцу міла. Кожны ведае, што ў нашым целе ёсьць трубачкі-жылы. На пастаці нечага стаяці. Прылажэце руку да левага боку вашае грудзіны, і вы пачуеце, як б'ецца вашае сэрца: гэта сэрца разганяе кроў па ўсім нашым целе. Ні за што, ні пра што. Неба—гэта паветра, якое пакрывае з усіх бакоў зямлю. На далёкай вышыні, дзе зямное паветра канчаецца, пачынаецца бязьмежная, неўмагату халодная прастора, у якой ня можа жыць ніводнае зямное стварэньне.

ЗАДАЧКА 30-ая. *Сьпісаць і паставіць прапушчаныя літары.*

Надаелі гэт× сьпевы. На к×м скрупіцца, а на к×м зьмелецца. На гэт× лета добра й гэта. На нашы× ногі завысокі× іх парогі. На сва×м кані, як хачу, скачу. На св×м хлебе жывеш, калі хочаш, тады й жуеш. На т×м-жа месцы сеў. На ўсё сяло адзін вол, і т×й гол. На ч×м стану—не адстану. На што нам ты× пісталеты, калі страляць ня ўмеем? Няма та× крамы, каб прадаваліся родны× мамы. Не тако× яшчэ дзіва, што малако сіва. Па мне сабе хоць воўк траву еж. Сядзелі на гэт× нядзелі. На сва×м пляц× сяджу—нікому не плачу. Хто на ч×м сядзіць, той таго й глядзіць. Таткава хата ўс×м багата. Хто з сабою носіць, т×й у друг× ня просіць. Чым хата багата, тым і рада. Чы× род, таго й рот. Яка× матка, так× й дзіцятка. Які× мы самі, такі× нашы й сані. Яко× дзерава, так× й клін. Як пры т×м, так і без таго. Як хто хоча, так па сва×м бацьку плача.

> **Правіла 31.** 1) *Родны, прыладны й месны* склоны займеньнікаў жаночага роду маюць аднолькавыя канчаткі з прыметнікамі *(тае самае кнігі, тою самаю кнігай, на тэй самай кнізе).*
>
> 2) *Адмоўныя займеньнікі* маюць прыстаўку ні *(ніякі, ніводны)*, а *неазначальныя*—не; прычым, на *не* заўсёды прыходзіцца націск *(нехта, неякісь).*

ЗАДАЧКА 31-ая. *Сьпісаць і дапісаць прапушчаныя літары.*

Я знаём з ё× і з я× сястрою. Мы бачылі я× сам× і я× сястру. Надвор'× н×чага нагараваць. На лета, да не на гэт×. На пастаці н×чага стаяці. Не бярыся не за сваё дзела. Ня ўвесь сьвет, што ў аконцы. Ня ў тым сіла, што кабыла сіва, а што возу н× вязе. Не за што сказаць аці, калі няма чаго ў рот узяці. Не на тую нагу бот надзет. Н×чага песьціцца, калі ёсьць дзе зьмесьціцца. Н×чага тут варажыць, калі пад бокам ляжыць. Н×хто ня знае,

што яго чакае. Н×шта вялікае ў лесе здохла. Рот н×кому не завяжаш. Само н×што ня прыходзіць у рукі. Сядзеўшы н×чога ня выседзіш. Чужая болька н×кому не баліць. Што ў т×й чэсьці, калі н×чага есьці. За намі ўсьлед шагае, да нам ні ў ч×м не памагае. Ззаду ні ў кога вачэй ня бывае. Рэшатам золата мераць, а рэшата не за што купіць.

§ 16. Правапіс дзеясловаў.

Правіла 33. Галосныя ўканчатку дзеясловаў І-га і ІІ-га спражэньня абвяшчальнага ладу.

Калі націск прыходзіцца на канчатак, то галосныя, будучы пад націскам, чуваць ясна і заўсёды аднолькава:

І-е спражэньне: *няс—у, няс—еш, няс—е, няс—ём, нес—яце, няс—уць; бяр—у, бяр—эш, бяр—э, бяр—ом, бяр—аце, бяр—уць.*

ІІ-е спражэньне: *сядж—у, сядз—іш, сядз—іць, сядз—ім, сядз—іце, сядз—яць; маўч—у, маўч—ыш, маўч—ыць, маўч—ым, маўч—ыце, маўч—аць.*

Тут трэба заўважыць толькі тое, што калі націск на канцы, то ў 2-й асобе множнага ліку ў дзеясловах І-га спражэньня пішацца ў канчатку я або а *(нес—яце, бер—аце)*, як у першым складзе перад націскам.

Калі-ж націск не на канцы, то ў І-м спражэньні маем е (пасьля зяцьвярдзелых—а), а ў ІІ-м—і або ы: *дума—еце, каж—аце; нос—іце, гавор—ыце* і т. д.

Калі націск прыходзіцца на канчатак, то адразу відаць, якое спражэньне: *ідзеш, сядзіш, арэш, маўчыш* і т. д. Тут ясна, што пісаць.

Але калі націск не прыпадае на канчатак, то трэба глядзець, што стаіць у канчатку *неазначальнай* формы. Калі стаіць і або ы, то гэта дзеясловы ІІ-га спражэньня*), і ўсюды трэба пісаць і або ы, а ў 3-яй асобе множнага ліку—я або а: *маліць—моліш, моліць, молім, моліце, моляць; варыць—варыш, варыць, варым, варыце, вараць.* У праціўным

*) У дзеясловах—кры—ць, мы—ць, вы—ць, шы—ць, ры—ць ы адносіцца да кораню. Гэта дзеясловы І-га спражэньня: *крыеш, крые, крыем, крыеце, крыюць: мыеш, мые, мыем, мыеце, мыюць* і так далей.

разе гэта дзеяслоў I-га спражэньня, і ўсюды трэба пісаць е (пасьля зацьвярдзеўшага—а, а ў 3-яй асобе множнага ліку юць або уць: *ведаць—ведаеш, ведае, ведаем, ведаеце, ведаюць; казаць,—кажаш, кажа, кажам, кажаце, кажуць* і т. д.).

2) Дзеяслоўныя прыметы і прыслоўі выводзяцца ад 3-яе асобы множнага ліку, дзеля чаго ў I-м спражэньні канчаюцца на учы, ючы, а ў другім—на ачы, ячы: яны *кажуць, мыюць—кажучы, мыючы*; яны *гавораць, стаяць—гаворачы, стоячы.*

Практыкаваньне 49. Галоднаму асьцюкі ня колюцца. Гавораць, гамоняць, а ня ведаюць, дзе звоняць. І кормяць, і пояць, і вочы колюць. Глухі не дачуе, дык прыложыць. Вымету разком—вывезу вазком. Далей паложыш—бліжай возьмеш. Прочкі ходзяць без сарочкі. Калі не нажнём, то й не назьбіраем. Не ўрадзіў мак—перабудзем і так. Калі не намалоцім, то й не накалоцім. Тады пабачым, як заплачам. Гаворыце, гамоніце, а ня ведаеце, дзе звоняць. Што пасееце, то й сажняце. Калі гаспадар у карчме скача, то гаспадарка ў дварэ плача. Маеш статак, мусіш мець і ўпадак. Многа ложыш, да мала можаш. Ня там траціш, дзе купляеш, а там, дзе прадаеш. Праворны ўсюды пасьпее. Нуда бядзе не паможа. Каяньне позна ходзіць. Гоенае раны ня трэба дражніць. На чужы лоб шыбаючы, трэба й свой падставіць. Ой пайду я гукаючы, свае долі шукаючы. Каля вады ходзячы абмочышся. Пасеяўшы на ўсходу, не чакай харошага плоду. Сьліны не падымеш, а слова ня вернеш. Ходзіць ціхенька, а думае ліхенька. Што там дзеецца—і бяжыць і грэецца? Браць—бераце, а не аддаяце.

Практыкаваньне 50. *Сьпісаць і дзеясловы падчыркнуць.*

Летняя ноч.

Ціха на землю спушчаецца ноч. Усё заціхае. Птушкі перасталі сьпяваць і дрэмлюць на сваіх седалах. Край неба, дзе зашло сонца, блішчыць шырокаю чырвонаю стужкаю. Тонкія лёгкія хмаркі ахвар-

баваліся ў залаты цьвет. Белаватаю пялёнкаю ўздымаецца туман над лугамі. Цемната ўсё гусьцее й гусьцее ды закрывае ад вачэй і поле, і лес. Узышла ўжо першая зорка. Кажаны вылецелі з сваіх месц, дзе яны сядзелі ўвесь дзень. На балоце закракталі жабы. За лесам ясьнее: гэта круглы месяц запаліў ліхтарык і сьвеціць над чорнаю зямлёю. Вёска заціхае. Тухнуць агні. Адзін толькі месяц і зоркі цараць над сонным сьветам.

ЗАДАЧКА 32-ая. *Сьпісаць і паставіць прапушчаныя літары* **е** *або* **а**.

Сабака бега×, а птушка лята×. Рыба плава×, а вуж поўза×. Пісар пiш×, а касец косіць. Кравец шы×, а каваль ку×. Журавель ляціць, а жаба скач×. Ластаўка лепіць гняздо, а верабей ў×. Узіму вада замярза×, а ўлетку раста×. Дзе араты плач×, там жняя скач×. Хто ўлетку халадку шука×, той узімку галада×. Хто дба×, той і ма×. Дом буду×цца цесьлямі. Цемната ўсё гусьце× й гусьце×. Неба ясьне×. Прыгрэ× сонца, і сьнег растан×. Дожджык пакропіць, сонца прыгрэ×—цьвіце вярбіна, рунь зелянe×. Улетку сонца падыма×цца высака і сьвеціць доўга. Чым даўжэй сьвеціць сонца, тым болей яно награва× зямлю. Чу×цца ў Нёмнавай гутарцы жаль. Дожджык се× беспрастанку. Цяжка працу× чалавек на полі і ў гародзе. Знойдз×цца кожнаму праца. Сядзіць паня ў чырвоным жупане; хто жупан здыма×, той сьлёзы раня× (цыбуля). Сьпераду грэ×, а ззаду ве×. Рыечка ры×, а скачка шчабеч× (сьвіньня і сарока). Шчука сун×—лес павяне, на тым месцы цэркаў стан× (каса).

Правіла 34 (паўторнае). Дзеясловы першага спражэньня ў 3-й асобе множнага ліку цяперашняга й будучага часу маюць канчаткі уць—юць (*ідуць, пішуць, капаюць*), а дзеясловы другога спражэньня—аць—яць (*крычаць, гавораць, гамоняць*).

Увага. Калі націск прыходзіцца на канчатак, то адразу відаць, якое спражэньне (*ідуць, п'юць*—1-е спражэньне; *крычаць, сядзяць*—2-е спражэньне).

Калі націск ня прыходзіцца на канчатак, то трэба глядзець, што стаіць у канчатку *неазначальнае* формы. Калі стаіць і або *ы*, то гэта дзеяслоў 2-га спражэньня (*прасіць, дарыць*). У праціўным разе гэта дзеяслоў 1-га спражэньня (*казаць, ведаць*).

У дзеясловах—*кры-ць, мы-ць, ві-ць, шы-ць, ры-ць,—ы* адносіцца да кораня; гэта дзеясловы 1-га спражэньня.

ЗАДАЧКА 33-яя. *Заместа крыжыкаў паставіць* у—ю *або* а—я.

Перад·невадам рыбы ня лов×ць. Галоднаму ась-ціокі ня кол×цца. Лепей сьмяяцца, як плак×ць. За пастой ня плац×ць, а дорага бяруць. Здраду прыма×ць, а здрадніка веша×ць. З песьні слова не выкіда×ць. І корм×ць, і пояць, і вочы кол×ць. І смал×ць, і агнём пал×ць. Клін клінам выганя×ць. Калі паны лі-ку×ць, тады мужыкі гаруюць. Лета на зіму, а зіма на вясну працу×ць. Ня ўсе птушкі ліята×ць. Не тады сабак корм×ць, як на ўловы ехаць. Паны балю×ць, а наш брат гаруе. Пра адны дрожджы не гавор×ць трожды. Прочкі ходз×ць без сарочкі. Саломеным ва-лом не араць, а сенным канём не ваяв×ць. З неза-бітага ліса шубы ня шы×ць.

Правіла 35 (паўторнае). 1) Дзеясловы першага спражэньня ў 2-ой асобе адзіночн. ліку цяпераш-няга й будучага часу маюць канчатак еш (пасьля зацьвярдзелага зычнага аш) а другога спражэньня—іш, ыш (*ты чытаеш, кажаш, ты ходзіш, гаворыш*).

2) Дзеясловы першага спражэньня ў 3-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга й будучага часу маюць канчаткі е (ць), а (ць), а другога спра-жэньня—іць, ыць (*ён думае, кажа; ён паліць, гаворыць*).

ЗАДАЧКА 34-ая. *Сьпісаць і, заместа крыжыкаў, паставіць, дзе трэба, літары* е, а, і, *ці* ы.

Вым×ту разком—выв×зу вазком. Гвалтам возь-м×ш, але даць—не дасі. Глухі не дачу×, дык пры-лож×ць. Дай на тры дні, а возьм×ш злыдні. Далей палож×ш—бліжай возьм×ш. Далей паедз×ш—скарэй у дварэ будзеш. Думаю горад× ня возьм×ш. Дурань

не дабач×ць, а разумны прабач×ць. Душа мая крывая—усё прыма×. Душа меру зна×. Заглян× сонца і ў наша аконца. Затым сьляпы плач×, што сьцежкі ня бач×ць. Шылам патакі ня хвац×ш. Зямелька, матка наша, і корм×ць, і по×ць, і адзява× нас. Зямля ні тон×, ні гарыць. Зьзя×, зьзя× дый блісьн×. Золата і ў краме дастан×ш, а свайго розуму нікому ня прыстав×ш. З малое іскры быва× часам вялікі пажар. І курыцаю запя×, калі за жывое каго забярэ. Цыган, як гале×, дык сьмяле×. Кінь хлеб-соль ззаду—знойдз×ш наперадзе.

> **Правіла 36** (паўторнае). 1) Дзеясловы першага спражэньня ў 1-й асобе множнага ліку цяперашняга й будучага часу маюць канчатак **ем** (пасьля зацьвярдзелага зычнага—**ам**): *мы думаем*, *кажам*, а дзеясловы другога спражэньня—**ім**, **ым**: *палім*, *гаворым*.
>
> 2) Дзеясловы першага спражэньня ў 2-й асобе множнага ліку цяперашняга й будучага часу маюць канчатак **еце** (пасьля зацьвярдзелага зычнага—**аце**), а другога спражэньня—**іце**, **ыце**: *вы думаеце*, *кажаце; вы паліце*, *гаворыце; вы пасееце*, *скажаце; вы спаліце*, *зварыце*.
>
> 3) Але калі націск прыходзіцца на канец, то ў 2-й асобе множнага ліку дзеясловы 1-га спражэньня маюць у канчатку **я—а**: *несяцё*, *берацё*, а 2-га—**і—ы**: *сядзіцё*, *крычыцё*.
>
> **Увага.** Калі націск на канчатку, то ў дзеясловах 2-га спражэньня ў форме 1-ае асобы множнага ліку, побач з формамі на *ім—ым*, могуць ужывацца формы на *ём—ом*, як у 1-м спражэньні: *стаім*, *сядзім*, *маўчым*, *крычым* і—*стаём*, *сядзём* (*сяджом*), *маўчом*, *крычом* і т. д.

ЗАДАЧКА 35-ая. *Сьпісаць і замест крыжыкаў паставіць патрэбныя літары:* а, я, і, ы.

Два вякі жыць ня будз×м. Зна×мся дома—знаймася і ў людзях. Калі не нажн×м, то й не назьбіра×м. Калі не намалоц×м, то й не накалоц×м. Не ўрадзіў мак—перабудз×м і так. Пераначу×м—болей пачу×м. Прышло махам—і пойдз× прахам. Праглынутага ня выплюн×ш, а выплюнутага не падым×ш. Тады пабач×м, як заплач×м. Сядз×м на калодзе,

пагавор×м а прыгодзе. Гавор×це, гамоніце, а ня веда×це, дзе звон×ць. Што пасе×це, то й сажн×цё. Што вы нес×цё? Мы няс×м жыта на продаж. Калі гаспадар у карчме скач×, то гаспадарка ў дварэ плач×. Калі ма×ш грошы, ня будз×ш хадзіць босы. Калі матка сына балу×, пятлю яму гату×. Тады хіба перастане, калі ўся сарока бела стан×. Ласка—не каляска: сеўшы не паедз×ш. Ма×ш статак—мусіш мець і ўпадак. Матка—не граматка: за злотку ня куп×ш.

Правіла 37. 1) Дзеясловы з зваротным займеньнікам *ся*.

Некаторыя дзеясловы зрастаюцца з зваротным займеньнікам ся: *мыюся, сьмяюся; мыешся, чэшашся* і так далей. Пры спражэньні займеньнік дадаецца да дзеяслова: *чашуся, чэшашся; мыемся, мыецеся* і т. д. Толькі ў 3-яй асобе адзіночн. і множн. ліку і ў неазнач. форме канчатак цься зьліваецца ў цца (ён *мыецца*, яны *мыюцца*, *мыцца* заместа—ён *мыецься*, яны *мыюцься, мыцься)*.

Але калі перад ца стаіць зычны, то пішацца адно ц (*здасца, ад'есца*).

2) **Формы загаднага ладу.**

а) Калі дзеяслоў *загаднага* ладу ў 2-ой асобе адзіночн. ліку мае на канцы ь (*будзь, кінь, пасунься)*, то ь застаецца і ў 1-ай і ў 2-ой асобе множнага ліку *(будзьма, кіньма, пасуньмася; будзьце, кіньце, пасуньцеся)*. У праціўным разе ь ніколі ня пішацца *(рэжце, не саромся)*.

б) Калі дзеяслоў *загаднага* ладу ў 2-ой асобе адзіночнага ліку канчаецца на і ці ы, то ў 1-ай ці 2-ой асобе множнага ліку і зьмяняецца на е, а ы—на э *(ідзі—ідзем, ідзеце; бяры—бярэм, бярэце; нясі—нясем, нясеце)*.

Практыкаваньне 51. Ня ўсё тое збываецца, на што чалавек спадзяваецца. За мухай не наганяешся з абухам. Калі станеш трэсца, то й хлеб лепей есца. Калі вядзецца, то й на шчэпку прадзецца. З роспачы і ў агонь кінешся. Ня хочацца, дык і няможацца. Калі топішся, то й за брытву хопішся. Язык Кіева дапытаецца. З кім пазнаешся, такім сам станешся. Не баішся ківа, пабаішся кія. Ня траціце марна часу!

Ня верце, а прымерце. Падступецеся бліжэй, пакланецеся ніжэй. Хто ня ўмее, той заўсёды мыляецца. І на мулкім высьпішся, калі спаць хочацца. Проці вады ня сплывешся. Пытаючыся, дапытаешся. Не кажэце, шэры гусі, што я тут гарую, а скажэце, шэры гусі, што я тут паную. Пазычаны хлеб еж ды аглядайся. Кіньце стрэльбу й вуду, і я ў вас буду. Што сабе ня міла, таго й другому ня зычце. Санлівага не дабудзішся, а лянівага не дашлешся. Ехаўшы бачком, ні з кім не зачэпішся. Век жывеш, век вучышся. Вярнецеся, млоды леты, хоць да мяне ў госьці! Што ў лесе родзіцца—у дварэ згодзіцца. Адважна, брацьця, наперад ідзеце цьвёрдай і правай ступою, кожнаму ў вочы сьмела глядзеце, праўду нясеце з сабою!

Правіла 38 (паўторнае). 1) Калі дзеяслоў *загаднага ладу* ў 2-й асобе адзіночнага ліку мае на канцы ь *(будзь, кінь, пасунься)*, то ь астаецца і ў 1-й і 2-й асобе множнага ліку *(будзьма, кіньма, пасуньмася; будзьце, кіньце, пасуньцеся)*. У праціўным разе ь ніколі ня пішацца *(рэжце, не саромся)*.

2) Калі *загадны лад* у 2-й асобе адзіночнага ліку канчаецца на і, ы, то ў 1-ай і 2-ой асобе множнага ліку і пераходзіць у е, а ы ў э *(ідзі—ідзем, ідзеце; бяры—бярэм, бярэце)*.

ЗАДАЧКА 36-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, літары:* **ь, е, э.**

Ня трац×це марна часу! П×це, да часу ня трэце. Плачце вочы, хоць павылаз×це: бачылі, што куплялі! Пі горкае, еж кіслае: і памрэш—ня згніеш. П×це горкае, еж×це кіслае: і памр×цё—не згні×цё. Падступ×ц×ся бліжэй—паклан×ц×ся ніжэй! Пазычаны хлеб еж ды аглядайся. Кін×це стрэльбу й вуду, і я ў вас буду. Прысядз×—госьць будзеш! Цёсачка, цёсачка, а потым—стой, воўк цябе рэж! Што сабе ня міла, таго й другому ня зыч×це. Сядз×ма мы паабедайма, паабедаўшы пагавор×ма! (*п.*). Б×це, б×це біты камень, агню даставайце, маладую застрыгайце! (*п.*). Не каж×це, шэры гусі, што я тут гарую, а скаж×це, шэры гусі, што я тут паную. (*п.*).

ЗАДАЧКА 37-ая. *Сьпісаць і паставіць* цц *або* ц.

Чуткай душою толькі паслухай—здас×а там гэ-такі голас чуваць: „Гэй, ня дзівуйся, мой дружа нядбалы, што я сягоньня так злосна шумлю!“ *(Я. Куп.)*. У весну лес адзене×а, а ў восень ня весьць дзе падзене×а. У мор намру×а, а ў вайну налгу×а. У горы нагаруе×а, а ў дабры накрасуе×а. Конь і на чатырох нагах спатыкае×а. Лістам сьцеле×а. На беднага Макара шышкі валя×а. Адны вочы й плачуць, і сьмяю×а. Ад чужога шалу ў галаве круці×а. Пытае×а люты—ці добра абуты? Рассыпае×а драбней маку. Роўны з роўнага цешы×а. Хто ня ўмее, той заўсёды мыляе×а. Што ў лесе родзі×а, тое ў двараэ згодзі×а. Як гукнеш, так і адгукне×а. У голад і нішчымнае смачна ес×а. Ціха на зямлю спушчае×а ноч. Чуць-чуць дрогне, праліе×а чырвань на усходзе: гэта неба ўсьміхне×а людзям і прыродзе. *(Я. Кол.)*. Вецер злосна ў хату рве×а, у полі стогнам аддае×а.

§ 17. Правапіс прыслоўяў.

Правіла 39. Большасьць прыслоўяў—гэта акасьцянелыя формы зьменных часьцін мовы. Яны служаць у сказе акалічнасьцямі і звычайна пішуцца зьлітна з рознымі дапаможнымі словамі, напр.: *зранку*, *змалку*, *зьнячэйку*, *знадворку*, *здалёк*, *патроху*, *патрошкі*, *памалу*, *паціху*, *пабеларуску*, *палатыні*, *пазаўчора*, *пазалетась*, *удаўжкі*, *ушыркі*, *паасобку*, *неўзабаве*, *спадыспаду*, *надарэмна*, *наўцекі*, *аможа*, *нікуды*, *некаліСь*, *няма*, *зраньня*, *аберуч*, *ніколі*, *некалі*, *нідзе* і т. далей.

Але часам трудна адрозьніць прыслоўя ад назоўніка (акалічнасьці ад дапаўненьня), і калі яно стаіць з прыназоўнікам, то мы ня пэўны, *як* іх пісаць—зьлітна ці асобна.

Гэта бывае ў тых разох, калі слова можа быць і дапаўненьнем, і акалічнасьцю, напр.: перапалохацца *на сьмерць*—убраньне *на сьмерць*, вучыць

на памяць—браць сабе *на памяць, на што* дарма трацiцца—*на што* паставiць лямпу, прыехаць *да дому*, вярнуцца *да хаты*, гаварыць *да рэчы* і так далей.

Дзеля таго, што ў мове йснуюць падобныя нявыразныя звароты, то ў правапiсе прыслоўяў трэба кiравацца наступнымi увагамi:

1) Прыслоўi, вытвараныя з iменьнiкаў, лiчэбнiкаў, займеньнiкаў i прыметнiкаў, з прыназоўнiкамi можна пiсаць i зьлiтна, i асобна, напр.: *збоку—з боку, насустрэчу—на сустрэчу, унiз—у нiз, уверх—у верх, зьнiзу—з нiзу, увосень—у восень, увесну—у весну, утрох—у трох, ушасьцёх—у шасьцёх, панашаму—па нашаму, спачатку—з пачатку, наадварот—на адварот* i так далей.

2) Зьлiтна з прыназоўнiкамi пiшуцца тыя словы, што без прыназоўнiка ня ўжываюцца або ўжываюцца вельмi рэдка, напр.: *здалёк, спавагу, паняменцку, памаленьку, насустрэч, бясконца, павоўчы, наўцекi, навыперадкi, удаўжкi, ушыркi, напавер, наўздагон, улетку, узiмку, напярод, навотлех, паасобку, напрыклад* i шмат iншых.

Увага. Цьвёрда ўстанавiць правапiс такiх зваротаў у мове можна было-б толькi ў тым выпадку, калi-б усе прыназоўнiкi пiсаць зьлiтна з назоўнiкамi, як мы пiшам iх зьлiтна з дзеясловамi. Агулам-жа сказаць, зьлiтнае цi асобнае пiсьмо такiх прыслоўных зваротаў шмат залежыць ад таго, *як* часта ўжываюцца iншыя склоны такога слова. Поводле гэтага, напрыклад, словы „ўлетку", „узiмку", „напрыклад" лепш напiсаць зьлiтна, а словы „ў восень", „у зiму", „на адварот"—асобна, бо першыя рэдка або зусiм ня ўжываюцца асобна ад прыназоўнiкаў („летка"), а другiя сустракаюцца ў iншых формах заўсёды.

3) Прыслоўi з прыназоўнiкамi заўсёды пiшуцца зьлiтна, бо прыслоўе, як нязьменнае слова, ня можа мець пры сабе асобнага прыназоўнiка, напр.: *пазаўчора, пазаўтра, пазалетась, назаўсёды, напопотым, надарэмна, зьнячэўку, нанава, завiдна, вобмаль, помаль* i iншыя, а таксама: *неўзабаве, неахоцьцю* (неахоцьцю пашоў на работу), *аможа, такболя, малавеля, таксама*, калi „таксама" не выражае параўнаньня.

4) Трэба заўважыць правапiс прыслоўных зваротаў з нацiскам на прыназоўнiку: *поначы, подню, нанач, сосну, сосьмеху, насьмехi* (падняць на-сьмехi) *вобземлю, подчас, замуж, зараз*, (за раз забраць),

потым, раз-по-раз) перш-на-перш, гады-ў-рады, калі-ні-калі, як-ні-як, дзе-ні-дзе, ледзьвя-ні-ледзьвя, ледзь-ледзь, чуць-чуць, больш-меньш, абы-дзе, абы-як.*

5) Правапіс канцавых гукаў у прыслоўях найчасьцей залежыць ад таго, як гэтыя прыслоўі вытвараны, г. зн., якую форму ад якой часьціны мовы яны становяць. Такім парадкам:

а) я ў канцы знаходзім у тых прыслоўях, што становяць сабою формы даўнейшых дзеяслоўных прыслоўяў цяперашняга часу, напр.: *наўмысьля, адумысьля, загадзя, ледзьвя*, як *хацяпасьля* або *проша*, а таксама ў прыслоўях: *сёньня* (сёдня, сягодня) і—*сёньні, зраньня* і інш., бо гэта формы роднага склону йменьнікаў, як *сёлета*.

б) Прыслоўі, што канчаюцца на „на“ часам ужываюцца з „не“, напр.: *пэўна—пэўне, слушна—слушне, сільна—сільне, нудосна—нудосьне, надарэмна—надарэмне, зграбна—зграбне, наўмысна—умысьне*, а таксама *тымчасове* (тымчасова, тымчасам), *годзе—годзі*, дзе е ў канцы паказвае на форму меснага склону йменьніка, як *балазе*(=добра; „балазей“ форма параўнальнай ступені ад „балагі“= добры, як *лепей* ці *ляпей*).

в) Прыслоўі з неазначальнай часткаю „ці“: *дзесьці, калісьці, некалісьці.*

Практыкаваньне 52. *Сьпісаць і падчыркнуць набратыя курсывам словы.*

Сонца *зранку* жарам пыша; ветрык лісьце чуць калыша, вее чуць паўз верх зямлі (Я. Кол.). Што *ўвесну* ножкаю коп, то *ўзімку* ручкаю хоп. Гэта зроблена *наўмысьля*. Ішлі мы *памаленьку, вобмацкам*, каб *напацёмку (попацемку)* на што не наткнуцца. *Абы-як* прышло—лёгка й з рук сышло. *Увесну (у весну)* кораб вады, да коўш гразі, а *ў восень* коўш вады, да кораб гразі. Дзе недагляд, там *заўсёды* наклад. Грозен рак, да *з заду* вочы. Папаў, як у нерат: *ні ў зад, ні ў перад*. Ні *адтуль*, ні *адсюль*. Не сядзі бокам: тут табе *не нарокам*. Сеў *уперак*: ні *назад*, ні *наперад*. Ляціць конь заморскі, іржэ *папольскі* (камар). Шатавіла-

*) Усё гэта прыслоўі-калічнасьці, бо ў беларускай мове дапаўненьне ніколі ня мае націску на прыназоўніку.

матавіла *панямецку* гаварыла (ластаўка). Ветрык *ледзь-ледзь* набяжыць. Пусты *улетку* нашы сёлы. *У восень* уся прырода пачынае заміраць. Падарожныя ад утомы *ледзь* перастаўлялі ногі. Ад кургана да кургана, ад гаю да гаю *ў пяць* нітак лягла цьмяна дарожка крывая. *Усьлед (у сьлед)* думкам неспакойна вецер падпявае. Апалае *ў восень* лісьце пойдзе расьлінам на карысьць. Усе пералётныя птушкі пакідаюць нас *назіму* ды ляцяць у вырай; застаюцца зімаваць толькі галкі, вароны, вераб'і, сарокі, цецярукі ды яшчэ некаторыя птушкі. Страхі найчасьцей здараюцца *ў ночы (уночы)*. *У ночы* чалавек кепска бачыць, і тады баязьлівы чалавек самую пустую рэч прымае за няма ведама што. Баба перапалохалася *на сьмерць* ды няпрытомна кінулася бегчы. *У канцы* зашла гутарка пра розныя здарэньні. Ой *памалу, памалу*, пастушок, іграй, майго сэрца не ўражай! Гэта ўжо *занадта!* Памажы мне, галубка, ячмень зьвязаць! — Калі-ж, кумка, жыбулькі *надта* колюцца! Наша ластавачка, *напрыклад*, лятучы ў вырай, пралятае дарогу *ўвелькі* да дзесяці тысяч міль. Воўк *увелькі* з сабаку. Ажно падышлі *нарэсьце* тыя самыя людзі. Каля самога берагу, у вадзе, *чуць-чуць* шарасьцеў чарот. *Сьпераду* ляцяць самыя дужыя птушкі— правадыры. На чужыне птушкі жывуць усе разам: і кнігі, і бакасы, і качкі, і чаплі, а *навокала*—драбяза: валасянкі, падманкі, беражанкі й жаваранкі. *Дзе-ні-дзе* садок зялёны. *Памалу* далей станеш. Часам я *ў ночы* (*уночы*) сны дзіўныя бачу. Жаданы час *нарэшце* настаў. Заўтра рана, яшчэ *досьвіту*, пойдуць яны ў дарогу. *Навет (нават)* свойскія качкі й гусі пачуваюць час выраю. І ўспомнілася мне казка, каторую *даўно-даўно*, у часы шчасьлівага дзяцінства расказвала мне нябожчыца баба. А вясна *тым часам* рабіла сваё дзела. *Перш-на-перш*, мы суседзі. Сонца *ў дзень* распускае там косы свае, ночкай зоры глядзяць залатыя. Праца марудна *бясконца* цяжка! Не аб шумна-разгульнай бяседзе-разгульлі, не аб славе забытага краю гэту песьню *сягоньня* складаю (Я. Куп.). Хоць раз да *наўскач*. Усяго *патрошку*. *Да дому* было тры вярсты. Мы прышлі *да дому* (*дадому*—дамоў) раніцай. *Сьпераду*

(з пераду) грэе, а *ззаду* (*з заду*) вецер вее. Шатавіла-матавіла *панямецку* гаварыла, *патурэцку* заварочвала; *сьпераду* шыльца-вільца, *спадыспаду* (*з падыспаду*) палатно, а *зьверху* (*з верху*) аксаміт (ластаўка). *Так-сяк, накасяк* (*на касяк*), абы *не палюдзку*. Свой сваййму *паняволі* брат. *Па няволі* ня плачуць. Аднаму *годзі* (*годзе*) а другому *глодзі* (*глодзе*). На яду мастак, а на работу *сяк-так*. *Па верх* дзярэўю ходзіць. Поўна, роўна, *к верху* дном. Галоднаму воўку і заветра *по-нутру*. *Затым* (*за тым*) сьляпы плача, што сьцежкі ня бача. *За тым* домам расьце дуб. Пад'еў ды *на-бак*. І *адсюль* баляча, і *адтуль* гарача. *Змоладу* прарэшына, а пад старасьць дзірка. Любага гасьця *ўлетку* частуюць мядком, а *ў восень* (*увосень*)—малачком. *Датуль* збан воду носіць, покі вушка цэла. *Здалёка* бачыць тваё вока. *Знасілу* ніхто ня служыць. У яго і *ўзімку* лёду не дастанеш. *У ніз* (*уніз*) пашоў. Ня войтава дачка, а *да рэчы* (*дарэчы*) гаворыць. *Упоперак* стала. *Калісьці* было, да быльлём зарасло. *Ні калі* то было, *ні калі* то будзе. *Найрад*, каб хлеба стала да каляд. *Пакуль* на гумне цэп, *патуль* на стале хлеб. Ой, відаць, на навальніцу *зранку* прыпякае! Сваю будову мурашкі пачынаюць *з нізу*. Хто з вас ня бачыў круглых кучак, падобных да горкі зямлі, насыпанай *наўмысьля?* Гэта— мурашнік. Мурашкі працуюць у дзень *бесьперастанку*.

§ 18. Правапіс злучнікаў і дапаможнікаў.

Правіла 40. 1) Злучнікі пішуцца зьлітна, напр.: *абы, або, ажно, ато, навет—нават, адnож, нібыта, нібы, альбо, каб, бытта* (быць то), *быццам, нашто, зашто, затым, затое, штоб, прынамсі, чымсі* (апошнія два з неазначальнаю часткаю „сі“, у займеньніка будзе „ся“: *чымся*).

Складаныя злучнікі трэба адрозьніваць ад займеньнікаў з прыназоўнікамі або дапаможнікамі, бо займеньнікі пішуцца асобна, напр.: у сказах— „*Затым* казак гладак, што пад'еў ды на-бак“, „Кося, кося, *штоб* толькі злавіць удалося“—словы „затым“, „штоб“ злучнікі і напісаны зьлітна. Але

калі скажам: „*За тым* домам быў вялікі сад“, „*Што-б* ты даў за гэта?“, то тут „за тым“, „што-б“ будуць займеньнікі—першы з прыназоўнікам „за“, а другі з дапаможнікам „б“ (бы), дзеля гэтага яны напісаны асобна, толькі „што-б“—з злучком, бо:

2) дапаможнікі *б—бы, ж—жа, то* пішуцца з папярэднім словам з злучком, напр.: добра *было-б, каму-б* гэта даць; *рад-бы, пашоў-бы;* а *мой-жа* ты, суседзька! Ды *куды-ж* ты, дуб зялёны, пахінаешся? *Ці-то* птушка кінула зярнё, *ці-то* ветрам занясло яго? *Што-то* будзе, *што-то* будзе? і т. далей.

Калі-ж гэтыя дапаможнікі сходзяцца разам, то яны паміж сабою злучком ня зьвязваюцца, напр.: *куды-ж бы* мне пайсьці? вот *быў-бы ж* рад! *то-то б* была радасьць!

Увага. Дапаможнікі „б“, „ж“ стаяць пасьля галосных, а „бы“, „жа“—пасьля зычных, напр.: *які-б, чаму-ж, ён-бы пашоў, дай-жа* мне! і т. далей.

3) Дапаможнік „няўжо“ сустракаецца ў форме „няўжо-ж“ і „нёж“, напр.: *Пойдзеш ты туды?— Няўжо-ж не! (=Нёж не!).*

Практыкаваньне 53. *Сьпісаць і заўважыць правапіс набраных курсывам слоў.*

Ня зыч ліха другому, *каб* не давялося самому. *Ці-то* птушка тая кінула зярнё, *ці-то* занясло́ся бураю яно? Сам ня ведаю, чым мілы, чым вы сэрцу любы, выхаванцы веку, сілы, маладыя дубы! *Чымся* мілым, *чымся* родным ад вас павявае, *аж* мне сэрца ў сьпеў лагодны ціха ахінае (*Я. Кол.*). *Які-б то* быў крук, *каб* выпусьціў з рук. *Чымсі* з благім квасам, *дык* лепей з вадою, *абы* не з бядою. Хоць з вадою, *абы* не з бядою. *За што* купіў, *за тое* й прадаў. І паху яго *штоб* ня было тут. *Каб-жа* то была праўда! *Каб* воля, *знашоў-бы* сабе поле. *Калі-ж бы* я што калі каму якое, а то я ніколі нікому нічога,— дык за што-ж мне тое? Каму за шутку прымаюць, а другому *за тое-ж* шкуру зьдзіраюць. *Касіць-бы* касіў, *калі-б* хто косу насіў. Лепей лычны мір, *чымсі* раменная справа. Ня *тут-то* было. *Нібыта* была жывая вада. *Рад-бы* даць шага на малебен, да самому патрэбен. Сьвініна-псіна, дрозд-саланіна, да *калі-б*

к гэтаму дразду да кусок сала, *то-то б* была патрава. Хоць Міхайла, *абы-б* не папіхайла. Цешыўся старац, што пераҗыў марац, ажно ў маю нясуць яго да гаю. *Што-б* было з нашаю чайкай, *калі-б* мы ехалі ў ёй подчас буры на моры? Вагар *стаў-бы* пераліваецца цераз край, і нам *не ўдалося-б* вярнуцца пад бераг, асабліва, калі недалёка ад берагу ёсьць падводнае каменьне. Разгарыся, вячэрняя зорка, перад раньняю, разгарыся! Расхадзіся, наша гаспадынька, перад жнейкамі, расхадзіся! *Адмыкай-жа* высокія церамы залатымі ключмі, *адмыкай-жа! Засьцілай-жа* тонкімі абрусамі цясовыя сталы, *засьцілай-жа!* Да *вітай-жа* першую жнейку-пастацяначку, да *вітай-жа! Адтаго* мы пагалелі, што соладка пілі й елі. *Ад таго* месца да места пяць вёрст. Што нам *да таго*, што ён няўзоркі! А *датаго*, ён яшчэ ня ў сталых гадох. *Тадыто* й было, як па вадзе плыло. Ці *ўсё-то* спажыць, што ў чужой клеці ляжыць! *Нашто* козамі сена травіць? *Нашто* ў клець ісьці па муку, калі торба вісіць на круку? У ёй і крупы драныя, і кускі ламаныя. Грошы круглы, *адтаго* й коткі. Дай свае табакі, *ато* ад чужое нос баліць (прыказка). Высока над зямлёю чуваць маркотны крык жураўлёў; борзда лятуць яны з поўначы на поўдзень, і сваім крыкам *быццам* шлюць нам сваё апошняе разьвітаньне. *Хоцьбы* дзе кусьціка рэдкая цень! Няма двара, няма хаткі, *штоб* было бяз жаднай звадкі.

§ 19. Правапіс складаных слоў.

Правіла 41. 1) У складаных словах злучальныя гукі о—е выступаюць выразна толькі пад націскам, напр.: *куродым, сыровадка, сухедні;* не пад націскам знаходзім а—я, напр.: *сенакос, пустацьвет, ліхалецьце, зямлятрус**) і г. далей.

2) Складаныя словы, як і складаныя лічэбнікі, (§ 13) пішуцца так, як кожная часьць, калі яна ўжываецца асобна, г. зн., што як у першай, так і

*) „Зямляроб"—слова не беларускае; гэта няўдалы украінскі пераклад расійскага слова „земледелец"; пабеларуску трэба казаць *рольнік* ад слова „ральля", а таксама *рольніцтва*, а не „зямляробства" (расійск. „земледелие").

ў другой часьці складанага слова застаюцца тыя самыя галосныя, што стаяць *у васнове*, калі слова ўжываецца асобна, але толькі ў тым выпадку, калі націск прыходзіцца на другую часьць складанага слова, напр.: *Беларусь, сенажаць, белабокі, штодзенны, штодня варкатня, белагаловы, церасьсядзельнік, вярбалоз, вялікалюд, вялікаселец, вялікадворац, грэхаводнік, сэрдабольны, гэтарочны* (гэтага году), *нямавёдзь, голаледзіца, вочывідкі, жоўтабрушка* (птушка), *чорнагалоўка* (трава), *сыраежка* (грыб), *самасейка, чорназём, чорнабыль, чорнакніжнік, доўгавязы, чорнабрывы, навасёлкі, сіваваронка, дзеньгубіць, прадзеньгубіць, дзеньдзівірыць* (гультайстваваць), *белапоясы, вестаноша, ветрагон, белабрысы, старарэчча, богамол, богабойнасьць, кошаланоша, благавесьнік, горладзёр, добрадзей, галавасек, доўгатрывалы, коламазь, кошаплёт, марнатраўнасьць, старцавод, торбатрос, табаканюх, чарваточына, чортапалох, голапяты, голабокі, горбаносы, домаверка* (аканомка), *доўганосы, доўгагрывы, касавокі, аднамасны, аднастайны, роўнапраўны, аднаветак, роўналетак, дробнарэзка, самарэзка, навабранец, бажаволіць* (ад „бажаць=хацець“), *пакацігарошак, сарвігалава, паласказуб* (паласкаць зубы), *Малібожка* (фамілія), *Багдановіч, мовазнаўства, прыродазнаўства, словавытварэньне;*

Словы, зложаныя з „поў“: *поўгода, поўчварта* рублі, *поўпята, поўшасты* вярсты, *поўвасьма, поўсема, поўчвартаста, поўпудовік,* зажурыўся малойча ў *поўдарожкі* едучы; за маладога *поўзалатога*, але гэтыя словы можна пісаць з „а“, як— *палукашак, палудзень, палуднаваць,* дзе першая часьць мае форму „палу“, бо й „поў“ асобна рэдка ўжываецца.

3) Калі націск прыходзіцца на першую часьць складанага слова або на злучальны гук, то другая часьць падлягае аканьню (е застаецца, як заўсёды пасьля націску ў аснове), напр.: *поўнач, поўгада, поўдзень, дабранач, дабрыдзень, ягомасьць, імасьць, палукашак, пакацігара, сыро-вадка,* як „непагадзь“ (непагода).

4) Калі ў тэй ці другой часьці складанага слова адбыліся фонэтычныя (гукавыя) зьмены, то такое складанае слова падлягае аканьню, напр.: *галялёд* (з „голалёд“), *галяледзіца, санажаць* (з „сенажаць“), *бадай* („бог дай“), *сваволя, сваволіць,* (але—*свояволыйк),* *канавал, канавод* (з „каня вадзіць“,

кажамяка (вельмі старое слова, калі „ж“ было яшчэ мяккае), *селядоршы* (другі пасьля старэйшага брат; этымолёгія (пахаджэньне) гэтага слова дакладна не дасьледжана), *начлег*, *мядзьведзь* або *вядзьмедзь*, сюды трэба аднесьці словы: *сяголета*, *сягодня*, *сягоньня*, *сёньня* ці *сёньні*, бо слова „сей“ цяпер асобна ніколі ня ўжываецца.

5) Калі складанае слова зложана з цэлых слоў, што азначаюць назоў аднаго якога прадмета, то гэтыя словы пішуцца з злучком, напр.: *шура-бура*, *хвоя-веліч*, *шчука-рыба*, *дунай-рака*, *айцец-маці* (бацькі), *малыш-каратыш*, *шатавіла-матавіла*, *папараць-кветка*, *рыба-плотка*, *пушча-лес*, *шчырбор*, *узьвей-вецер*, *груша-сіраціна*, *трынь-трава*, *струны-самагуды*, *песьня-дума*, *песьня-весялушка*, *вясельле-разгул*, *пацеха-забава*, паміж *пустак-балот*, *сын-сірата*, *траўка-мураўка*, *хлеб-соль*, *салавейптушка*, *каліна-маліна*, *хлопцы-малойцы*, *браточкі-сакалочкі*, *малодкі-лябёдкі*, *рута-мята*, *срэбра-злота*, *размай-зельле*, *клён-дзярэўца*, *айцец-матка* і шмат іншых.

6) Таксама з злучком пішуцца падвойныя фаміліі *(Дунін-Марцінкевіч, Лабко-Лабаноўскі, Дуж-Душэўскі, Сьвятаполк-Мірскі)*, складаныя прыметнікі *(сьнежна-белы, цёмна-сіні)*, два дзеясловы, калі выражаюць адно дзеяньне *(пацяклі-паплылі, узбудую-ўзьвяду, падхапілі-ўзялі)*, складаныя прыназоўнікі *(з-за стала, з-пад лому, па-над морам)* і складаныя выклічнікі *(ха-ха-ха! ого-го! дзын-дзын! іга-га-га! бом-бом!)*.

§ 20. Правапіс чужаземных слоў.

Правіла 35. 1) *Словы чужаземныя*, узятыя з чужое мовы даўно і вядомыя шырокім народным масам, як свае родныя, падлягаюць нашаму правапісу і пішуцца так, як гэта чуваць у штодзенным ужытку: *літара*, *дарэктар*, *адукацыя*, *аканом*, або *аконам*, *арганісты*, *паляруш*, *калідор*, *леварвэр*, *камісія*, *камітэт*, *сакратар*, *самінарысты*, а таксама—*камуністы*, *сацыялісты*, як беларускія прыметнікі.

2) *Словы чужаземныя* (інтэрнацыянальныя, або міжнародныя), што ўжываюцца ў кніжках і ў кніжнай мове і да народу не дашлі або дашлі нядаўна, пішуцца так, як у тэй мове, адкуль яны запазычаны: *тэлеграф*, *тэлеграма*, *монолёг*, *тэатр*,

*рэволюцыя, коопэрацыя, політычная экономія, дынастыя, партыя, інспэктар, рэдактар**), *дыктаваць, дыктант, дыктоўка* і г. д.

Прыгэтым, у правапісе чужаземных слоў *інтэрнацыянальных*, або міжнародных, трэба трымацца наступных правіл, каб, зблізіць іх вымову (фонэтыку) з вымовай родных слоў:

а) Заместа падвойных зычных пішуцца простыя: *каса, маса, сума, тэлеграма, комунізм, Фінляндыя, Голяндыя, процэс, профэсар, граматыка, тэрыторыя, ілюстрацыя, ілюмінацыя, бэлетрыстыка*, і г. далей, а ня касса, масса, сумма, тэлеграмма, коммунізм, Фінляндыя, Гольляндыя і т. д.

Толькі ў некаторых словах застаецца падваеньне: *Ганна, манна, ванна, бонна, Мекка, Будда, мадонна* і некат. іншыя.

б) Чужаземнае *l* перадаецца мяккім „ль", як гэта чуваць у пераважнай большасьці абеларушаных чужаземных слоў; трэба пісаць і гаварыць: *Лёндон, лёзунг, монолёг, філёлёг, філёзофія, лёяльны, колёквіум, Голяндыя, Фінляндыя*, як—лямпа, клямка, пляц, плястыр, кляс(а), пляшка, пляц і інш., але такія словы, як *капітал, адмірал, артыкул, мускул, тытул, формула, протокол, рэгулы, канікулы, фістула, курбункул* і інш. маюць цьвёрдае л на канцы.

в) Чужаземнае і пасьля *зубных* (д, т, з, с) і *зацьвярдзелых* (ж, ш, ц, ч, р) перадаецца гукам ы, напр.: *дыплёмат, дынастыя, дыктоўка, тып, тыран, актыў, актыўны, позыцыя, позытыў, пасыў, пасыўны, унівэрсытэт, асыстэнт, сынтакса, нацыя, рацыя, констытуцыя, коопэрацыя, рэжым, шыфраваны, аварыя, Баварыя* і г. далей, як *магазын, Сымон, тыфус*, даць *дыхту* і інш.; пасьля іншых зычных будзе і, напр.: *міністар, маніфэст, архіў, капітан, капітал, пірат, навігацыя* і г. далей. Словы „Сібір", „сібірны", „азіят" пішуцца з „і" адгэтуль: *Азія, аказія, фантазія, рэцэнзія, поэзія, колізія*, дзе пасьля з пішам і.

г) Гук ф у словах кніжных ці запазычаных нядаўна перадаецца літараю ф, напр.: *форма, географія, факт, фронт, фортуна, філёзоф, маніфэст, Афон, фамілія, фабрыка, Францыя* і г. далей.

Але калі запазычанае слова з гукам ф ужываецца ў нашай мове даўно, то яно абеларусілася,

*) У такіх разох ар заместа *ор* пад уплывам беларускіх слоў на—ар: *знахар, пісар*, адгэтуль і дарэктар, рэдактар, інспэктар і г. д.

і ў такіх абеларушаных словах гук „ф“ падмяніўся гукамі х, п, хв, напр.: *Піліп, Язэп, хунт, хварба, кахля, хваля, картопля* (бульба), *шупляда, Хама, Хвёдар, Апанас* і іншыя.

д) Чужаземны гук *th* (θ) заўсёды перадаецца гукам т, напр.: *каталік, катэдра, Тодар, Агата, Тамаш, арытмэтыка, ортографія, міт, лёгарытмы, патос, Атэны, Пітагор* і шмат іншых.

е) Чужаземнае „е“ перадаецца гукам э, як гэта чуваць у штодзенным ужытку (фэст, пасэсар, аптэка, сэсія), напрыклад: *маніфэст, тэатр, тэхніка, тэлеграф, рэспубліка, рэдактар, пэдагог, бібліотэка, канцэлярыя, унівэрсытэт* і г. далей, а таксама на пачатку слоў: *этыка, элегія, экватар, эволюцыя, этымолёгія, элемэнт, эфэкт, Эўропа, Эгіпэт, эвангэлія,* але—*епіскоп, Ерусалім, езуіт,* а часам—*евангэлія* пішуцца з „е“ на пачатку. Але пасьля чужаземнага г (лацін. *g*) і к трэба пісаць літару е, як у словах абеларушаных (ангельскі, гестка, банкет, кецка, кірмаш (з—кермаш), кілішак (з—келіх—келішак), кірунак (з керунак), напр.: *альгебра, геолёгія, геомэтрыя, географія, геодэзія, Гедымін, Ягела (Ягайла), Германія, агент, рэгент, лагер, генерал, легенда, гензза, геніяльны, інтэлігенцыя; анкета, анкер, букет, банкет* і іншыя.

З прычыны блізкага падабенства ў вымаўленьні гукаў г і й даўней поплеч з г пісалі й, напрыклад: *рэгестр—рэестр (рэйэстр), лёгіка—лёіка (лёйіка), генэрал—енэрал (йэнэрал), географія—еографія, рэгент—рэент, геомэтрыя—еомэтрыя* і т. далей. Прыведзеныя словы можна пісаць гэтак і цяпер.

ж) Чужаземныя іа, іе, іо, (лац. літары) перадаюцца злучэньнямі ія, іе, іо, пасьля зацьвярдзелых—ыя, ые, ыо, напрыклад: *гэніальны, спэцыяльны, нацыянальны, рацыянальны, матэрыял, фіялка, варыянт, піетызм, гігіена, эмбрыон, бібліотэка, бібліографія, бібліограф, соцыолёгія, соцыялізм* і іншыя.

з) Чужаземны дыфтонг *au* (лацін. літары) перадаецца злучэньнем аў, напр.: *аўтар, аўдыторыя, аўтэнтык, аўдыенцыя, аўкцыон, браўнінг, фаўна, лёкаўт, фэўдальны* і інш., але перад галосным будзе ау напр.: *Шопэнгауэр, Бауэр, Ауэрбах* і інш.

і) Мяккі знак (ь) у чужаземных словах пішацца пасьля мяккіх л, н, перад ётавым галосным,

напрыклад: *Нью-Ёрк, рэльеф, мільён, барэльеф, мэдальён, Вільям* і інш.

Пасьля чужаземных прыставак **ад—, кон—, об—,** суб—перад ётавымі галоснымі ставіцца апостроф ('), а ня мяккі знак, напр.: *кон'юнктура, ад'ютант, об'ект, суб'ект, кон'югацыя,* і інш., а таксама пасьля р: *кур'ер, бар'ер, кар'ера, ар'ергард* і інш.

к) У правапісе чужаземных уласных іменьняў могуць быць адступленьні ад некаторых, вышэй пералічаных, правіл, каб дакладней перадаць гукавы склад гэтага слова, а дзеля гэтага ў некаторых уласных іменьнях могуць пісацца падвойныя зычныя *(Эдда, Тассо, Мэкка, Мільлер,* як *Ганна, бонна),* а літара і можа пісацца пасьля зубных і зацьвярдзелых, напр.: *Люзітанія, Кадікс, Шіраз* і іншыя.

Беларускія йменьні людзей найлепш пісаць так, як гавораць у народзе кожнае мясцовасьці напр.: *Язэп, Якуб, Апанас, Лукаш, Тамаш, Грыгор, Мікола, Грышка, Тодар і Хвёдар, Костусь і Канстантын, Юрка, Антось, Ігнась, Міхась, Міхал і Міхайла, Янка, Сьцёпка, Паўлюк; Ганна, Марыля і Марыся, Наста, Юста й Юстына, Зося, Алеся, Кася, Катарына й Кацярына, Аміля, Магда й Магдалена* і т. д.

л) Вульгарызованыя формы некаторых сучасных чужаземных слоў у літаратурнай мове не дапускаюцца; напрыклад, трэба пісаць і гаварыць: *доктар, адвокат, фэльдшэр і фэльдшар, доктрынэр, гувэрнэр, вокзал, экзамэн, аэроплян, вэлёсыпэд, інспэктар* а ня йначай.

м) У чужаземных словах дапускаюцца такія злучэньні як бю, ню, гю, невядомыя беларускай мове, у васнове слова напр.: *бюро, бюджэт, Кюрі, Гюго, Бельвю, Дэ-Бюсі, Мюзэта, Жюрі* і падобн.

Практыкаваньне 42. *Сьпісаць і чужаземныя словы падчыркнуць.*

Пролетары ўсіх старон, злучайцеся!—пролетарскі лёзунг. Маркс і Энгельс напісалі „Комуністычны Маніфэст“. Праганяйце багоў з нябёс, а капіталістых—з зямлі! Соцыялістычная філёзофія абсолютна несумяшчальна з рэлігійнымі ідэямі. Хрысьціянскі соцыялізм—анты-соцыялізм. Беларускае Коопэрацыйна-Выдавецкае

Таварыства. У Заходняй Беларусі ляжыць цэнтр Эўропы. Пачатковы курс політычнае экономіі. Лёндон—сталіца Англіі. Нацыянальне пытаньнае. Студэнты Беларускага Пэдагогічнага Тэхнікуму разьехаліся на летнія вакацыі. Мілітарызм і імпэрыялізм. Тэлеграфная станцыя. Навуковы соцыялізм. Да Вялікай Расійскай Рэволюцыі на Беларусі была партыя Беларускае Соцыялістычнае Грамады. Курляндыя й Ліфляндыя—сумежныя паміж сабою. Тэхніка й супрацоўніцтва ў соцыялістычным грамадзянсьцьве. Пролетарская ідэялёгія і ідэялёгія буржуазных кляс. Клясавая барацьба. У Фінляндыі ёсьць прыгожы вадаспад Іматра. Сумаю называецца агульны лік пры складаньні. Прамыслова-капіталістычны грамадзянскі лад. Рэволюцыя й эволюцыя. Беларускі Дзяржаўны Унівэрсытэт. Соцыяльная рэволюцыя і соцыяльная рэформа. Конфіскацыя прыватнай уласнасьці. Псыхолёгічныя падставы панаваньня пролетарыяту

Практыкаваньне 43. Сінія хвалі шумяць і бурляць. Хвядос пашоў да нябёс (дым). Сястра стаяла на ганку. Хата пакрыта гонтамі. Фабрычныя работнікі забаставалі. У нашым горадзе шмат фабрык. Антоля купіла сіняе хварбы. На рэчцы бывае вагар. Вагар перавярнуў човен. Хмаркі ахварбаваліся ў залаты цьвет. Андрэй Кузьме родны Хвёдар. Агата гуляла з Тодарам. Кніжкі ляжалі ў шуплядзе. Трапіў, як куляй у плот. Гэты дубец вельмі разгаты. Жыта пасеялі на картаплянішчы. Картопля—заморская расьліна. Ня бразгайце дзьвярыма! Выскачыў, як Піліп з канапель. Дзяўчынка пашыла сабе беленькі хвартушок. Хама з Апансам пашлі на рынак. Мы вучыліся арытмэтыцы. Брату купілі новыя галёшы. У нас кахляная печ. Язэп купіў пяць хунтаў цукру. Пранук пашоў у хвальварак. Тамаш вучыўся заграніцай. Наша Хацім'я хоча капусты й бацьвіньня. Малако стаяла ў гарнушку. Яўхім прынёс бярэмя дроў. Не фігуруйся, Грышачка! На дварэ стаялі хурманкі. Паліто было на хутры. У школах выкладаюць географію. Памылка ў фальш ня ставіцца. Камяніца была фігурыста пабудована. Мой брат гаворыць пафранцуску.

I.

§ 21. Кароткі паўторны пытальнік.

1) У якіх разох пішацца вялікая літара?

2) Калі пішацца мяккі знак? Калі ўжываецца апостроф? Што азначае ь у канцы слова і ў сярэдзіне паміж зычнымі? Што азначае ь і апостроф у сярэдзіне слова перад галоснымі?

3) Пасьля якіх літар пішацца ў і й? У якіх разох пішацца ў? Ці заўсёды скарачаецца у пасьля галосных? Якая розьніца ў правапісе гукаў у і і?

4) Назавеце некалькі слоў з прыдыханьнем? Калі прыдыханьне зьяўляецца ды пішацца абавязкова? Якія гукі найчасьцей бываюць прыдыханьнем—зычныя? галосныя?

5) Што вы ведаеце аб складох ро, ло, ле?

6) Што вы ведаеце аб гуках ф, г? У якіх словах ф зьмянілася на т, п, хв? У якіх гук ф застаецца? У якіх беларускіх словах чуецца гук г? *(Найчасьцей у тых беларускіх словах, што маюць злучэньне* зг).

7) Як называюцца гукі р, л, м, н? Што вы ведаеце аб іх правапісе?

8) Якія гукі бываюць у словах нявыразнымі? Што трэба зрабіць, каб нявыразны зычны гук чуваць быў ясна? Як трэба зьмяніць слова, каб выявіць нявыразны зычны гук?

9) Калі пасьля літар з, с, ц, дз пішацца мяккі знак? У якіх разох пасьля гэтых літар ня пішацца мяккі знак?

10) Як называюцца гукі ж, ш, ч, р (дж)? Чаму яны так называюцца? Якія галосныя літары пішуцца пасьля зацьвярдзелых?

11) Што вы ведаеце аб гуках д і т? На якія гукі яны зьмяніліся? Якія гукі азначаюцца дзьвюма літарамі? Скажэце некалькі слоў з гукамі дз і дж?

12) Калі гукі о (ё), э (е) чуваць ясна? Калі пішуцца літары о, э, ё? Калі націск зыходзіць з о, э, ё, то што чуваць на месцы іх і якія літары пішуцца?

13) Якая літара пішацца ў першым складзе перад націскам—я ці е? Калі ў другім складзе перад націскам пішацца я, а калі—е? Якая літара пішацца ў трэцім і далейшых складох перад націскам—е ці я? Скажэце некалькі слоў, якія не падлягаюць гэтаму правілу? Чаму яны не падлягаюць гэтаму правілу?

14) Што ведаеце аб правапісе слоў—не, без, цераз, перад? Як пішуцца словы дзеля, каля, для? Чаму словы цераз, перад, пера пішуцца нязьменна з літарай е? Чаму ў гэтых словах пасьля р заўсёды будзе а, а ня о ці э, напрыклад?

15) Якая літара пішацца ў мяккіх складох *пасьля* націску ў аснове слова? Якія вы ведаеце словы, што складаюць выключэньне з гэтага правіла? Чаму ў словах *памяць, заяц, дзевяць* і іншых ня можна пісаць е? У якіх разох яшчэ пасьля націску пішацца літара е? Як правіла аб правапісу гуку е пасьля націску можна выразіць агулам?

16) Ці заўсёды пасьля націску пішацца е?

II.

1) Якія бываюць падвойныя зычныя ў канцы іменьнікаў— мяккія? цьвёрдыя? Дайце прыклады на падвойныя зычныя— мяккія? цьвёрдыя? На месцы якога стараславянскага гукавога злучэньня зьявілася беларуская падвойнасьць зычных? Якія ёсьць мяккія падвойныя зычныя ў дзеясловах? *(зьзяць, льлецца)*. Ці могуць быць падвойнымі ў канцы слоў б, п, м, р? Як пішуцца такія словы, як *баб'ё, куп'ё, лам'ё, надвор'е*? Як пішуцца такія словы, як *здароўе, салаўі, ую, уеш*?

2) У якіх прыметах бывае падвойнае нн? У якіх дзеясловах зьяўляецца падвойнае цц? Калі ў такіх дзеясловах бывае адно ц (ца)? У якіх лічэбніках пішацца падвойнае цц? У якіх разох яшчэ зьяўляюцца падвойныя зычныя? Дайце прыклады.

3) Як вымаўляюцца злучэньні тц, чц? А як яны пішуцца? Як вымаўляецца злучэньне дс? Як гэтае злучэньне пішацца? Як вымаўляецца і як пішацца злучэньне тс?

Як вымаўляюцца і як пішуцца злучэньні жс, зс? Якія гукі зьнікаюць у злучэньнях стн і здн? Якія гукі вытвараюцца на месцы злучэньня дц і цься?

4) Ад якіх часьцін мовы прыназоўнікі пішуцца асобна, і ў якіх разох?

Як пішуцца прыназоўнікі з дзеясловамі й прыслоўямі? Як пішуцца складаныя прыназоўнікі?

Калі прыназоўнік канчаецца на цьвёрды зычны гук ды зьліваецца з словам, што пачынаецца гукам і, то які вытвараецца гук? Што робіцца ў такім разе з гукам і, калі прыназоўнік канчаецца на галосны гук? Як злучаюцца прыназоўнікі з словам у іншых выпадках?

Што вы ведаеце а правапісе прыназоўнікаў, што канчаюцца на д *(ад, над, перад, прад)*? Што трэба ведаць аб правапісе такіх прыназоўнікаў, што канчаюцца на з?

5) Калі не пішацца зьлітна, а калі асобна? Якія дзеясловы пішуцца зьлітна з прыслоўем не? Калі пішацца не, а калі пішацца ні?

6) Які маюць канчатак іменьнікі жаночага й ніякага роду адзіночн. ліку ў назоўным склоне пры мяккім складзе, калі

націск ня прыходзіцца на канчатак? Якія йменьнікі ніякага роду складаюць выключэньне з гэтага правіла? Які маюць канчатак такія йменьнікі ніякага роду ў родным склоне?

Якія йменьнікі ў родным склоне маюць канчатак а(я)—у(ю)? Калі ў такіх разох пішацца а(я), а калі—у(ю). Якія йменьнікі становяць выключэньне з гэтага правіла?

Якія мае канчаткі месны склон адзіночн. ліку ўсіх радоў? Калі пішацца і, е, ы, у? Якія канчаткі давальнага й меснага склонаў іменьнікаў жаночага роду адзіночн. ліку?

У якіх іменьніках і ў якіх склонах гартанная (задняпёбная) аснова зьмякчаецца? Як гэтае зьмякчэньне адбываецца? Ці можа ў такіх разох гартанная аснова зьмякчацца ў мужчынскім родзе? у ніякім родзе?

Які канчатак іменьнікаў становіць выключэньне з-пад аканьня? *(Канчатак прыладн. склону адзіночн. ліку* ем, *калі націск ня прыходзіцца на канчатак).*

7) Які маюць канчатак прыметы адзін. ліку ў назоўным склоне мужч. роду? жаноч. роду? ніякага роду? Які канчатак у прымет множнага ліку ў назоўным склоне?

Які канчатак прымет мужч. роду адзіночн. ліку ў прыладным і месным склоне? Якія канчаткі прымет жаноч. роду адзіночн. ліку ў родным, вінавальн. склоне?

Які канчатак памяншальных і ласкальных прымет пасьля мяккага зычнага? пасьля зацьвярдзелага?

8) Як пішуцца складаныя лічэбнікі? Якое слова становіць выключэньне з гэтага правіла? Якія лічэбнікі маюць падвойнае цц? Якія склонавыя канчаткі ў лічэбніках парадкавых? *(Тыя самыя, што ў прыметах).*

9) Як пішуцца склонавыя канчаткі займеньнікаў? *(Яны пішуцца па правапісу склонавых канчаткаў прымет).* У якіх займеньніках пішацца не, а ў якіх—ні? Калі прыстаўкі не, ні пішуцца асобна ад займеньнікаў?

10) Якія галосныя ў канчатку дзеясловаў 1-га й 2-га спражэньня? Якая літара пішацца ў канчатку дзеяслова 1-га спражэньня пасьля зацьвярдзелага зычнага на месцы э, калі націск ня прыходзіцца на канчатак?

Які маюць канчатак дзеясловы 1-га спражэньня цяпер. ч. 2-й асобы множн. ліку, калі дзеяслоў з націскам на канчатку? Бяз націску на канчатку? Які маюць канчатак дзеясловы 2-га спражэньня ў такой форме?

Якія канчаткі ў дзеясłоўных прыметах і прыслоўях?

Як пішуцца дзеясловы з зваротным займеньнікам ся? У якіх формах дзеяслова вытвараецца злучэньне цца? ца?

Калі ў дзеясловах загаднага ладу пішацца ў канчатку ь? Якія бываюць канчаткі ў дзеясловах загадн. ладу множн. ліку 1-ай і 2-ой асобы? Як вытвараюцца гэтыя канчаткі?

§ 22. Матэрыялы для сьпісваньня й дыктовак.

1. На прадвесьне.

Рушыўся сьнег. Зашумела вада.
Раскаваліся рэкі ад лёду.
Лынула вон зімавая вада.
Сонца прыносіць цяпло і пагоду.
Шумныя песьні іграюць лясы.
Павявае вятрок цеплаваты.
Белая ніва ад сьнежнай расы
Убіраецца ў чорныя латы.
Зморана трушанкай ў цёмных хлявох,
Адзываецца рыкам скацінка.
Конікі ў стайнях іржаць пры жлабох.
Бацян праляцеў над адрынкай.
Будзіцца посьля зімовага сну
Па хацінках люд працавіты;
Скоранька цягне саху, барану,
Глядзіць—шыны на колах ці зьбіты.

Янка Купала.

2. Воўчае жыцьцё.

У цёмным яловым лесе, у вялікай нары, вывела ваўчыха трох ваўчанят. Сталі яны падрастаць і пачалі вылазіць з нары, каб пабачыць, што робіцца наўкола. Каля нары рос малады густы ельнік. Недалёка, пад горкаю, было балота. Ваўчаняты любілі гуляць найбольш уначы, бо сонечныя косы рэзалі ім вочы, а птушыны сьпеў, далёкі гоман людзей і брэх сабак палохалі іх. Бацькі прыносілі ім уначы накрадзенага пажытку: авец, парасят, зайцоў, гусей. Наядуцца яны, пойдуць у балота пахлябтаць вады і пачынаюць дурэць каля тоўстае гнілое калоды, што ляжала каля нары.

Прышла восень. Ваўчаняты вырасьлі ды пакінулі нару. Іх вадзіў аблетак—гадавалы воўк, што бацькі пакідаюць пры сабе пільнаваць малых дзяцей, бо самі старыя заўсёды ў паходзе і прыходзяць у гняздо

толькі разоў два на дзень. Нецярпліва чакаюць малыя ваўчкі, пакуль бацькі прынясуць ім есьці, дурэюць і разьбягаюцца ад аблетка. За гэта аблетак карае іх: дагоніць і пачынае біць лапаю або тузаць за карк зубамі.

Людзі заўсёды стараюцца зьнішчаць ваўкоў за іх разбоі. Адзін лясьнік даўно ўжо сачыў гэтую воўчую сям'ю. Ён выў павоўчаму і вабіў дурных ваўчанят. Яны аказваліся. Асачыўшы, дзе асталяваліся ваўчаняты з аблеткам на дзень, лясьнік сказаў людзям, і на ваўкоў зрабілі паляваньне. Забілі двох маладых і аблетка. Адзін ваўчок схаваўся пад выварат і стаў ён хадзіць з старымі ваўкамі. Выўчылі яны яго лавіць і душыць свойскую жывёлу. Ня было таго гаспадара, каб не ўхапіў чаго воўк: у ваднаго—авечку, у другога—цяля, у трэцяга—подсьвінка. І забіць яго не ўдавалася. Адзін ён заўсёды выкруціцца, уцячэ, пяройдзе ў другую аколіцу, а там яшчэ далей. Так і цягаецца па сьвеце.

3. Летні дзень.

Быў гарачы летні дзень, адзін з тых дзён, аб каторых кажуць: варыць, як у гаршку. Далёкая цёмная палоска лесу абвязалася наміткаю сіняватае смугі, як маладзіца хусткаю, каб ня так пякло сонца. Павяваўшы зраньня вецер сьціхнуў зусім, і здавалася, што ён сьціхнуў не дзеля таго, што гэта так трэба, а сумыслу, на злосьць усім тым сілам, да каторых належала не даваць у зьдзек гарачыні зусім распаранае зямлі і ўсяго яе стварэньня. Адным словам, здавалася, што вецер зазлаваўся, як той дзядзька Пілып, каторы, бачачы, што ён адзін толькі працуе ў хаце, а ўсе туляюцца ад работы, як сабакі ад мух, і што адзін ён нічога ня ўскурае,—плюнуў, кінуў работу і лёг у халадок. І ціха было ўсюды. Маўчаў луг, маўчала поле, на вуліцы ў сяле ня відаць было нікагутка. Толькі зрэдка перабягаў з панадворку ў панадворак сабака, высалапіўшы язык і шукаючы лепшае схаванкі ад мух.

4. Як выдумляюцца страхі.

Страхі найчасьцей здараюцца ўночы. Уночы чалавек кепска бачыць і часта самую пустую рэч прымае за страх. Апрача таго, неразумныя людзі маленькіх дзяцей страшаць цемнатою, усялякімі дзядамі з торбамі, каторыя быццам бяруць плаксівых нягодных дзяцей. Памаленьку, незаметна для нас самых, у нашую душу засяваецца зерня страху, ад каторага чалавеку потым трудна збавіцца. Незразумелае й страшнае для нас усё тое, чаго прычыны мы ня ведаем.

Ішла раз уночы баба. Дарога праходзіла паміж могілак і карчмы. Карчма стаяла па сярэдзіне дарогі. Напроці карчмы, крокаў за сто, стаялі могілкі—цёмныя, старыя, з хваёвымі крыжамі. Могілкі з іх старою драўлянаю капліцаю, з некалькімі тоўстымі хвоямі і зялёнымі клёнамі, карчма з гнілою, аброслаю мохам, страхою—рабілі ўсё месца страшным і дзікім.

Як толькі баба падышла пад карчму, то пачула, што на могілках нешта плакала, як дзіця. Гэта пугач ці сава сьвістаў у гнілой капліцы. Баба перапалохалася насьмерць ды няпрытомна кінулася бегчы. Прыбегшы да вёскі, яна расказала пра невядомы плач. З гэтага часу простыя людзі й праўды сталі што-небудзь бачыць або чуць, калі здаралася йсьці аднаму ўночы паміж карчмы й могілак, хоць там і нічога ня было.

Болей навукі—меней страху!

5. Жыта.

Неспакойна зашумела жыта маладое,
Зранку самага трывожна шэпча зеляное.
Каласочкі на саломках галоўкай качаюць,
Каплі роскі на іх лісьці чыстым срэбрам зьзяюць.

Што шуміш так неспакойна, жыцейка, у полі?
Ці ня чуеш, што пад градам зьляжаш ў роўным доле?
Ды і сонца ў цёмных хмарах твар свой закрывае.
Ой, відаць, на навальніцу зранку прыпякае!

„Што-то будзе, што-то будзе?“ ў межах шэпча жыта.
Даль няласкава туманам-смагаю закрыта.
Ой, няхай лепш хмара з градам зьнікне ў чыстым полі!
Няхай жыта, нашу ўцеху, не кране ніколі!

Ня шумі-ж ты гэтак сумна,
Маладзенькі колас,
Бо нам ў сэрцы смутак родзіць
Шуму твайго голас!

Якуб Колас.

6. Ластаўкі.

Прыляцела ластаўка з далёкага выраю. Села яна на страху старога гумна ды зашчабятала. Вясёленькая песенька яе так і пасыпалася па ўсім двары мілым шчэбетам. Уляцела яна ў гумно, даведалася свайго даўнейшага леташняга доміка. А ён за зіму абсыпаўся, абвіс павуціньнём, толькі камячок гразі дзяржаўся каля сахі, на каторую апіралася страха гумна. Туды прыляцела й другая ластаўка. Пашчабяталі яны ў дзьвёх, парадзіліся ды давай папраўляць сваю хатку. Ачысьцілі яны яе ад павуціньня й пылу. Кожны дзень па некалькі разоў прылятаді яны ў гумно. Насілі ў дзюбках клейкую грязь, замазвалі дзіркі і далей рабілі гнязьдзечка, каб яно было глыбейшае й большае. Доўга працавалі ластаўкі, і вылепілі яны харошанькае кругленькае гнязьдзечка. Тагды сталі насіць яны пёрцы ды высьцілаць імі дно. Самічка-ластавачка несла там свае маленькія рабенькія яечкі.

Цераз тыдні два з яечак вышлі голенькія маленькія птушачкі з жоўценькімі роцікамі. У тое гумно часта прыходзіў гаспадарскі сын Пятрусь. Любіў ён, лёгшы на саломе, пазіраць, як турбаваліся старыя ластаўкі, носячы корм сваім маленькім дзеткам. А маладзенькія ластавачкі садзіліся ў гнязьдзе ў рад і разьзяўлялі роцікі, як толькі прылятала да іх каторая-небудзь старая ластаўка. Старыя клалі корм кожнай па чарзе. Пятрусь любіў на гэта пазіраць і лежачы ціха сам сабе сьмяяўся.

7. Лета.

Прышло й лета. Куды ні глянь—усюды зелена, усё расьце, усё сьпее, усё наліваецца. Лісьце на дрэвах вырасла ва ўвесь свой рост і весела трапечацца на сонцы. Весела пазірае стары лес, што расьце за сялом і цягнецца па краёх поля, як разак, пастаўлены зубамі ўгару. Кусты арэшніка, верабіны, чаромхі густа разрасьліся ды далёка параскідалі свае зялёныя галіны. Так зелена, так густа скрозь, што, здаецца, не пралезеш у лес! Птушкі аж глушаць сваімі галасамі, сваім шчэбетам. Некаторыя, раньнія, ужо вывелі дзетак ды клапатліва шчабечуць каля сваіх гнязьдзечак, як нянькі каля калысак. Колькі красак, колькі ўсялякіх матылёчкаў, мошак і пчолак! У паветры стаіць бясконца шум і звон ад іх крыльляў.

Поле пакрылася зяленівам. Ужо выплыў авёс, ячмень. Цягнуцца палоскі гароху з харошанькімі чырвоненькімі й сіненькімі кветкамі. Там відаць зялёненькія стужкі лёну з сіненькімі галоўкамі; бялее грэчка, наліваецца жыта, і ціха шарасьціць яно ў полі сваімі срэбнымі каласкамі. Як слаўна глядзець на гэтыя вузкія палоскі-стужкі сялянскага збожжа, як сьвежы ветрык калыша іх і вядзе з імі невядомыя спакойныя размовы! Жаваранкі рассыпаюцца над імі песьнямі, круцячыся ў небе.

8. Вучыся!

Вучыся, нябожа: вучэньне паможа
Змагацца з нядоляй, з няволяй;
Што мучыць сягоньня, што думкі трывожыць,
Зьбяжыць і ня прыдзе ніколі.
  Жаль згіне, як мара; ня будзеш няздарай,
  Нідзе і ні ў чым не заблудзіш;
  Ты праўду ў няпраўдзе, як сонца між хмараў,
  Спазнаеш, як цёмен ня будзеш.
Такая прынука, як праца й навука,
Ці-ж можа нам сіл не дадаці?
З такімі сябрамі, знай, будзе ня штука
І гора сваё зваяваці.

Крыўдзіцеляў зможаш, сьлед вечны праложыш
І к долі, і к волі, і к славе,
Адно ты прачніся, вучыся, як можаш,
Ці дома, ці на школьнай лаве.
Ўсе людзі значэньне пазналі вучэньня,
Адзін толькі ты ані дбаеш.
Цямней ты, нябожа, як ночка асеньня,
І шчасьце такое ты маеш!

Я. Купала.

9. Горы.

Горы, як волаты, падымаюцца к небу. Гор у дзьве, тры вярсты ёсьць шмат, але пападаюцца горы і ў сем, у восем, нават у дзесяць вёрст увышкі. У нізе гары цёпла, а чым вышэй, тым робіцца халадней. Дзеля таго на горах і расьліны розныя. У нізе расьце вінаград, розныя сады, вышэй—лясы дубу й ясеню; потым растуць вольха, рабіна, бяроза; а яшчэ вышэй, за вобалакамі, ідуць кусты, лугі з дзіўнымі краскамі. Там толькі горныя пастухі пасуць свае стадкі. Яшчэ вышэй—мох ды голы камень, а на самым версе—лёд ды сьнег. Там толькі арлы лётаюць.

Шмат рэк пачынаецца ад сьнягоў, каторыя растайваюць у горах. Яны цякуць уніз гаманлівымі ручаямі й вадаспадамі. Па дарозе падмываюць груды лёду й сьнегу, каторыя часамі абвальваюцца ды засыпаюць цэлыя вёскі.

Горы рэдка стаяць паасобку. Яны цягнуцца доўгімі хрыбцінамі то вышэй, то ніжэй. Паміж гор ляжаць долы, чарнеюць правалы. Густыя туманы поўзаюць па вузкіх горных праходах. Горы часта закрыты вобалакамі, і толькі ў ясныя дні здалёку віднеюцца сваімі сьнегавымі белымі верхавінамі.

10. Закліканьне вясны.

Ты прыдзі, вясна жаданая, прыдзі!
Гукам жыцьця, песьняй працы загудзі,
На узгоркі, на нізіначкі зірні,
Сон трывожны, сон наш цяжкі разгані!

Ты нясі нам радасьць, сілачку нясі,
Нашу ленасьць і нядбаласьць атрасі!
Ты ляці на крыльлях выраю скарэй,
Абмахні цяплом пахілых, абагрэй!
Наша жыцьце, нашу долечку пабач,
Над жытамі цёплым дождыкам заплач,
Пракаціся громам-музыкай ўгары!
Ты ідзі, нясі цудоўныя дары,
Каб ўзбагацеў добрым засевам наш край.
Ты прыдзі, ў адзін тон з намі засьпявай,
Ўскалыхні ты струны сэрданька жывей,
Каб было нам жыць, на сьвеце весялей!
Ты прыдзі да нас, жаданая, прыдзі,
Раскатурхай нашу дрэму, абудзі!

11. Ідуць крыгі.

Моцна сьпіць шырокая рака. Глядзіш і здаецца, яна мёртвая. Але гэта толькі здаецца; пад ковамі лёду йдзе работа, кіпіць жыцьцё. Жыве рака.

А перавальчыкі не перастаюць бубніць і крычаць пра новае жыцьцё. На лёдзе там і сям паказаліся палонкі, прагрэтыя сонцам. Варушыцца рака, пады-маюцца яе грудзі. Чуе й яна ўжо вясну новага жыцьця. Трасе яна сваімі плячыма, і лёд покае, трашчыць. Не задзяржаць ракі гнілому ланцугу расколатага лёду. Прабіваецца яна на вольны сьвет, выходзіць з берагоў, ломіць і крышыць усё, што хоча стрымаць яе волю.

А крыгі—астача сьцюжы—з глухім шумам і выць-цём, як дзікія зьвяры, злосна скрыгічуць старымі гнілымі зубамі, як праціўнікі шчасьця людзкога.

12. Прышла вясна.

Ужо прашла зіма цяжкая—
Мароз, мяцеліца ліхая!
Паплыў з вадою крыгаў лёд,
І сьнег ад сонца тае ўлёт.
Ужо вады паўны разоркі,
І зачарнеліся узгоркі.

А зьнізу лёгкі ветрык вее,
І сонейка так цёпла грэе.
Бор нeяк весела шуміць;
Трава на лузе зеляніць.
Аджылі дробныя мурашкі,
Чарвякі і матылькі, а пташкі
Шчабечуць, звоняць і пяюць,
Людзям ахвоты дадаюць.
Жаваранaчка ў прасторы
Шчабеча, як у сінім моры;
Плыве і бусел, і жураў,
І дрозд запеў і засьвістаў.
Гудзе лятучы тоўсты жук;
Балбоча ёмка цецярук;
Пішчаць дзесь чайкі на балоце;
Пліска хвастом трасе на плоце;
Турчыць працяжна жабін хор,
І дзеці рвуцца з хат на двор.

Стары Ўлас.

13. Беларусь.

Глянь, зірні наўкола:
Бачыш гэтыя сялібы,
Хаткі нашых сёлаў,

Гэта поле—шнур ля шнура,
Узгоркі і лагчынкі,
На ўзьмежку грушу-дзічку,
Крыж каля пуцінкі?

Бачыш логі, сенажаці,
А на іх—крыніцы?
Далей—бор зялёны, гонкі,
Што у высь глядзіцца?

А там далей, дзе ўжо вока
Дасягнуць ня можа,
Тое самае пабачыш.
А ўсё так прыгожа!

Сотні вёсак і мястэчак,
Гарадоў нямала,

Рэк бурлівых, пушч гамонкіх
З неапетай славай.

Там плывуць Дняпро і Сожа
Ды Дзьвіна і Нёман;
Белавежы, Налібокаў
Там чуваці гоман.

Гарады там—Менск і Вільня,
Магілеў, Гародня
І Смаленск з сьцяной цаглянай
Разьляглі выгодна.

Усё гэта, мае дзеткі,
Ад межаў да межаў
Беларусьсю і завецца
І да нас належыць.

Янка Купала.

14. Прырода гатуецца да сну.

Пакарочалі цёплыя летнія дзянькі. Перастала грэць яснае сонейка. Не падымаецца яно высока над зямлёю. Яго косы ня сьвецяць ужо так ясна. Яны ня грэюць і ня песьцяць ужо маткі-зямлі. Затуманілася неба. Няма таго дню, каб сівыя хмары ня плавалі над зямлёю. Пачаліся прымаразкі. Ліст на дрэвах пажоўк і асыпаўся, і згінулі кветкі, што ўбралі поле й луг. Ня шастаюць у траве конікі, ня гудуць каля вульляў пчолкі, не „таўкуць куцьці“ камары й мошкі. Птушкі адны за аднымі зьбіраюцца ў вялікую дарогу. Уся прырода пачынае заміраць.

Ужо й халодная восень прышла. Сонейка рэдка паказваецца з-за хмар; позна ўзыйдзе, нявысока падымаецца ды зноў схаваецца. Хмары ня сходзяць з неба. У паветры ціш. Усе хаваюцца ад холаду й дажджу. Змоўклі вясёлыя птушкі-пяюшкі. Ня відаць харошанькіх матылькоў. Усё пахавалася. Усё пакінула нас разам з сонейкам. Толькі высока над зямлёю чуваць маркотны крык жураўлёў. Борзда ляцяць яны з поўначы на поўдзень і сваім крыкам быццам шлюць нам сваё разьвітаньне.

Агаліўся й парадзеў лес. Стаіць ён, як сірата, смутны й маркотны. А ці той гэта луг? Дзе яго кветкі, дзе пышная трава? Кветкі пасохлі, траву скасілі. Адзін вецер ня мае сабе прыпынку. Носіцца ён па голай зямлі, круціць сухое лісьце і расьсявае сьпелае насеньне з травы й дрэў. Усё чарнее й траціць свой колер, толькі жыта маладое расьце й руніцца. Дый яго скора замарозіць мароз. У гэты позьні асеньні час уся прырода падобна да спрацаванага чалавека, што пасьля цяжкае працы заснуў моцным сном.

15. Аратаю.

Ары, ары, чалавеча, ары
Ад раньняй зары да начнай пары!
Сошку тваю ты нанова наладзь,
Лепш каб было, чалавеча, араць;
Коніка-сябра свайго паганяй;
Хлеба скарынку з сабою вазьмі,
Чуць толькі сьвет—ты з сахой выхадзі,
Постаць на полі сабе адвядзі,
Кідай баразны ты з краю у край
І родную песьню ціха сьпявай.
Цьвёрдую глебу рэж, уздымай,
Роўна і плытка баразны складай,
З шнура за межу ня кідай зямлі,
Чыста-ж яе у загон прылажы;
Добра глядзі, каб агрэху ня даць,—
Ўсё, як належыць, на полі урадзь.
Чыста ад пырніку поле апратай
(Поле тваё гэтым зельлем багата!),
Бо калі ў пырнік зерне пасееш,
З працы свае карыстаць не здалееш:
Ўсё ён заглушыць і сам узрасьце,
Сваім карэньнем зямлю уплясце.
Дык-жа працуй, чалавеча, ары
Ад раньняй зары да начнай пары!
Бо калі ў пору зямлі не ўзарэш,—
Збожжа нямнога у восень зьбярэш.

А. Галіна.

16. Верны прыяцель.

У ваднаго селяніна быў вялікі сабака. Стаў ён стары і ўжо ня мог вартаваць гаспадарскае дабро. Не хацелася селяніну дарма карміць сабаку. Вось ён узяў з сабой вяроўку і камень ды пацягнуў сабаку да ракі.

Глядзіць на яго сабака разумнымі вачыма, быццам разумее, што думае гаспадар.

Сеў гаспадар з сабакам у човен, ад'ехаў ад берагу і стаў прывязваць камень сабацы да шыі. Пасьля ўстаў і піхнуў нагой сабаку ў ваду.

Сабака панырнуў, але пры гэтым човен крэпка скалануўся, а селянін не ўдзяржаўся і сам зваліўся ў ваду.

Захліснула яго хваля, зусім ужо пачаў тануць. Раптам чуе—нехта цягне яго. А гэта яго сабака. Камень адвязаўся, і ён кінуўся ратаваць гаспадара. Схапіў зубамі за кашулю, выплыў з ім да берагу і ледзь жывы расьцягнуўся на беразе.

Заплакаў селянін, абняў сабаку, стала яму стыдна. Да самае сьмерці карміў і даглядаў ён вернага свайго прыяцеля.

17. Лес.

У лесе было ціха. Высокія панурыя елкі маркотна шумелі так ціха, што чуць-чуць можна было расслухаць іх смутны шэпат.

У некалькіх кроках стаяла асіна, шырока раскінуўшы сваю круглую верхавіну над невялікімі елкамі й хвоямі і, стыкаючы лісьцё з лісьцём бярозы, штосьці шаптала, ды так жаласна, што дрыгаценьне лістоў, з каторага складаўся гэты смутны шэпат, залятала ў самае сэрца адзінокага дзіцяці і там знаходзіла водгалас. Аб чым-жа шапацела лісьцё? Што казала яно? Яго памалу калыхаў летні ветрык, і яно шумела. Толькі малы хопчык укладваў у гэты яго шэпат асобны змысл і чуў у ім байку аб сваім жыцьці.

Ці-ж ня праўда? Гэта аб ім шапацелі лісточкі, аб яго маленькім нярадасным жыцьці. Прабег сьмялей ветрык над галавой лесу, закалыхаў яловыя лапы і

дужэй затрос асінавыя лісты. Яны боязна задрыжалі ды мацней запялі сваю жальбу-думку

18. Восень.

Восень халодная, чорная, хмурая
Сунецца ціха, нячутна што дзень;
Хварбы наўкола паклала панурыя,
Сонца хавае за чорную цень.
Збожжа пажатае з ніваў пазвожана;
Голыя гоні самотна ляжаць;
Неба дажджліваю хмарай абложана;
Траўкай ня грае сваёй сенажаць.
Кветкі ня сьвецяць галоўкамі яснымі;
Кусьце бяз лісту, бяз красак стаяць;
З гэтымі восені днямі бяскраснымі
Цяжкія думкі на сэрца ляцяць.
Вольхі, рабіны, асіны з бярозамі
Лістам пажоўклым тужліва шумяць:
„Хутка надыдуць завеі з марозамі,
Ветры з сьнягамі ізноў наляцяць“.
Толькі высокія хвоі іглістыя
Вечна-зялёны свой кажуць убор;
Днямі зімовымі цёмна-імглістыя
Будуць чарнець навакол наўзгор.
Зіму пачуўшы, мядзьведзь непакоіцца,
Ходзіць па лесе, шукае бярлог;
Хмурны і злосны, пакуль супакоіцца,
Горш на скацінку, на людзі налёг.
Гусі і качкі гуртамі зьбіраюцца:
Хутка на поўдзень саўсім паляцяць;
Хэўра за хэўрай на рэчцы зьмяняецца;
Зранку крычаць, на вадзе лапацяць.

А. Гарун.

19. Мурашкі.

Абсохла зямля. Дзе-ні-дзе стала паказвацца зялёная травіца. На прыгорку, у лесе, весела гойдае сіняю галавою першая веснавая кветка—сон. У яго касматай галоўцы ўжо поўзае пчолка ды цалуе яго сінія лісточкі.

Усё варушыцца, прачынаецца ад зімовага сну й холаду, усё хоча глянуць на высокае сонца, што так шчыра аблівае сваім цяплом яшчэ мокрую зямлю. Сагрэла сонейка й мурашнік, каторы паўгода быў засыпаны сьнегам. Пачула цяпло й працавітая мурашка. Выпаўзла яна з зямлі, дзе сядзела ўсю зіму; за ёю выпаўзла другая, трэцяя. Вот ужо іх цэлая тысяча поўзае ды грэецца на сонцы. Пагрэліся ды зараз за работу—давай папраўляць сваю хату, папсованую сьнегам. А яшчэ дзянькі праз два-тры папаўзуць яны ў лес зьбіраць кусочкі хвоек, смолку, што скінула старая хвоя. А пападзецца на дарозе жук або хрушч, палепяцца яны за яго ды павалакуць яго да свае хаткі. Працавітае стварэньне мурашка! Многа чаго ёсьць павучыцца ў яе гультаю.

20. Жніво.

Рэдкае збожжа—травы палавіна.
Колас ня гнецца зярнём да зямлі.
Знаць, нешчасьліва была та часіна,
Як кідалі зерня сяўцы па ральлі.

Вышлі на поле вось жнеі з сярпамі
Ў лапцях лазовых, а хто без лапцей.
Ніва пустымі шуміць каласамі,
Ніва ня цешыць жаночых вачэй!

Цяжка ўздыхнуўшы, збаны пастаўлялі,
Клункі на межы паклалі жняі;
Бабы старыя свой твар пражагналі,
Ціха за працу ўзяліся дзяўкі.

Горача ў полі. Эх, жар дакучае!
Праца марудна, бясконца цяжка.
Сьпіну і плечы ім боль адбірае,
Аж дзервянее у жнеек рука.

Збэрсана жыта, чапляецца колас.
Жменя нажата, разгнецца жняя,
Жыта паложыць на скручаны пояс.
Цяжкая, жнейка, работа твая!

Ціха на полі ў палудзень гарачы.
Хоць-бы дзе кусьціка рэдкая цень!
Толькі ў калысцы плач чуеш дзіцячы,
Нудна над вухам зьвініць авадзень.

Я. Колас.

21. Восень.

Луг даўно скошаны. Дзе ўлетку калыхалася зялёная трава і блішчалі кветкі, там цяпер пуста, адны толькі дзябёлыя стагі стаяць па грудочках, як вежы. Маладзенькая травіца-атава блішчыць на сонцы. Ёй ужо ня вырасьці да старое. Буслы даўно пазьляталі з гнёзд ды ходзяць чародамі па лузе або кружацца высока-высока ў небе, усё роўна як радзяцца перад далёкай дарогай.

Жыта на полі зжата й зьвезена; авёс і ячмень— сабраны, толькі дзе-ні-дзе жаўцее палоска позьняга аўсу ці ячменю, ды пачарнелыя лапінкі грэчкі чакаюць сярпа. Картаплянік на картоплі павяў і апусьціў сухое лісьце, адны цыбуры тырчаць, як палкі. Глуха й нудна стала на полі. Ужо ня чуваць спакойнай гаворкі ціхага ветру з палоскамі збожжа, толькі йржышча гаворыць, што тут красаваліся пасевы. Ужо не трапечуцца ў небе жаваранкі з мілымі песьнямі. Прашла вясёлая пара лета! Усё адцьвіло, адкрасавала.

Ціха й глуха стала ў лесе. Птушкі перасталі сьпяваць. Лісьце на дрэвах пасохла ды патроху асыпаецца на дол.

Сонца ня грэе так цёпла, як бывала ўлетку. Яно ўсё ніжэй і ніжэй ходзіць па небе. Неба часьцей і часьцей засьцілаецца хмарамі. Туманы закрываюць ад вачэй белы сьвет. Дробны дожджык імжыць, як праз сіта. Нудна й няпрытульна выглядае ўсё ў восень!

22. Мяцеліца.

Сівыя хмары неспакойна забегалі па небе, як вагар па вадзе. Узьняўся вецер. Густа й працяжна зашумеў стары лес. А хмары бягуць, сьцелюцца ніжэй

гладчэй, раўней ды аблягаюць усё неба. Пасыпаўся сьнег мільёнамі камячкоў дробнага мяккага пуху. Закружыліся яны халодным пылам. А вецер крапчэе, узьдзірае сьнег зьнізу ў полі, падымае яго ўгору ды круціць слупамі, і белы віхар сьнежнага пылу далёка прамчыцца па полі. Сьвішча вецер і ўсё, што ні сустрэне, абсыпае халодным сьнегам. Неба мяшаецца з зямлёю. Усюды, куды ні глянь, бель і бель, і ня можа вока акінуць гэту белую сьцяну. А як залівaецца вецер у полі! Сьвішча ён у платох, узьдзірае стрэхі на хатах, налятае на голыя адзінокія дрэвы, ірве кожную іх галінку, кожны сучок, і дрыжыць усім сваім целам беднае дрэва.

Што за песьні сьпяваеш ты, вецер? Многа нуды й жалю ў тваіх немых песьнях! Аддаюцца яны ў сэрцы дзікім разгулам нястрыманае злосьці, нудным стогнам пакутніка-бедака, горкімі сьлязьмі, нясуцешным жалем няшчаснае мацеры над магілай свайго дзіцяці, ціхаю скаргай долі чалавечай! Аб чым-жа ты плачаш, свабодны ветру? Цесна табе тут? Мала прастору тваім шырокім крыльлям?!

Борзда насыпаюцца гурбы—сьнегавыя курганы. Гіне дарога, усё зьліваецца ў адну белую пялёнку. Страх нападае на падарожнага, якога захопіць бура ў дарозе.

23. Прылёт птушак.

Ціхая раніца. Сонейка толькі што ўзышло. У полі ляжыць яшчэ сьнег, толькі ўзгоркі чарнеюць. Лужынкі сьцягнуліся занач лядком, але ўжо чуваць вясну, і ўсё пазірае павеснавому.

Вышаў малы Янук на двор. Весела яму на сэрцы: прыгрэе сонца, добра будзе гуляць на дварэ.

Нешта зьвініць у небе тоненькім срэбным звонікам. Так хараша, так міла—душа замірае! Янук прыслухаўся: ня відаць нічога, а ў небе ціха разьліваецца тоненькая песенька, усё роўна як грае хто на срэбнай дудачцы. Гэта—жаваранка! І так весела Януку, што, здаецца, пацалаваў-бы мілую птушачку! Галубка,

яна ўжо вярнулася з далёкага выраю ды зьвініць у ясным небе дзіўнаю песьняю!

Рад Янук, што першы пачуў жаваранку, ды пабег хваліцца сваім сябром. Дзеці выходзілі на двор слухаць першую песьню вясны. І ім было весела.

Кожную новую птушку дзеці сустракаюць з радасьцю. Цераз некалькі часу прылятае шпак. Холадна, туман, а ён і ня дбае: сьпявае на ўсё поле вясёлыя песьні, седзячы дзе-небудзь на голай бярэзіне, як-бы й холаду яму няма!

У канцы сакавіка зьбіраецца ўжо шмат птушак. У лесе сьпяваюць дразды, лясныя жаваранкі, а па балоце важна пахаджае бусел. Па стрэхах бегаюць падманкі ды трусяць сваімі доўгімі хвастамі. Ластаўкі прылятаюць пазьней, калі ўсё зазеляніцца ды зьявяцца мошкі.

24. Навальніца.

Вецер угаманіўся ды сьціхнуў зусім. Сонца высока стаіць на небе ды бяз жалю паліць зямлю. К поўдню сталі паказвацца вадзяністыя, з цемнаватымі сярэдзінамі хмаркі. Сонца пачынае бродзіць па гэтых хмарках, і цень невялічкімі лапінкамі пацёху поўзае па зямлі паводле таго, як ідзе сама хмарка ў небе.

З аднаго боку неба пачынае чуць-чуць цямнець. У тым месцы, дзе неба быццам стыкаецца з зямлёю, падымаецца хмара—чорная, страшная. Упераздзе, як горы, ідуць клубкамі, з чарнаватымі краямі, асобныя хмары. Яны расьцілаліся па небе, як дым, ды як-бы цягнулі за сабою чорную, густую, гладкую сьцяну.

Ціха, важна, спакойна, густа й страшна пракаціўся ў небе першы гром. Далёка над лесам бліснула маланка—яркая, борздая—ды накрыж перасекла хмару. Маланка часьцей ды ярчэй барануе неба, часьцей грыміць гром, і падыходзяць бліжэй і бліжэй хмары. Ціха зрабілася ўсюды.

Людзі, як мурашкі, забегалі па лузе, складаючы на скорую руку сена ў копы. У вадзін мамэнт тысячы коп сена вырасьлі на грудох. А лісьцік на дрэве, тра-

вінка пад кусьцікам, каласок у полі ані скалыхнуцца. Здаецца, увесь сьвет перастаў нават сапці. Птушкі змоўклі, конікі перасталі цьвіркаць у траве. Усё як-бы чакае чагосьці страшнага. На сэрцы і боязна, і неяк весела разам. А хмара ўсё чарнее. Кругом пацямнела, як-бы падыходзіў вечар. Гром гудзе ды гудзе бесьперастанку. Павеяў вецер ды пагнаў перад сабою пыл і сухое лісьце. Над галавою бліснула маланка, а за ёю раптам трэснуў гром, аж усё затраслося й закалацілася. Кінуліся першыя буйныя каплі, і дождж з ветрам паліўся, як з вядра.

25. Вожык.

Ці трымалі вы калі-небудзь вожыка? Калі не, то паспрабуйце. Гэта вельмі цікавае стварэньне. А калі ёсьць у хаце мышы, дык будзе вялікая карысьць, бо вожык умее лавіць мышы лепш за ката.

Дзікі вожык спачатку баіцца чалавека, але потым прывыкае ды пачынае жыць у хаце, як кот ці сабака. Улетку вожык есьць жукоў, конікаў, чарвякоў; узімку ловіць мышы, любіць булку з малаком, есьць і садовіну, а калі няхват гэтага корму, то будзе есьці ўсялякае мяса.

Усю зіму вожык, калі жыве на волі, сьпіць, закапаўшыся дзе-небудзь у мох. Сон гэты, як відаць, патрэбен вожыку, бо калі ня даць яму заснуць, то ўлетку ён хварэе, а часта й здыхае. Дзеля гэтага яму трэба даць заснуць хоць на адзін месяц.

У няволі вожык можа пражыць некалькі год, калі яго добра даглядаць. Нядобра толькі трымаць вожыка ў хаце дзеля таго, што ён цэлую ноч шныпарыць па хаце ды не дае спакойна спаць. Але часамі ўдаецца адвучыць яго ад гэтага, толькі нельга стрымаць вожыка ў месячную ноч: тады ён робіцца вельмі рухлівым, трывожыцца ды бегае па хаце.

26. Маладыя ліскі.

Выкапаў чалавек з нары двух маленькіх ліскоў ды прынёс дадому. Яшчэ здалёк сустрэлі бацьку дзеці

ды глядзелі, што гэта ён нясе ў мяшку пад пахаю. Выпусьцілі перш аднаго. Сьмешны быў маленькі зьвярок: мызка вострая, сам маленькі, рыжанькі, хвосьцік калматы. Глянуў ён на дзяцей ды, мусіць, засаромеўся, бо апусьціў вочы ўніз. Выпусьцілі й другога ліска. Глянулі яны адзін на аднаго ды стрымгалоў кінуліся ў цёмны куток.

Як ні стараліся дзеці выпараць іх адтуль, нічога не памагала, толькі праз некалькі дзён пачалі яны вылазіць з-пад полу. Есьці ўзяліся адразу. Вельмі любілі яны маладых варанят або якое-небудзь мяса. У дзень, калі ў хаце было ціха, ліскі вылазілі з-пад полу ды пачыналі дурэць. Яны лавілі мух, прыціскаючы іх лапкаю. Пабегаўшы па хаце, ліскі пачыналі дурэць самі з сабою: бегалі, куляліся, дужаліся. Калі хто-небудзь бывала засьмяецца, то яны кулём кідаліся ў свой куток. Уначы яны так моцна дурэлі, што не давалі спаць.

Гаспадар вынес іх на гору. Там, думаў ён, замінаць нікому ня будуць, і ім самім ляпей будзе.

Гэтага й трэ' было ліском. Хоць малыя, але хітрыя. Увесь час, як былі ў хаце, шукалі яны здарэньня, каб уцячы, але ня было як. А на гары знашлі яны пад стрэхай дзірку ды паскідаліся абое на зямлю. Азірнуўшыся навокала, яны адразу памчаліся ў лес, што відаць быў недалёка.

27. Рысь.

Часта ў нас на сярдзітых нягодных людзей кажуць „рысь“. Чаму гэта так?

Даўней у нашых лясох вадзіўся такі зьвер, якога звалі рысь. Гэты назоў стаў мянюшкаю на сярдзітых нягодных людзей. І праўда, трудна знайсьці такога сярдзітага нягоднага зьвера, як рысь. Адзін погляд яго паказвае, што гэта люты зьвер. Вочы яго вялікія, лупатыя, з касматымі бровамі, мыза страшная, скалазубая. На лапах—доўгія вострыя кіпці, на вушох—касмыкі шэрсьці; сам рыжы, увелькі з сабаку. Жыве ён у глухіх лясох і лазіць па дрэвах, як кот. Рысь

нападае на ўсякую жывёліну, якая ня мае такіх вострых пазуроў і крэпкіх зубоў. Бывалі здарэньні, што рысь і на чалавека кідаўся. Бараніцца ад яго вельмі трудна, бо ён нападае спатайка, зьнячэўку, проста з дрэва, дзе сядзіць.

Калі рысёў было ў нас многа, яны рабілі вялікую шкоду. Пасе пастух гавяду ў лесе. Усюды ціха, спакойна. Пачынае зьбіраць ён каровы ў гурт, дамоў гнаць, і толькі тады агледзіцца, што тая ці іншая карова папсована. Рысь часта выдзіраў у каровы вымя. Сама карова абараніцца ня можа, бо рысь вёрткі, як кот, і калі пастух быў далёка, то рысь пасьпяваў зрабіць сваё нягоднае дзела.

Вось за такія нягодныя ўчынкі, за тое, што чалавек б'ецца й дзярэцца, часамі й прадражняць такога чалавека рысем.

ЧАСЬЦЬ ДРУГАЯ

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ

§ 23. Пункт, клічнік і пытальнік.

Правіла 1. 1) Калі сказ выражае пытаньне, то пасьля яго ставіцца знак пытаньня—пытальнік (*А хто там ідзе? Адкуль тут музыка нясецца? Чыя то песьня ў душу льлецца?*).

2) Калі ў сказе выражаецца загад, покліч, просьба, перасьцярога або выказваецца гора, радасьць, страх, зьдзіўленьне ці што падобнае, то пасьля яго ставіцца клічнік (*Зачыняйце шчыльна дзьверы! Гайда сьцежкі пракладаць! Хай пачуюць, як сэрца начамі аб радзімай старонцы баліць!*).

3) Калі-ж сказ не выражае ні пытаньня, ні поклічу, а толькі апавядае, то ў канцы яго ставіцца пункт (*Вецер у восень жудою шуміць. Сонца навукі скрозь хмары цёмныя прагляне ясна над нашай нівою*).

Увага. Часам сказ можа быць клічна-пытальны або пытальна-клічны; тады ў канцы яго ставіцца клічнік з пытальнікам (!?) ці пытальнік з клічнікам (?!), прыкладам: *Куды толькі думка тая матку не заносіць!? Дык хіба-ж мы праў ня маем, сілы—шлях свой вызначаць?!*

Практыкаваньне 1. *Выпісаць спачатку сказы клічныя, потым—апавядальныя, а нарэсьце—пытальныя.*

Спарахнела наша хата. А што бяжыць бяз повада? Па вуліцах пацяклі равочкі каламутнае вады. Няхай лепш хмара з градам зьнікне ў чыстым полі! Кіньма думкі аб долі гаротнай! Ці ня вецер гэта звонкі ў тонкіх зёлках шапаціць? Або мо' сухі, высокі ля ракі чарот шуміць? А дзе-ж тая крынічанька, што голуб купаўся? У небе зоркі ад марозу пахаладзелыя стаяць. Няхай нас сустрэнуць з сярпамі, з касамі грамады працоўных людзей! Хто ў прыпар

цажджу ня рад? Кінь толькі вокам да гэтага люду— сьцісьнецца сэрца ад болю! Страхі найчасьцей здараюцца ўночы. Уночы чалавек кепска бачыць і часта самую пустую рэч прымае за страх. Неразумныя людзі страшаць маленькіх дзяцей цемнатою. Вось калі я дажылася няшчаснай гадзіны! Хто там стогне на ўзьмежку на капцы ў полі? Які гэта хлопец з старцам ідзе? То лернік ідзе і леру нясе, а хлопец яго за руку вядзе. Чаму адны птушкі пакідаюць нас на зіму, а чаму другія застаюцца? Кажуць—холаду баяцца, але-ж вароны й вераб'і ўсё роўна птушкі, а вось зімуюць у нас. Ня холад, а голад гоніць птушак у вырай. Такая прынука, як праца й навука, ці-ж можа нам сіл не дадаць?! Які слаўны, прыгожы дзянёк! І ўсё апачыне, спазнае час свой... А людзям ці будзе спакой?! Ня шукай ты шчасьця-долі на чужым далёкім полі! Ня шукай сабе, мой братку, з ветрам бацькаўшчынуматку ні на сушы, ні на моры, ні у шчасьці, ні у горы,—ня шукай яе там, братку! Заўтра пачынаецца вучэньне. Пара нашаму Міхасю садзіцца за лемантар. Годзі табе, браце, бібікі біць—пара й за навуку. Цэлы рой думак разам пранёсься ў галаве. Глядзі-ж, сынок, ня траць дарма часу, вучыся, каб я з маткаю цешыліся з цябе! Льлецца Нёман паміж гораў сьветлы, чысты, як раса. Прывет з далёкай старэны нам радасна нясуць яны. Цёмны лес сьцяной зялёнай цесна берег абступаў. Сонца блеск свой апусьціла на зямлю з высот.

Правіла 2 (паўторнае). Сказы бываюць апавядальныя, клічныя й пытальныя.

Калі ў сказе выражаецца пытаньне, то такі сказ называецца пытальным, і ў канцы яго ставіцца пытальнік. *(Што-ж табе пісаць, старэнькі? Які гэта хлопец з старцам ідзе?).*

Калі ў сказе выказваецца кліч, загад, просьба ці перасьцярога або выражаецца гора, радасьць, зьдзіўленьне, пажаданьне ці што падобнае, то такі сказ называецца клічным, і ў канцы яго ставіцца клічнік. *(Зачыняйце шчыльна дзьверы! Гайда сьцежкі пракладаць! Няхай плачам у сіняй далі песьня разальлецца!)*

> Калі-ж сказ не выражае ні клічу, ні пытаньня, а толькі *апавядае*, то такі сказ называецца апавядальным, і ў канцы яго ставіцца кропка, або пункт. *(Ціха на зямлю спушчаецца ноч. Моцна хлопец занудзіўся).*

ЗАДАЧКА 1-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, заместа крыжыкаў, кропку, клічнік або пытальнік.*

Дзень добры вам✕ Ці рады вы нам✕ Ці знаў хто, братцы, з вас Тараса, у палясоўшчыках што быў✕ На Пуцявішчы, ля Панаса, ён там ля лазьні блізка жыў✕ Стогне звон жалобны, як жывы, галосіць✕ Аб чыёй ён сьмерці вестачку разносіць✕ Што вы тут робіце✕ А мы тут гальлё зьбіраем✕ Хто з вас скарэй адгадае загадку✕ Цяжкая, жнейка, праца твая✕ Хоць-бы хмурынка дзе ў небе✕ Хоць-бы рэдзенькі цянёк✕ Многа тут гразі ў нягоду, многа пылу ў летні жар✕ Ці дзяржалі вы калі-небудзь вожыка ў хаце✕ Калі не, то папрабуйце✕ Гэта вельмі цікавая жывёліна✕ Эх, жар дакучае✕ Праца марудна бясконца цяжка✕ Гэта ты—балот краіна✕ Гэта ты—Палескі край✕ Вот дзе ад гора мужык сапачыне✕ Вось дзе ён думкі і сьлёзы схаваў✕ Як ты бедна, як ты цёмна, родная краіна✕ Хто ты гэткі✕ Свой, тутэйшы✕ Ці даў-я табе, бабка, шэлега✕ Ці ўсё тое спажыць, што ў чужой клеці ляжыць✕ Дабрыдзень вам, ягамосьці✕ Тут было глыбока, і вада мела цёмны колер ад гэтай глыбіні✕ Ох, як міла, весяленька ў родненькім куточку✕ Станьце, хмурынкі, над рубяжамі родных палеткаў, шнуроў✕ Што шуміш так неспакойна, маладзенькі колас✕ Ці ня чуеш, што пад градам зьляжаш у роўным доле✕ Ой, відаць, на навальніцу зранку прыпякае✕ Ня шумі-ж ты гэтак сумна, маладзенькі колас✕ Зірні, колькі ў полі жыцьця✕ Акінь вокам ты хату маю✕ Вучэцеся, браты мае, думайце, чытайце✕ Сонца навукі скрозь хмары цёмныя прагляне ясна над нашай ніваю✕ Вось калі я дажылася няшчаснай гадзіны✕ Напішы мне, калі ласка, пісямко да хаты✕ Ты скажы, груган нязнаны, скуль ты прыбываеш✕

Хто там стогне на ўзьмежку на капцы ў полі× Сьлязьмі горка залілася бедная дзяўчына× Не хадзі, коцю, па хаце, не пабудзі дзіцяці× Які прыгожы, слаўны дзянёк× Прывет з далёкай стараны нам радасна нясуць яны×

§ 24. Працяжнік на месцы прапушчаных слоў і злучок.

Правіла 3. Працяжнік ставіцца:

1) Пасьля пералічэньня, дзе прапушчана некае слова (*Вясна, лета, восень і зіма—поры году*) або калі хочуць затрымаць увагу чытача, напр.: *Глянь—нехта едзе. Падсадзі—сарву я грушку. Тут былі—і старыя, і малыя, бабы й дзеці.*

2) У сказе з сустаўным выказьнікам на месцы прапушчанага дзеяслова-сувязі „ёсьць“, напр.: *Дабро для ўсіх—наш правадыр. Шчырая праца—мазалёвая. Слова—вецер, а пісьмо—грунт. Курыца—птушка. Атаўка—сену прыбаўка.*

3) У сказе, што служыць адказам на пытаньне, часта прапускаюцца ўсе часьціны сказу, апроч таго слова, што перадае зьмест адказу; гэты пропуск таксама азначаецца на пісьме *працяжнікам*, напр.: *Паіў ты каня?—Паіў. А хіба-ж там ён?—Там.*

Злучок ужываецца ў такіх разох:

1) калі два словы складаюць як-бы адзін назоў (*Зара-заранiца, шатавіла-матавіла, узьвей-вецер, вецер-дуронік. Хвоя-веліч* стаіць на кургане. *Паціклі-паплылі* за гадамі гады);

2) калі слова паўтараецца для памацненьня (*Чуць-чуць* ліпіць) або для злучэньня складаных прыназоўнікаў (*з-за, з-пад, па-над*);

3) для злучэньня частак бы (б), жа (ж)*) з папярэднім словам (*Рад-бы* даць, *каму-б* гэта даць. *А мой-жа* ты саколік! *Да куды-ж* ты, дуб зялёны, пахінаешся?).

Увага. Калі-ж бы, б, жа, ж, сходзяцца разам, то яны злучком ня зьвязваюцца. (*Куды-ж бы* мне пайсьці? Вот *быў-бы ж* ты рады і г. д.).

---

*) Часткі бы, жа стаяць пасьля зычных (*Рад-бы даць, а мой-жа ты саколік*), а б, ж—пасьля галосных (*Рада-б даць, а мая-ж ты галубка і т. д.*).

4) У падвойных фамілiях: *Дунін-Марцінкевіч, Лапко-Лабаноўскі, Цьвірка-Гадыцкі, Сьвятаполк-Мірскі і г. д.*

5) У складаных прыметах: *сьнежна-белы, цёмна-сіні* і г. далей.

ЗАДАЧКА 2-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, заместа крыжыкаў, злучок або працяжнік.*

Галоднаму і пушнінка×малінка. Чужая сіла× асіна. Ішлі×брылі валачобнікі. Лішняя нітка×палатну завада. Зімняя ночка×бацьку сарочка. Усхадзілася шура×бура. Спасаўка×ласаўка, а Пятроўка×галадоўка. Кожны дзень×няўзгода, кожны крок×прыгода. Шчырая праца×мазалёвая. Змоўклі птушкі×пяюхі. Маладзенькая травіца×атава блішчыць на сонцы. Цёмная хмарка адна×адзінютка. Спаленай нівы жаданьне ня збыта×міма хмурынка прашла. Глянеш×сэрца забаліць. На дварэ×паленьне, трэскі, куча сьметніку ляжыць. Бедна тут жыве народ, а працуе×льлецца пот. Трэскі ўсаджаны ў аконцы, заміж шкла×радняны мех. Зелянеюць два×тры клёны. Блісьне кветка дзе×ні×дзе. Гляне ліпа дзе з×за хат. Дзе×ні×дзе садок зялёны. Луг шырокі, пышны, як×бы цар у кароне. Сьпее×дасьпявае колас сіратой. Цякла крынічка з×пад карча. Стаіць груша×сіраціна на мяжы ў полі. Могілкі ў полі адны×адзінюткі. Усё ня гэтак, як там, дома×лава, печ старая. Усё×качэргі і вакoнцы на нуду наводзяць. З палетку на палетак скача×йдзе дарога. Устаў пазаўтра ён ранютка×да ўсходу сонца. Вышла матка, плач пачула, бачыць× іх служака! Матку жаласьць агарнула×шкада небарака! У гуменцы×ні збажынкі! Поле×жоўты пясок. Замест хлеба×камень клалі ў мяшок. Муж×нябожчык усплыў на думку. Праляцела борзда лета×наша сьветлая пара. Сонца ў восень рэдка паказваецца з×за хмар. Дунін×Марцінкевіч×наш пісьменьнік. Гад×удаў есьць толькі адзін раз на месяц, трус×жа×раз дваццаць на дзень. У нашым целе ёсьць трубачкі× жылы. Блескам × дрыгаценьнем зорка замігала.

Настала ночка × чараўніца. Сінім стэпам × даліною ходзяць хмары веснавыя. Гром для селяніна × лепшая музыка на сьвеце. Усплывалі хмары × горы белымі клубкамі. Ветрык калыша траву × сенажаць. Край неба зацягнуўся чорна × сіняю хмарай. Яшчэ некалькі часу × і вёска зусім заціхае. Далёка × далёка цягнулася цёмна × зялёная палоска лесу. Куды ні глянь × усюды зелена, усё расьце, усё сьпее, усё наліваецца. Болей навукі × меней страху. А ў полі × нікагутка. Глянуў я × аж гэта воўк!

§ 25. Знакі прыпынку пры прыдатках.

Правіла 4. 1) Прыдатак (дапасованы й недапасованы) выдзяляецца ў сказе коскай; калі прыдатак стаіць у сярэдзіне сказу, то выдзяляецца коскамі з абодвух бакоў. (Сядзелі яны, *бедныя*, у куточку ды плакалі. Недалёка, *пад гарою*, было балота. Праляцела борзда лета, *наша сьветлая пара*).

2) Прыдатак-іменьнік, на які хочуць зьвярнуць асаблівую увагу, выдзяляецца працяжнікам (Сьпераду ляцяць самыя разумныя й дужыя птушкі—*правадыры*. Я ня вельмі люблю гэта дзерава—*асіну*).

3) Калі прыдатак-іменьнік і тое слова, да якога ён адносіцца, складаюць назоў аднаго прадмету, то паміж імі ставіцца *злучок*. (Апранула *зямля-матка* кажушок зялёны. Стаіць *груша-сіраціна* на мяжы ў полі. *Зара-зараніца*, *хвоя-веліч*, *узьвей-вецер*, *вецер-дуронік*, *сын-сірата*).

Але калі прыдатак-іменьнік мае пры сабе адно ці некалькі паясьняльных слоў, або калі тое слова, да якога адносіцца прыдатак-іменьнік, мае пасьля сябе якое-небудзь паясьняльнае (дадана е) слова, то ў такіх разох прыдатак-іменьнік выдзяляецца *працяжнікамі*. (Хлебароб—*мужык вясковы*—вось па межах ходзіць. Крыж хваёвы—*знак пакуты*—тут і там чарнее. Ваўчанят водзіць аблетак—*гадавалы воўк*).

4) Калі прыдатак-іменьнік—уласнае ймя або стаіць пры ўласным імі, то не выдзяляецца ніякім знакам: Аддалі замуж яго дарагую сястру *Касю*.

5) Калі прыдатак азначае пералічэньне, то перад ім ставіцца *двукроп'е*. (Па дарозе пападаліся ўся-

лякія грыбы: *казьлякі, асавікі, зялёнкі, лісіцы і іншыя*).

6) Калі прыдатак злучаецца з азначальным словам такімі словамі, як *або, ці, нават, ажно, асабліва, г. знач. (г. зн.)* і іншымі, то перад гэтымі словамі ставіцца коска: Па моры ходзяць караблі, *або вялікія параходы*. Просіць шчыра грамацея, *ажно шапку скінуў*.

7) Калі прыдатак азначае якую-небудзь асаблівую назву—назву кнігі, газэты, твору, мясцовасьці, параходу ці чаго падобнага, то яго бяруць у двукосьсе. (Мы чыталі часопіс „Полымя". Па Нёмне ходзіць параход „Беларускі Селянін").

Увага. Калі ў сказе няма таго слова, да якога адносіцца прыдатак, выражаны асабістаю назваю, то ён ставіцца ў форме *дапаўненьня* (Мы чыталі „*Новую Зямлю*"). У праціўным разе ён ставіцца ў *назоўным склоне* (Мы чыталі поэму „*Новая Зямля*").

Практыкаваньне 2. *Сьпісаць і прыдаткі падчыркнуць.*

Грышка, хлопчык невялічкі, вышаў з дому ў поле. Янка, брат майго таварыша, надта любіць паляваньне, Вісьне скарга уздоўж Нёмна, Беларусі сына. Устаў на заўтра ён ранютка, да усходу сонца. Будзеш ты чытаць нам, цёмным няўмекам. Горад Полацак пабудован у незапомныя часы. З поўначы холаду, сіверу буйнага, гусі на поўдзень ляцяць. Могілкі ў полі адныадзінюткі. Два браты, Алесь і Антось, згаварыліся пайсьці ў грыбы. Толькі-ж ня слухае неба іх мовы—жальбы ржаных каласоў. І застогнеш, як над нівай той мужык-араты. Між узгоркаў, над ракою, выглядае сіратою наша беднае сяло. Раніцай, халадком, ісьці было нішто. Доўга, нават цэлыя годы, чуваць пах ляснога пожару. А там, проці сонца, зноў поўзалі хмаркі. Хвоя-веліч стаіць на кургане. Як ліхія думкімысьлі, над зямлёю хмары зьвісьлі. Пышны ўбор іх—лісты—пазрывала. Муж-нябожчык усплыў на думку. Вобразы мілыя роднага краю—смутак і радасьць мая! Адпачыўшы зноў конь цягне сошаньку-крывулю. І яго панукі-крыку не чакае Сіўка. У Пятруся быў сябра—сын суседа, яго равесьнік Антось. Няхай жыта—

нашу ўцеху—не кране град ніколі. А там, каля агню, варушыліся й бегалі дзеці. Рана ўстала Алена—да сонца. Было тут, у дубох, адно прыгожае месца. І рэчка ў хвалях-жалобе бяжыць, і неба праз сьлёзы глядзіць. У цёмным лесе, у вялікай нары, вывела ваўчыха трох ваўчанят. За вёскай, на полі, ўзрастае сасонка. І сьніцца ёй, беднай, што вецер зьнямее, настане цяпло і спакой. На чужыне жывуць птушкі ўсе разам: і кнігі, і бакасы, і качкі, і чаплі. А навокала—драбяза: валасянкі, падманкі, беражанкі й жаваранкі. За акном, на прызьбе, бачнелася касматая галава сабакі Мушкі. Памаленьку, незаметна для нас самых, у нашу душу засяваецца зерня страху. Расьце добра і прыгожа, ажно глянуць міла. Нават вольнае паветра служыць чалавеку: вецер круціць крыльле ў ветраку і надзімае парусы на караблёх. Год мае чатыры пары: вясну, лета, восень і зіму. Скарына—доктар лекарскіх навук—на вежы сочыць зоры. У сваім жыцьці Андрэй кіраваўся прыказкай—„Хто не працуе, той ня есьць“. Раз толькі пасварыліся хлопцы, і пасварыліся за глупства—за ножык-цыганчык. Мы вышлі на палянку „Кірылава Магіла“. Увесь кавалак, аж да крыжовых дарог, засявалі нашы мужыкі. Вечарамі мужыкі зьбіраліся ў крайнюю хату дзеда Юркі.

§ 26. Знакі прыпынку пры зваротках.

Правіла 5. 1) Зваротак у сярэдзіне сказу выдзяляецца *коскамі:* Цяжкая, *жнейка,* праца твая! Час табе, *дзеванька,* на пасад!

2) Калі зваротак стаіць у пачатку сказу і вымаўляецца з асаблівай сілай, то пасьля яго ставіцца клічнік, а ў канцы сказу *пункт, клічнік* або *пытальнік,* у залежнасьці ад сказу. (*Браты!* хай кожны пасьпяшае адно нам думаць і рабіць! *Дзеці!* аўсяны кісель на стале. *Брацьця!* ці зможам грамадзкае гора?! *Брацьця!* ці хопіць нам сілы?!).

А калі зваротак стаіць у пачатку сказу, але вымаўляецца бяз націску, або без асаблівага павышэньньня голасу, то пасьля яго ставіцца *коска,* а ў канцы сказу—*клічнік* або *пытальнік,* у залеж-

насьці ад таго, які будзе сказ—клічны ці пытальны. (*Сонейка*, чаму Янава ночка невялічка? *Каліна*, ня стой, распускайся ды ў белы цьвет раскладайся!).

3) Калі зваротак стаіць у канцы сказу, то перад ім ставіцца *коска:* Будзь паслушна ты, *дачушка!* Дзе ты, *лепшая*, дзе ты, *доля!*

4) Калі зваротак мае свае дадания словы, то яны выдзяляюцца знакамі прыпынку разам з самым зваротакам: Сьпі, *мой міленькі сыночак!*

Практыкаваньне 3. *Сьпісаць і звароткі падчыркнуць.*

Вот, брат, раўніна—і вокам ня скінеш! Плыві, з рожы кветка, аж да майго роду! Вярнецеся, млоды леты, хоць да мяне ў госьці! Прадам цябе, коню, коню вараненькі, за талер бяленькі! Ня дзівуйся, мой дружа нядбалы, што я сягодня так злосна шумлю! Ты, саколе—верна пташачка, ці бываў ты на маёй старане? Ці плача айцец-маці па мне? Ня гудзі так, восень, непагодай дзікай! Ня крываўся, сэрца, з нядолі вялікай! Ці знаў хто, братцы, з вас Тараса? Чуў я, мужчыны, зямля прадаецца. Памажы мне, галубка, зьвязаць ячмень! Калі-ж, кумка, жыбулькі надта колюцца! Прыбірайся, сын, у панцыр: зараз паход будзе! Мой мілы пакою, добра мне з табою! Зязюлька, зязюлька! кукуеш голасна, да ня жаласна. Прыступі, гаспадару, да свайго караваю! Глянь ты, слаўны гаспадар, на палеткі свае! Салавейка лугавы, ня пей рана да зары! Ойчанька мой родненькі, да ўбяром мы ключначку да паставім на ганачку! Ты, зялёная дуброва, расьцьвітай і шумеці добрай славай пачынай! Варушыся, конік мой сівенькі! Нядобра вы, дзеткі, зрабілі! Павесь шапачку, мой сыне! Што цябе чакае, сын? Муляр! што ты будуеш, каму? Што-ж табе пісаць, старэнькі? Краю мой родны, столькі ты зносіў нядолі! Не настане, кум, ніколі супакой між намі! За праўду, за шчасьце, за лепшую долю вазьміся, мой дружа, пастой! Разьвейся, туман, расплывецеся, хмары, над хатай пахілай маёй! Лійцеся, думкі—сэрца дзеці! Ці вас песьня-жальба, думкі, узгадавала? Ночанька мая ты, ціхі сон вясны! Вучэцеся,

браты мае, думайце, чытайце! Не хадзі, коцю, па хаце, не пабудзі дзіцяці! Дам табе, косю, шаўковай травы. Дам табе, косю, крынічнай вады. Прывет табе, жыцьцё на волі! Добрай ночы, зара-заранніца! Здароў, марозны звонкі вечар! Здароў, скрыпучы мяккі сьнег. Ня кукуй ты, шэрая зязюля, сумным гукам у бары! Ты пакінь мяне, нуда мая нямая! Куды нясеш мяне, невядомая дарога! Адабраў ты, брат Андрэй, ад мяне кусок хлеба! Грамадзяне! ці трэба казаць вам, якую страту панесла наша кампанія ў асобе гэтага чалавека? Хто з вас, браты мае, не парываўся ў моладасьці ў невядомую даль? Што ёсьць на сьвеце мілей за цябе, узрост маладога жыцьця?! Ня будзеш цяжкая ты сыну свайму, зямля!

§ 27. Знакі прыпынку пры незалежных словах у сказе.

Правіла 6. Пасьля выклічніка ставіцца *клічнік* або *коска*.

1) *Клічнік* ставіцца ў тых разох, калі покліч выражаецца ня ўсім сказам, а толькі самым выклічнікам. (*Ат!* зьясі пасаліўшы. *Куга!* я табе ня слуга). У праціўным выпадку пасьля выклічніка ставіцца *коска*, а ў канцы сказу—клічнік ці пытальнік. (*Ох*, лепей удвох! *Эх*, скручу я дудку! *Ну*, што-ж далей будзе?).

2) Калі выклічнік памацняе слова, перад якім стаіць, або калі стаіць перад займеньнікам, то звычайна ня ставіцца ніякага знаку. (*Ой пайду* я лугам, лугам! Чую, *ах чую* той неўгамонны расходзістый звон! *Ой ты*, вецер, ня шумі, не сьпявай так нудна!).

3) Таксама выклічнік не выдзяляецца ніякімі знакамі, калі служыць якою-небудзь часьцінаю сказу. (Не злавіўшы, не кажы *тпру*. Калі *хап*, дык *хап*).

4) Складаныя выклічнікі пішуцца з злучком. (Ні *гу-гу*. *Охо-хо-х*, калі-б то я мог!).

5) Такія самыя знакі прыпынку ставяцца пасьля адмоўных і пацьвярджальных дапаможнікаў *не*, *так*, *але*. (*Не*, я ня дзіўны: я—сьляпы! *Не*, ня гэтага я спадзяваўся! *Так*, *так*, іначай бывала: не называўся забытым мой край. *Але*, гэта было так).

Практыкаваньне 4. *Сьпісаць і незалежныя словы падчыркнуць.*

Ну, матулька, будзь здарова! Ох, дачушка, хлеб твой горкі, горка твая доля! Ой, Грыгор, Грыгорка! што зрабіў ты з намі? Гэй, скажы, груган нязнаны, скуль ты прыбываеш? Ой коню, мой коню, заграй пада мною! Ой воўча, сядзі моўча! Ой памалу, памалу, пастушок, іграй, майго сэрцайка не ўражай! На, табе, нябожа, што нам нязгожа! Эх ты, небарака! то, знаць, па табе ўсё вецер сумуе ў вярбе?! За гарамі, ой дзяўчына, страшны бой вядзецца! Ой стук, маці, стук! Ой куды ты, казача, вандруеш?! Люлі, сьпі, мой сынку! Ой вы, браткі вы мае, запрагайце коні мне! Прэч! гадзіны, сьліўні, рапухі! Ну, сынок, служы здаровы! Гэй ты, Нёман, наша рэка! Ой вы, думкі, думкі — сэрца майго раны! Эх, наперла ліха, гора! Гайда сьцежкі пракладаць! Ой вецер шуміць, ой вецер гудзе, а цераз поле чалавек ідзе! Ах, як тут прыгожа! Ой чаму я стаў поэтам у нашай беднай старане!? Аа-аа, дзіця, спаць! Ат, вярзе няма ведама што! Брысь пад печ! Люлі, люлі, люлі! прыляцелі куры, селі на вароцех у чырвоных боцех. Ні тпру, ні ну. Охо-хох! усё гарох, рэдка—каша, беднасьць наша! Скажы на майго каня тпру, а то мае губы пазяблі. Танянёх, танянёх, куды кінуў, там і лёг. Ух, як холадна стала! Хоць вох, да ўдвох. Гэй ты, Нёман, быстры Нёман! Ох, скарэй-бы закрывала зямлю чорную зіма! Ой на дварэ дождж ідзе, а ў сенях лужа! Салавей пяе цяцёх, цяцёх, а я, млода, ох-ох, ох-ох. О, наш чысты, наш свабодны Нёман, быстрая рака! Эх, ня лёгка за скацінай! Эт, патрапіць: не вяліка пастуха навука. Ото, дзіва! Эх ты, разводзьдзейка, эх ты, бурлівае! Аа-аа, люлі! прыляцелі куры. Ой ляцела зязюлечка ды сказала ку-ку.

§ 28. Знакі прыпынку пры пабочных словах.

Правіла 7. Калі пабочнае слова стаіць у пачатку сказу, то пасьля яго ставіцца *коска.* (*Знаць*, па табе

ўсё вецер сумуе ў вярбе). Калі яно стане ў сярэдзіне сказу, то выдзяляецца коскамі з абодвух бакоў. (Ты, *мабыць*, забыўся). А калі пабочнае слова стаіць у канцы сказу, то перад ім ставіцца *коска*. (Будзе вайна, *кажуць*).

Увага. Пабочных слоў можа быць два і больш. Напрыклад: Напішы мне, *калі ласка*, пісямко да хаты! *На мой густ*, дык і гэта добра.

Практыкаваньне 5. *Сьпісаць і пабочныя словы падчыркнуць.*

Ну, авось, табе паможа сусед. Стары дзед не пачуў, мабыць, грукату. Вот, напрыклад, маё, дык, пэўна-ж, райскае жыцьцё. Нажаль, я не памятаю такога здарэньня. Зьбяруцца бывала і люлькі закураць. Ты, разумеецца, паможаш мне ў гэтай справе. Родная зямелька! ты, маўляў, здароўе: той цябе ашануе, каму безгалоўе. На вялікай, знаць, быў згубе ў далёкай староньцы. Нашая ластавачка, напрыклад, пралятае дарогу ўвелькі да дзесяці тысяч міль. Ён, мусі, зусім забыўся, што далі яму такую мянюшку. У дарозе, вядомая рэч, спачатку ня чуеш, што цяжка, а потым і хунт пудам здасца. Ой, відаць, на навальніцу зранку прыпякае! Усё йшло, здавалася яму, звычайным парадкам. От, ведама, забаўляліся, як дзеці. Ох, паплыў-бы я, здаецца, хмаркі, разам з вамі! У нашай, напрыклад, воласьці другі ўжо год, як ідуць непарадкі. Прызнацца, Андрэй нават ня рад быў, што сьсек той дубок. Гэтая карчма бывала бітком была набіта людзьмі. Каню, відаць, ня вельмі падабалася несьці на сабе свайго нядбалага гаспадара. Апроч таго, яны й па натуры былі мурашкі-практыкі. Папраўдзе сказаць, мне не хацелася ехаць на ўловы. А вясна, тымчасам, рабіла сваё. Перш-на-перш, мы суседзі, а потым, і сама справа вымагае нашай супольнасьці. Бывала ўстане, бедны, падыдзе да акна ды глядзіць на яснае неба. У вольныя дні бывала клікала цётка Ганна малога Юрку ў грыбы. Нарэшце, надумаліся яны паглядзець, што гэта значыць.

Практыкаваньне 6. *Сьпісаць вершы звычайнымі радкамі.*

1. Разводзьдзе.

Крэпкі, магутны аковы зімовыя!
Лёдавы крыгі на захад і ўсход.
Бліснула сонца, сонца вясновае,
Топіцца гурбіна, топіцца лёд.
З грукатам, з ломатам крыга за крыгаю
Прэцца-нясецца ў нязнаную даль;
Хваля за хваляю коціцца, мігае,
Ломіць прашкоды, як молатам сталь.
Дарма запорыну людзі бяздольныя
Выбегуць ставіці сіле такой:
Скрышыць паводка ўсясільная, вольная,
Скрышыць і пойдзе сваёй пуціной!
Эх ты, разводзьдзейка! Эх ты, бурлівае!
Ты аднаўляеш, купаеш зямлю!
Вынесі, вынесі хваляй жычлівую
К лепшаму шчасьцю людзкую сям'ю!

Я. Купала.

2. Родныя вобразы.

Вобразы мілыя роднага краю,
Смутак і радасьць мая!
Што маё сэрца да вас парывае,
Чым так прыкованы я

К вам, мае ўзгоркі роднага поля,
Рэчкі, курганы, лясы,
Поўныя смутку і жальбы-нядолі,
Поўныя сумнай красы?

Толькі я лягу і вочы закрыю—
Бачу я вас прад сабой:
Ціха праходзіце вы, як жывыя,
Зьзяючы мілай красой.

Чуецца говар мне сьпелае нівы,
Ціхая жальба палёў,
Лесу высокага гоман шчасьлівы,
Песьня магучых дубоў...

Вобразы мілыя, вобразы смутныя,
Родныя вёскі і люд!
Песьні цягучыя, песьні пакутныя
Бачу і чую я тут.

Я. Колас.

3. Песьня пры рабоце.

Дружна з ахвотай,
Гэй, за работу,
Брацьця, скарэй!
З песьняю зычнай
Ў працы прывычнай
Будзе спраўней.
Гора з нядоляй
Ня знойдуць патолі
Доўга між нас;
Весела й хутка,
Мінута ў мінутку
Сойдзе нам час.
Ў стуку і груку
Забудзем мы муку
Працы сваёй.
Шчыра і сьмела
Гайда да дзела
Цеснай сям'ёй!
Там, дзе цярпеньне
Ў цемры гніеньне,
Стане расьці
Семя жывое;
Шчасьце сьвятое
Пасеем ў жыцьці.
Дружна з ахвотай,
Гэй, да работы,
Брацьця, скарэй!
Праца сьвятая
Хай прывітае
Нас ўсіх хутчэй!

Ц. Гартны.

§ 29. Коска, кропка з коскаю і двукроп'е.

Правіла 8. Перад такімі словамі (злучнікамі) у сказе, як—а, бо, але, калі, як, дзе, хто, што, які, каторы, каб, дык, абы, ажно,—ставіцца *коска*. Напрыклад: *Саха й барана самі небагаты*, а *ўвесь сьвет кормяць. Паехаў баранаваць*, але *да поля не даехаў. Просіць шчыра грамацея*, ажно *шапку скінуў. Пачырванеў*, як *макаў цьвет. Ведае*, дзе *хто абедае.*

ЗАДАЧКА 3-яя. *Сьпісаць і паставіць коскі.*

Болей слухай а меней гавары. Абы бяда а шыя будзе. Бяда бяду вядзе а трэцяя паганяе. Бес-бы дзятла ў рукі ўнёс каб не яго доўгі нос. Бяда што ня п'ецца вада. Усё забыта што зямлёю прыкрыта. У госьцях добра а дома лепей. Глядзець—вялік а малы лік. Галасок як тоненькі валасок. Гол як сакол. Гара з гарою ня сходзяцца а чалавек з чалавекам заўсёды. Думы за гарамі а сьмерць за плячамі. Дурная тая дамова дзе вала бадзе карова. І без папа ведама што ў нядзелю сьвята. Калі ўмалотна дык і завозна. Матка дзяцей пушыць а мачыха сушыць. Мы з табою як рыба з вадою. Глухі не дачуе дык прыложыць. Настрашыў мех дык і торба страшна. На тое й шчука ў моры каб карась не драмаў. Не бяда што чорна абы была праворна. Няма тэй хаткі каб ня было звадкі. Ня так шкода як нявыгода. Ня там траціш дзе купляеш а там дзе прадаеш. Рыба шукае дзе глыбей а чалавек дзе ляпей. Рынуў прымаўкай як гразьзю ў вочы. Сьвет вялік а ў сьвеце людзі. Расьпе добра і прыгожа ажно глянуць міла. Хоць з вадою абы не з бядою. Цьвіце як макаўка. Цёмная ночка цягнецца доўга як год. Цесна зьбіліся нашы хаты як авечкі ў летні жар. Крыж пахінуўся як кветка ў буру Пчала ляціць проста на тую кветку якая ёй патрэбна.

Правіла 9. Калі ў сказе, замест слова але, стаіць ды ці да, то перед імі ставіцца коска. (*Жыта

зложылі, ды *не надоўга. Шырокі двор*, да *невялікі збор)*. Але калі злучнікі ды, да стаяць заместа і, то коска ня ставіцца. (*Прылящела ластаўка з далёкага выраю* ды *зашчабятала. Жыў сабе дзед* да *баба)*.

ЗАДАЧКА 4-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, коску.*

Абы дзень прашоў ды да нас дашоў. Рад-бы даць шага на малебен да самому патрэбен. Ня зыч ліха другому каб не давялося самому. Хоць сьпіна гола да свая воля. Ідзі да ня баўся. Праз некалькі дзён поле зазелянела ды зноў выглядае сьвежа й прыгожа. Дуб вялік да дуплават. Высока падняў да зьнізу не падмураваў. Селяніну лета як сьвятому рай. За маё жыта ды мяне-ж пабіта. Свае бяды нікому не кажы бо добры зьлякнецца а злы пасьмяецца. Кожнае каліва жыта зялёны каласок выпускае ды становіцца паважным бо яно пачувае што трымае вялікі скарб для людзей. Збожжа сушаць на сонцы ці на печы ды мелюць у жорнах ці ў мліне. З печы вымаюць гатовы хлеб які можна есьці як толькі крыху астыне. Шмат трэба часу й працы каб мець бохан хлеба. У моры жыве шмат усялякае рыбы якая ў нас не вядзецца. Варочаюцца птушкі ў родны край дзе летась пакінулі свае гнязьдзечкі. Хоць усім братом ня вельмі соладка жылося але меншаму брату выпала самая горшая доля. Ціха было на сэрцы як ціха была сама цёмная ночка. Жаль прападаў як прападае туман з усходам сонца. Чалавек разумее што яму кажуць. Чалавека разумеюць другія людзі бо чалавек мае дар слова. Чалавек можа ўявіць сабе тыя рэчы якіх няма перад вачыма. Доўг не раве а спаць не дае. Было відаць што не на пажытак пазьбіраліся тут птушкі а дзеля якойсь іншай справы. Сонца даўно ўжо зьвярнула з поўдню але сьвяціла яшчэ горача. Сьнег блішчаў як халодная сталь.

Правіла 10. Кропка з коскай. Калі ў складаным сказе незалежныя сказы нічым ня зьвязаны і ня зусім кароткія, то паміж імі ставіцца кропка

з коскай. *(Пішчаць дзесь чайкі на балоце; пліска трасе хвастом на плоце; турчыць працяжна жабін хор, і дзеці рвуцца з хат на двор).* Але калі незалежныя сказы зусім кароткія, то паміж імі ставіцца толькі коска. *(Лес гудзе, дрыжаць галіны, стогне бор хваёвы).*

ЗАДАЧКА 5-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, коску або кропку з коскай.*

Лес гудзе дрыжаць галіны стогне бор хваёвы глуха стогнуць верхавіны гнуць свае галовы. Жарыць сонца бяз літосьці варам пыша ад палёў трэцца жыта ў пыл на просьце зерне сыплецца далоў. Кончана работа сярпа пачынаюць капаць бульбу. Нахмурылася неба веюць халодныя вятры сыплецца дробны дожджык. Вымерзьлі лужынкі высахла гразь халодная кара лёду крэпка лягла на рэкі й азёры. Белыя валокны сьцелюцца над долам не сьпяваюць птушкі сьціхнуў лесу шолам. Сьвішчуць птушкі над балотам аж гамоніць лес і гай. Над балотам стогнуць кнігі жураўлі ўгары крычаць. Ціха Нёман калыхаўся у высокіх берагох дуб магучы адбіваўся ў яго дробных грабянёх. Сонца шчыра разьлівала блеск прыветны і цяпло поле жыцьцем трапятала усё сьпявала і цьвіло. На цьвічку павешан начнічок убогі смутна пазірае месячык двурогі карагоды зорак угары мігаюць а ўнізе сьняжынкі срэбрам адліваюць. Зусім састарэўся дзед: ногі яго ня ходзяць вочы ня бачаць вушы ня чуюць зубы павыкідаліся. Недалёка ад вёскі ёсьць могілкі. Канавы навокала іх зарасьлі травою сівыя драўляныя крыжы пахіліліся й гніюць каменныя прыклады парассованы з магіл толькі некалькі дрэвак кідаюць цень на зямлю. Увесну прырода зноў ажывае: растае сьнег распукаюцца дрэвы зацьвітаюць кветкі пяюць птушкі гудуць пчолкі лётаюць матылькі зьвіняць камары. На камінку корч палае злотам іскры скачуць за ваконцам вецер ходзіць глуха вербы плачуць. Зазьвінелі званочкі затупацелі коні пранёсься крык. Прачнуліся нівы і хаты уся ў полі людзкая сямейка за сошкай шнуруе араты ля статку іграе

жалейка. Сьвет цэлы зіяе каберцам шум некі ад пушчаў нясецца з грудзей як ня выскачыць сэрца душа кудысь рвецца усё рвецца. Ярка сьвеціць сонца ліст не скалыхнецца горача бясконца пот на землю льлецца.

Правіла 11. Двукроп'е. Калі ў сказе ёсьць пералічэньне і тое слова, што абнімае ўсё пералічанае, то перад пералічэньнем ставіцца двукроп'е. Напрыклад: *Год мае чатыры пары: вясну, лета, восень і зіму.*

Калі адзін сказ аб'ясьняе другі, то паміж імі таксама ставіцца двукроп'е. Напрыклад: *Голад ня цётка: зьесьць, што папала. Душа мая ня крывая: яна ўсё прымае.*

Наагул, двукроп'е блізка тое самае, што слова значыць. *(Прышла пара касавіцы: трэба прымацца за касьбу).*

ЗАДАЧКА 6-ая. *Сьпісаць і паставіць двукроп'е.*

З гліны чалавек робіць такія рэчы цэглу, гаршкі, міскі й талеркі. Затупацелі на гумнах цапы гэта людзі малоцяць збожжа. Астаюцца зімаваць у нас гэткія птушкі вароны, галкі, вераб'і, дзятлы ды яшчэ колькі лясных птушак. На могілках прыбавілася яшчэ адна магілка гэта пахавалі маленькага Юрку. Тут ня гандаль, тут ня крама няма дзёгцю, няма солі. Кінуў ён гульню з сябрамі трэба дбаць на хату. Вось мы цяпер якія у школу вучыцца ходзім! На восень прыпадаюць такія месяцы жнівень, верасень і лістапад. Над калыскай матка ночку каратае хворага сыночка цешыць, забаўляе. Расьліна зрабіла сваю летнюю работу выгадавала насеньне і раскідала яго па зямлі. Шмат якія зьвяры ў самы халодны час засыпаюць, як напрыклад касматы мядзьведзь і вожык. Нават вольнае паветра служыць чалавеку вецер круціць крыльле ў ветраку і надзімае парусы на караблёх. Чалавек працуе сам і прымусіў працаваць на сваю карысьць жывёлу конь яму возіць і арэ, сабака вартуе дом. Гаварылі браты аб усім аб горкай сваёй долі, аб праўдзе, аб жыцьці. На могілках нешта плакала гэта

пугач сьвістаў у гнілой капліцы. Бяда як дуда пачнеш дуць, дык аж сьлёзы набягуць. За сталом сядзела ўся сям'я скраю—бацька, каля яго—матка, а пры маці—Наста з братам. Лятуць птушкі ў вырай розна, неаднолькава жураўлі—ключамі, гусі—наўскось радком, качкі—папярочнымі роўнымі радамі, а шпакі й салаўі—чародкамі. Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы казьлякі, асавікі, лісіцы, сыраежкі і іншыя. Вось на сьвеце як бывае хто працуе, той і мае. Зайцы бываюць двух сартоў шаракі й белякі.

§ 30. Знакі прыпынку ў зьлітым сказе.

Правіла 12. У зьлітым сказе падобныя члены аддзяляюцца *коскаю:*

1) калі яны ня зьвязаны ніякім злучнікам. *(Кругом круціць завіруха, гуляе, шуміць);*

2) калі злучнікі паўтараюцца. *(Будуць ветры за вугламі выць і плакаць, і стагнаць. У раньнюю вясну ні ў полі, ні ў лесе няма ні ягад, ні кветак, ні грыбоў. Ні цьмы тэй, ні сьнегавай плесьні. То лясок, то луг, то поле, то лужок зялёны);*

3) калі аднакія члены зьвязаны злучнікамі а, але, ды (=але). *(Саха й барана самі не багаты, а ўвесь сьвет кормяць. Паехаў баранаваць, але да поля не даехаў. Жыта зламсылі, ды не надоўга).*

Увага 1-ая. Коска ня ставіцца: 1) пасьля апошняга падобнага члену. (Восень халодная, чорная, *хмурная* сунецца ціха, *нячутна* штодня);

2) калі перад аднакім членам стаіць адзін раз і. (Перад ім цьвілі і пахлі лугі і нівы залатыя);

3) калі злучнік і замяняецца злучнікам ды (Сонца высока стаіць на небе ды бяз жалю паліць зямлю);

4) калі злучнікі або, ці замяняюцца злучнікамі і. (Жыта жнуць, вяжуць, сушаць, звозяць у гумны *або* складаюць у копы. Жыта сушаць на сонцы *ці* дома на печы ды мелюць у жорнах *або* ў млыне).

Увага 2-ая. Трэба адрозьніваць злучнік і ў зьлітым сказе ад злучніка і, якім пачынаецца новы сказ з сваім асобным дзейнікам; тады перад і ставіцца коска. *(Сонца прыгрэе, і сьнег растае. Хутка расьце жыта, і цешыцца сэрца працавітага гаспадара).*

Увага 3-яя. Злучнік „і“ можа быць памацняльным словам, напр.: *Вот і ўсё. Вот і добра. І туз часам ваду возіць.*

Часам „і“ мае значэньне прыслоўяў „нават“, „таксама“, напр.: *Няўжо-ж ты й гэтага ня ведаеш?*

Калі „і“ служыць памацняльным словам або прыслоўем, то пасьля галоснага перад зычным перастае быць складовым (скарачаецца) ды вымаўляецца зьлітна з папярэднім словам, напр.: *То й добра. Галоднаму й пушнінка—малінка. Сіла й салому ломіць. Вот табе й на! Прышло й лета.*

Але калі на памацняльнае „і“ *наўмысьля* робяць націск, то яно „не скарачаецца“, хоць-бы сабе стаяла паміж галосным і зычным, напр.: *Адны вочы і плачуць, і сьмяюцца. Ляніваму каню і дубіна ня страшна. Аднаму і ў кашы ня спорна.* Пасьля паўзы (на пісьме—пасьля знаку прыпынку) таксама знаходзім „і“ складовае (нескарочанае), напр.: *Тут былі—і старыя, і малыя,* бабы й дзеці. Ідзе *жняя, і весела пяе.*

Будучы злучнікам, „і“ падмяняецца нескладовым „й“, пры тых-жа самых фонэтычных умовах, але толькі ў тых разох, калі злучае аднолькавыя часьціны зьлітага сказу, што ня маюць пры сабе паясьняльных слоў, г. зн., у тых адно разох, калі „і“ злучае *чыстыя* аднолькавыя часьціны зьлітага сказу, напр.: Гром *гудзе й гудзе* бесперастанку. А цемната ўсё *гусьцее й гусьцее* ды закрывае ад вачэй і поле, і лес. Тут поплеч *рэчка й поле. Пуста й гола* ўсюды. *Бацька й маці* вярнуліся з поля. *Саха й барана* самі не багаты, а ўвесь сьвет кормяць.

Але калі паміж аднолькавымі часьцінамі зьлітага сказу стане паясьняльнае слова, або калі яны разаб'юцца іншаю часьцінаю сказу, то злучнік „і“ застаецца складовым (нескарочаным), напр.: Яны разам *вучыліся і разам пасьвілі* авечкі ў полі. Ён цяпер мае свой прытулак, *жывёлу і свой кусок* хлеба. Стаіць машына, грозна *дыша і сівым дымам* цяжка пыша. Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы: казьлякі, асавікі, *мухаморы і іншыя.*

У вершах дзеля складнасьці „і“ можа быць складовым і нескладовым незалежна ад пералічаных умоў, напр.: Стогне, плача *і* галосіць завіруха злая. Конік, сошка *і* араты мерна йдуць па полю. У стуку *і* груку забудзем мы муку працы свае.

Практыкаваньне 7. *Сьпісаць ды заўважыць знакі прыпынку ў зьлітым сказе.*

Конік, сошка і араты мерна йдуць па полі. На зіму абміраюць і вужакі, і жабы, і яшчаркі. Сонца даўно ўжо зьвярнула з поўдню, але сьвяціла яшчэ горача. Працуюць людзі, поту ня чуюць, аруць і сеюць, і барануюць. Песьні, крык і гоман слухаў дзед Завала. І зелень, і кветкі, і песьні, і неба вясёлая яснасьць. Тут былі і старыя, і малыя, бабы і дзеці. Вераб'і, вароны й галкі любяць жывіцца атрускамі ад чалавечай яды. Адны вочы і плачуць, і сьмяюцца. Вербы

і вольхі калышуцца глуха. Сінія хвалі шумяць і бураць. Ляціць і бусел, і жураў, і дрозд запеў і засьвістаў. Цьвёрдую глебу рэж, уздымай. Надышла хмара з громам, з маланкаю. Зацьвіла яблына, сьліва й груша. Весела й хутка, мінюта ў мінютку сойдзе нам час. У стуку і груку забудзем мы муку працы свае. Ціха, важна, спакойна, густа й страшна пранёсься ў небе першы гром. Над лесам блiснула яркая, барздая маланка ды накрыж перасекла хмару. Павеяў вецер і пагнаў перад сабою пыл і сухое лісьце. Край неба блішчаў шырокаю чырвонаю стужкаю. Цемната ўсё гусьцела й гусьцела ды закрывала ад вачэй і поле, і лес. Зоркі блішчалі й пераліваліся дзіўным блескам. Круглы месяц запаліў ліхтарык ды ціха сьвяціў над чорнай зямлёю. Поле, луг і гай, і лес схаваліся ў цьме ночы. Дрэвы, гумны, хаты абліліся ціхім сьветам месяца. Сядзіць наш дзядзька, пазіхае і службу-стаража чакае. Ляціць машына, грозна дыша і сівым дымам цяжка пыша. Чалавек бачыць вачыма, чуе вушамі, нюхае носам. З гліны людзі робяць цэглу, гаршкі, а з пяску—шкло. На чужыне птушкі гнезд ня ўюць, песень не пяюць, а толькі церпяліва чакаюць, калі кончыцца наша зіма. Мор і голад, і паводкі іх спалохаць не маглі. Лес наступаў і расступаўся, лужком зялёным разрываўся. Садок быў, праўда, невялічкі: дзьве вярбіны да тры дзічкі. За хатай поле пачыналася, дзе рос авёс, ячмень і грэчка.

Правіла 13. 1) Часам перад аднакімі членамі ў зьлітым сказе стаіць слова, якое абагульняе гэтыя члены; тады перад пералічэньнем іх ставіцца *двукроп'е* або *працяжнік*, калі слова, што абагульняе, стаіць *адно*, бяз іншых якіх-небудзь слоў. (З гліны чалавек робіць *такія* рэчы: цэглу, гаршкі, гарнушкі, міскі й талеркі. *Усюды*—направа й налева быў парадак там і лад).

2) Калі такое слова стаіць пасьля пералічэньня аднакіх членаў, то перад ім ставіцца *працяжнік* (Хата й сені, лава й печ старая—усё ня так, як дома).

3) Таксама ставіцца *працяжнік* тады, калі зьліты сказ пачынаецца доўгім радам аднакіх членаў. *(Абломкі хат, бярвеньне, кроквы, старыя шулы,*

пажыткі людзкія, сарваныя навальніцай масты, труны з размытых магілак—плылі па вуліцах).

4) Калі ў зьлітым сказе няма слова, якое абагульняла-б аднакія члены, то перад імі ніякага знаку ня ставіцца. (У восень усе птушкі вылятаюць у вырай, *астаюцца толькі вераб'і, галкі, вароны, дзятлы ды яшчэ колькі лясных птушак).*

5) Значна пашыраныя аднакія члены ў зьлітым сказе аддзяляюцца часам *кропкай з коскай* заместа коскі. *(Апусьціў Алесь галоўку; у ручках клуначак трымае; кулачкамі ўціхамоўку вочкі выцірае).*

6) Калі другі выказьнік у зьлітым сказе мае пры сабе паясьняльныя словы або калі другі выказьнік выражае вынік з першага, то ставяць коску нават перад адным злучнікам і, напр.: Ідзе жняя, *і весела пяе.* Я быў хворы, *і ня мог прысьці на лекцыі.*

Практыкаваньне 8. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку пры аднакіх членах у зьлітым сказе.*

І ў Сымонкі прад вачыма ўсталі родныя куткі: хата бацькава, радзіма, жыцьця раніцы дзянькі. У вадзін год яны радзіліся, разам расьлі, разам гулялі, разам вучыліся і разам пасьвілі скацінку ў полі. Чуецца говар мне сьпелае нівы—ціхая жальба палёў, лесу высокага гоман шчасьлівы, песьня магутных дубоў. Сын каля камінку корчык падкладае, з бацькавай работы вочак ня спушчае. Ціха цячэ ў нас Нёман, ціха й смутна, як час па растаньні. Ня ймчыцца ён з рызыкай уперад, ня шуміць, ня гудзе і ня пышыцца сілай, а паволі, ступою, як скуты журбою, льлецца, як срэбра, па родным грунце. Міл яму ціхі гаёк каля лесу, любы зялёныя доўгія ніўкі, мілы лясы, пясчаныя выдзьмы, горы, азёры, лугі, сенажаці, люб яму й жоўты пясочак на ўласным беразе. Першыя кветкі, зялёная травіца, сьпевы птушак—усё паказвала, што пачалася вясна. На полі часьцей сталі паказвацца людзі то з бараною, то з сахою, то з возам гною. Усе гаспадарскія прылады—калёсы, сані, барана, вупраж на каня—усё было наладжана ды трымалася ў парадку. І гэты смагай лес засланы, і родны Нёман,

і курганы, і хвайнякі, і грушы ў полі—усё блізка сэрцу яго стала. Як усё тут мудра збудавана, як чыста, хораша прыбрана! У кожны міг каня-чугункі зьяўляліcь новыя малюнкі: слупы мігцелі верставыя, дарожкі, сьцежачкі крывыя, лясы, гаёчкі вынікалі, і цэркві вежамі бліш-чалі. Ідзе-брыдзе за сьледам сьлед: і ноч, і дзень, і цьма, і сьвет; і песьні кліч, і сьмерці цьвет. Нашы хаты, вёскі, сёлы сівым мохам абрасьлі. Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы: казьлякі, асавікі, лісіцы, сыраежкі і іншыя. Пачаліся на полі работы: прышлі жнеі з сярпамі, касцы з касамі, гаспадары з жніваркамі. Прыемна глядзець на мора, стоячы на беразе або едучы на параходзе. Ляцяць птушкі ў вырай розна: жураўлі—ключамі, гусі—наўскось радком, качкі—папярочнымі роўнымі радкамі, а шпакі й салаўі—чародкамі. Выходзіў меншы брат увечар на двор, браў сваю скрыпку, садзіўся на прызьбе каля хаты ды граў. Старшы брат пазіраў сьмела, гаварыў скора, мову меў адменную. Лозы, алешнік, касацісты дзягіль, ажыньнік, маліньнік, аер з ачаротам—стаіць над вадою раз-гатай сьцяною. Гаварылі браты аб усім: аб горкай сваёй долі, а праўдзе, аб жыцьці. Былі тут розныя будынкі: гуменцы, гумны і адрынкі, хлявы і стайні, і аборы.

Правіла 14 (паўторнае). Зьліты сказ. Калі ў сказе некалькі (два ці больш) дзейнікаў, выказь-нікаў, азначэньняў, дапаўненьняў ці аднолькавых акалічнасьцяй, то такі сказ называецца зьлітым. Напрыклад: *Авёс і ячмень* сабраны. Жыта на полі *зжата й зьвезена. Ідзе* жняя, і весела *сьпявае. У стуку і груку* забудзем мы муку працы свае. *Весела й хутка* мінюта ў мінютку сойдзе нам час.

Аднакія часьціны ў зьлітым сказе аддзяляюцца коскай, калі яны ня зьвязаны злучнікам і ці ды. Напрыклад: *Конік, сошка і араты мерна йдуць па полі. Лісьце пажоўкла ды патроху асыпаецца на дол.*

Але калі злучнік і паўтараецца, то коска ставіцца. Напрыклад: *На зіму абміраюць і вужакі, і жабы, і яшчаркі.*

ЗАДАЧКА 7-ая. *Сьпісаць і паставіць, дзе трэба, коску.*

Усё хаваецца ад холаду й дажджу. Увосень усё чарнее ды траціць свой колер. Будуць ветры за вугламі выць і плакаць і стагнаць. Кляновае й дубовае лісьцё гаспадыні зьбіраюць ды пякуць на ім хлеб. Засыпаюць на зіму і п'яўкі смаўжы чарвякі жукі й мухі. Застаюцца зімаваць з намі толькі галкі вароны сарокі цецярукі дзятлы ды яшчэ некаторыя птушкі. Каровы козы зайцы і ўся іншая траваедная жывёла есьць бадай што заўсюды а лісы ваўкі левы тыгры і іншыя мясаедныя зьвяры ядуць рэдка і доўга могуць цярпець голад. Яшчэ даўжэй жывуць без яды рыбы і розныя казулькі. Жывёлы даюць чалавеку мяса малако шкуры воўну тлустасьць і шэрсьць. Птушкі нясуць чалавеку яйкі даюць пер'е й пух. Чалавек арэ поле сее збожжа садзіць капусту моркаў буракі і іншае. З дрэва чалавек будуе хаты робіць віціны і патрэбнае судзьдзё. Карова конь сабака воўк мядзьведзь не пазнаюць нічога калі не панюхаюць. Падыдуць яны да магілы стануць на калені горка плачуць і доўга пазіраюць на той камень пад якім ляжыць іх сын. Потым скажуць нешта адно аднаму зьдзьмухнуць пыл з каменнага прыклада паправяць галінку ў дрэва ды зноў шэпчуць пацеры і ня могуць пакінуць месца гэтага адкуль ім бліжэй да сына свайго да ўспамінкаў аб ім. Глуха трывожна шуміць асака. Сьвішча плача і галосіць завіруха злая. І зямля і лес пануры Новы Год віталі. У полі песьні шум і гоман. Сьпевам дружным ціхім звонам поўніцца ўвесь луг. Шумеў і лес і луг з травою і ўсе расьліны на зямлі. Коска серп крывы працу скончылі. Згінулі сьцюжы марозы мяцеліцы.

§ 31. Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе.

Правіла 15. Злучаныя сказы аддзяляюцца адзін ад другога коснаю, коснай з кропнай і двукроп'ем.

1) *Коска* ставіцца перад злучнікамі і, а, або, ці, але, тольні і інш. (Пачынаецца парадак, *і* ўсе прымаюцца за работу. Пачарнеў на полі сьнег, *і* на ўзгорках сталі паказвацца чорныя лапінкі. Спачатку гром грымеў, *а* потым дождж пашоў. Або пан, *або* прапаў. Ці паплачаш, *ці* паскачаш. Сонца яшчэ ня ўзыходзіла, *але* ўжо павеяла халадком. Уся сямейка сьпіць ды спачывае, *толькі* матка з вераценцам прытулілась к печы ды прадзе кудзельку).

2) *Коска* ставіцца паміж злучанымі сказамі і ў тым выпадку, калі граматычнай сувязі (злучнікаў) няма, а сказы мала разьвітыя і цесна зьвязаны паміж сабою сэнсам. *(Прыгрэла сонейка, згінуў сьнег, асушылі вятры зямельку. Сонца шчыра разьлівала блеск гарачы і цяпло, поле жыцьцем трапятала, усё сьпявала і цьвіло).*

3) Значна пашыраныя (разьвітыя) сказы або ня цесна зьвязаныя сэнсам аддзяляюцца адзін ад другога *коскай з кропкай. (На цьвічку павешан начнічок убогі; сумна пазірае месячак двурогі; карагоды зорак угары мігаюць, а ўнізе сьняжынкі срэбрам адліваюць).*

4) Калі адзін сказ паясьняе другі або калі прапушчаны паясьняльныя словы *(а ўласна, г. значыць, або, дзеля таго)* ці супярэчныя або вінавальныя (прычынныя) злучнікі, то паміж такімі сказамі ставіцца двукроп'е. *(Перад ім стаяў ня ўбогі: перад ім стаяў гаспадар маёнтку. І на могілках прыбавілася яшчэ адна магілка: гэта пахавалі маленькага Юрку. Я іх ня ваблю сваёю красою: вецер інакшы ім дзьме ў галаве. Не схаваешся, сьнег, ад сонца: усюды яно цябе знойдзе. Над калыскай матка ночку каратае: хворага сыночка цешыць, забаўляе).*

5) Калі ў злучаных сказах выражаецца нешта такое, што адбываецца скора, адно па другім, або калі прапушчана слова ці нават некалькі слоў, то ставіцца працяжнік. *(Толькі першыя пеўні прапялі, як чую—нехта едзе на маю атаўку. Ня я яму—ён для мяне падмогай быў).*

6) Там, дзе мова абрываецца або не даказваецца, ставіцца недаказ або трохкроп'е. *(Эх, каб дачка!.. ня жала-б адна. Ты ўжо ўходзіш, браце, у годы... колькі табе будзе? Рвануў я дзьверы і вырваў... к брату... брата няма.*

Практыкаваньне 9. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку ў складана-злучаным сказе.*

Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае. Сонца паліць што раз гарачэй; пажоўклі маладыя каласкі; пажоўкла зялёная саломінка. Тут рэчка пад бокам, і процьма ў ёй рыбы. Слухаюць людзі, і сэрца іх млее. Падышоў паляўнічы да ямы і бачыць—у вадным кутку скрыпач, а ў другім—воўк. І такая ў іх музыка пашла: скрыпач грае, воўк вые, а другія ваўкі з лесу сабе голас падаюць. Плача зіма, льлюцца яе халодныя каламутныя сьлёзы. Падымуцца хмаркі ўночы, павее вецер з халоднага боку, і на заўтра выпадзе сьнег. Варушыцца рака, падымаюцца яе грудзі, трасе яна сваімі дужымі плячмі, і лёд покае, трашчыць. Ціха і плаўна коцяцца воды вольнага Нёману ў ціхую даль, толькі ў часе глухой непагоды з берагу Нёман ня выйдзе амаль. Ці саву аб пень, ці пень аб саву—усё саве бяда. Атаўка—сену прыбаўка, да ня ўмеў скасіць Саўка. Вось на сьвеце як бывае: хто працуе, той і мае. Ня страшыць сьцюжай там зіма, ні злых марозаў там няма, а краскі вечна там растуць, у гаях птушкі там пяюць. Ажывіўся замак хмуры: усюды блеск, гараць агні. Надумаліся мы каня прадаваць: ціхават быў, і дыхавіца прычапілася. Пішчыць дзесь чайка на балоце; пліска трасе хвастом на плоце; турчыць працяжна жабін хор, і дзеці рвуцца з хат на двор. Буйным жыцьцём усё чыста кіпела; слава далёка за мора ішла; ворага кожны за плечы браў сьмела; цемра чужынцаў ня страшна была. Хлопцы папрасілі пабудзіць іх заўтра да сонца: яны надумаліся пайсьці ў грыбы. Яшчэ сонца было нізка, а ў хлопцаў былі ўжо поўныя кошыкі баравікоў. Тут было глыбока, і вада мела цёмны колер ад гэтай глыбіні. Кінуліся першыя буйныя каплі, і дождж паліўся, як з вядра.

Практыкаваньне 10. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку ў злучаным сказе.*

Прачнуліся нівы і хаты; уся ў полі людзкая сямейка; за сошкай шнуруе араты; ля статку іграе жа-

лейка. Знаць, сіла ў сяўца не малая: захоча—і сьвет пераверне. З студні вада па рыштоках праводзіцца на поле, і бясплодная пустыня ажывае ўраджаем. Суша й вада зусім не падобны да сябе: па зямлі можна хадзіць, а ў вадзе мы тонем. Неба зацягнулася лёгкімі хмарамі, як кудзеляю, але было ціха й цёпла, як часта трапляецца ў харошую веснавую ноч. Нікла жыцьце ў лесе шумным, агаляўся твар зямлі, і ляцелі з крыкам сумным над балотам жураўлі. Доўга ня мог заснуць Міхаська: заўтра рана выбіраецца ён у дарогу. Паветра мы ня бачым, але яно абкружае нас з усіх бакоў. Калі мы пабяжым, паветра ўдарае нам у твар, і тады мы яго чуем. Над калыскай матка ночку каратае: хворага сыночка цешыць, забаўляе. Пачарнела кола, і даўно мохам чорным абрасло яно. Кінь толькі вокам да гэтага люду—сьцісьнецца сэрца ад болю: столькі пабачыш ты гора усюды, столькі нуды без патолі! Шмат у нашым жыцьці ёсьць дарог, а вядуць яны ўсе да магілы. Ярка на камінку смольны корч палае; бацька на калодцы лапаць выплятае; латае халацік на зуслоне матка: ў школку заўтра пойдзе іх сынок Ігнатка. Пасьціхалі птушак сьпевы; паскідалі лісьце дрэвы; зьніклі кветкі на палёх; пахаваліcь людзі ў хаты; сумна лес глядзіць кашлаты; жоўты ліст увесь палёг. На камінку корч палае; злотам іскры скачуць; за ваконцам вецер ходзіць; глуха вербы плачуць; сьнегам вецер сыпле ў дзьверы; ходзіць шум па лесе. Гасьне корчык на камінку; пацямнела ў хаце; поўнач пеўні пракрычалі, да ня сьпіць ўсё маці. Пакарочалі цёплыя летнія дзянькі; перастала грэць яснае сонейка; не падымаецца яно высока над зямлёю; яго косы ня сьвецяць ужо так ясна; яны ня грэюць і ня песьцяць ужо маткі-зямлі. Пачаліся прымаразкі; ліст на дрэвах пажоўк і асыпаўся; згінулі кветкі, што ўбіралі поле і луг; ня шастаюць у траве конікі, ня гудуць пчолкі, „не таўкуць куцьці“ камары й мошкі.

§ 32. Знакі прыпынку ў складана-залежных сказах.

Правіла 16. 1) Залежны сказ аддзяляецца ад свайго асноўнага сказу коскай. *(Ня шукайце кветак у полі, калі вясна к нам ня прышла. Кожнае стварэньне прызвычаена да таго жыцьця, якім яно жыве, і да таго месца, дзе яно жыве).*

2) Калі залежны сказ стаіць у сярэдзіне асноўнага, то ён выдзяляецца *коскамі* з абодвух бакоў. *(Сад, што быў чорны, ужо распусьціўся. Гай, што быў цёмны, зазеляняецца).*

3) Сузалежныя сказы аддзяляюцца адзін ад другога, як у злучаным сказе: 1) коскаю, калі сказы кароткія, і 2) кропкай з коскай, калі сказы значна пашыраныя (разьвітыя) або маюць пры сабе залежны сказ. (Будзеш ты чытаць нам—цёмным няумекам, *што там у кнігах пішуць, што мы ў сьвеце значым, бо мы самі цёмны, сьвету мы ня ўбачым.—Калі асеньнія навіны зьмянілі сад, калі з бяроз рваў лісьце вецер, а мароз, наліўшы ягады рабіны, траву губіў; калі патроху чырванелі чаромха, ліпа, стройны клён, а гнёзды змрочныя варон між голага гальля чарнелі, і грозны вечару пажар палаў між бура-сівых хмар; калі асеньні вецер дзіка стагнаў і глуха па начах грымеў у наш залезны дах,*—тады да лета Вераніка ад нас зьнікала ў інстытут. *М. Багд.).*

4) Калі прапускаецца прычынны ці параўнальны злучнік, то звычайна ставіцца двукроп'е. *(Горш, калі баішся: і ліха ня мінеш, і надрыжышся);* а калі прапускаецца умоўны злучнік, то ставіцца працяжнік. *(Лета праляжыш—зімою з торбай пабяжыш. Ня хочаш з маладасьці працаваць—будзеш пад старасьць з торбай танцаваць).*

Практыкаваньне 11. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку ў складана-залежным сказе.*

Люблю пазіраць я на поле вясной, як ветрык жартлівы плыве збажыной. Люблю я дарогі, што леглі між гор, і грушы старыя, што ў жыце шумяць. Што сёньня зробіш, таго заўтра ня будзеш рабіць. Чалавек, покі ў горы не пабудзе, ня знае дабра. Тады, госьць,

бывай у мяне, калі поўна ў гумне. Моцна сьпіць шырокая рака: глядзіш на яе і здаецца, што яна мёртвая. А крыгі, як дзікія зьвяры, злосна скрыгічуць, як ворагі людзкога шчасьця. Як сьнег растае, як сонейка пойдзе ўгару, то, лічы, скора папрылятае „вырай“ з-за мора; а як абсохне зямля, ды спадуць рэчкі, пойдуць у поле цёлкі й авечкі; і кожны весел, лёгкі, як пташка, хоць усякі працуе, як тая мурашка. Улетку вятры, што веюць над сушай, робяцца цёплыя. Край неба, дзе зашло сонца, блішчаў шырокаю чырвонаю стужкаю. Весела пазіраў стары лес, што рос за сялом ды цягнуўся па краёх поля. Мёд носяць рабочыя пчолы, каторых у вульлі вельмі многа. Мы ня прывыклі бачыць тае карысьці, якую прыносяць нам птушкі. Ёсьць на сьвеце бязводныя пустыні, дзе не растуць ні травы, ні дрэвы. За хатай поле пачыналася, дзе жыта хораша гайдалася, і рос ячмень, авёс і грэчка. На зямлі ёсьць суша, на якой стаяць будынкі, растуць дрэвы, засяваюцца нівы, пасецца статак і іншае. Ёсьць такія месцы на поўдні, дзе зіма лічыцца самай прыемнай парою году. Я ня знаю, чым мне дораг від палёў благенькіх. Я ня знаю, чым я так прыкуты да тваіх, мой родны краю, вобразаў пакуты. Няхай плачам ў сіняй далі песьня разальлецца, каб усе людзі ў сьвеце зналі, як нам тут жывецца! Глядзела Анелька, як бацька поўнымі жменямі рассыпаў па полю дробныя зерняткі. Людзі любяць птушак за тое, што яны прыгожыя. Прачнуліся пчолкі ад зімовага сну і бачаць, што сонейка сьвеціць, што ўсюды ўжо цёпла. Дзед расказаў нам, што пчаліны рой складаецца з маткі, трутняў і рабочых пчол. Лёгка вытлумачыць сабе, чаму на марозе залезныя рэчы здаюцца халаднейшымі, а дзеравяныя, скураныя й суконныя—цяплейшымі. Зразумела, чаму на сякеру робяць дзеравянае тапарышча, а не залезнае. Таксама зразумела, чаму ўлетку мокрыя дошкі хутчэй сохнуть пад залезным дахам, чымся пад страхою. Як лёгкі дым, як лёгкі пар, расталі ў небе кучы хмар. Там, дзе расьце шмат лесу, чалавек талянтуе лесам. На дварэ было цёмна, як у скляпеньні. Сошку сваю ты нанова наладзь, лепш каб было, чала-

веча, араць. Добра глядзі, каб агрэху ня даць; усё, як належыць, на полі урадзь. Мурашнік робіцца так, што дае прыпынак і схованку мурашкам і ад холаду, і ад дажджу, і ад сьпякоты. Чыста ад пырніку поле апратай, бо калі ў пырнік зерня пасееш—з працы свае карыстаць не здалееш. Зарадзіў званец—хлебу канец. Каб ня ежка ды не адзежка, дык была-бы грошай дзежка. Зарадзіла мятліца—хлебу палавіца.

§ 33. Знакі прыпынку пры дзеяпрыметных і дзеяпрыслоўных выражэньнях.

Правіла 17. 1) Калі дзеяпрыметнік-азначэньне з паясьняльным словам ці з некалькімі паясьняльнімі словамі стане *пасьля* таго слова, да якога адносіцца, то аддзяляецца коскаю, напр.: Зноў на полі рунее *збажынка, абуджаная сонцам.*

Калі такое дзеяпрыметнае выражэньне стане *перад* тым словам, да якога адносіцца, то коскаю не выдзяляецца, напр.: „Адны толькі *парыжэлыя ад сонца* стагі стаялі па грудочках“. Калі выражэньне „парыжэлыя ад сонца“ паставім *пасьля* слова „стагі“, то яно выдзяляецца коскамі, напр.: Адны толькі стагі, *парыжэлыя ад сонца*, стаялі па грудочках.

2) Калі дзеяпрыметнік ці прыметнік з паясьняльнымі словамі стане перад тым словам, да якога адносіцца, то аддзяляецца ад свайго азначальнага слова коскай, калі можна паставіць дзеяпрыслоўі „будучы“ ці „быўшы“, напр.: *Зруйнованы* (будучы зруйнованы) *вайною*, багаты край асірацеў. *Поўны новых сіл і сьветлых надзей*, я сьмела йшоў наперад.

3) Дзеяпрыслоўе з усімі словамі, што да яго адносяцца, заўсёды выдзяляецца *коскамі.* (Зябнуць вербы на марозе, *прытуліўшыся к страсе.* Вераценца, *з рук упаўшы*, грукне).

4) Адно дзеяпрыслоўе разглядаецца, як слова акалічнасьці (на пытаньне *як?* ці *якім спосабам?*). і коскай не аддзяляецца. (Пад дуб *рохкаючы* падбегла лапавухая сьвіньня. У хворага пытаюць, а здароваму *ня пытаўшы* даюць. Воўк *не выбіраючы* цушыць авечкі).

Практыкаваньне 12. *Сьпісаць ды дзеяпрыметныя й дзеяпрыслоўныя выражэньні падчыркнуць.*

Тоўстыя, аброслыя мохам старыя хвоі гарэлі, як сьвечкі. Хто з вас ня бачыў круглых кучак мурашніку, падобных да горкі зямлі, насыпанай наўмысьля з жоўценькага пясочку? Як толькі праходзілі гэтыя, нет ведама адкуль нахлынутыя думкі, Тадора зноў бралася за сваю работу. Цякла тут з лесу невялічка, травой зарослая крынічка, абодва берагі каторай лазьняк, алешнік абступалі. Густой апрануты ліствой, штось шэпчуць вербы між сабой. На лёдзе паказаліся палонкі, прагрэтыя сонцам. Шмат вады цячэ па рытвах, прамытых у зямлі. Шмат вады цячэ па прамытых у зямлі рытвах. Асачыўшы, дзе асталяваліся ваўчаняты з аблеткам, лясьнік загадаў зрабіць аблаву. Зірнуўшы на мурашнік, можна падумаць, што мурашкі бегаюць, поўзаюць, кішаць бяз ніякага парадку. Гальлё спусьціўшы над парканам, расла тут грушка з тонкім станам, а каля хаты у садочку, схіліўшысь ціхенька ў куточку, стаялі вербы дзьве старыя. Брусьніца краснабока—парабак насьпіць сабе вока. Будзе пара—вырасьце трава. Даганяючы не нацалуешся. Зваліўшыся з высакосьці, часам паломіш сабе косьці. Ня шукаючы ня знойдзеш. Апусьціўшы нізка стройны валасок, ные сірацінка, плача каласок. Вышаўшы з душнае школы на прывольле, на прастор, дзеці весела бегалі, крычалі, даганялі адно аднаго. Хто з вас гуляючы не ўзьбягаў на круглыя горкі мурашніку, каб толькі пацешыць сябе? Разварачаючы мурашнік, вы не падумалі нават, якую бяду робіце мурашкам. Не пастаяўшы ў парозе, ня будзеш стаяць і ў куце. Баючыся воўка, і ў лес не хадзіць. Ня згубіўшы нечага шукаць. Пагнаўшыся за двума зайцамі, ніводнага ня зловіш. Пытаючыся дапытаешся. Чужое бяручы, сваё гатуй. Каля вады ходзячы, абмочышся. Паволі едучы, далей будзеш. Па балоце чайка ходзячы рагоча.

Практыкаваньне 13. *Сьпісаць звычайнымі радкамі наступныя вершы:*

1. Нёман.

Льлецца Нёман паміж гораў,
Сьветлы, чысты, як з расы.
Накапаў ён ям і нораў,
Гоніць воду праз лясы.

Гэй ты, Нёман, наша рэка!
Поіш ты і корміш нас,
Бедну чайку чалавека
Ты з сабой насіў ня раз.

А вясною на прасторы
Дуб стары сярдзіта гнаў,
І насіў ты крыгаў горы,
Луг і поле затапляў.

Разьліваўся па ракітах,
Занімаў і лес і гай;
Доўгавязы плыт за плытам
Носіш ты ў далёкі край.

Колькі раз рыбацкі човен
На грудзёх тваіх гуляў!
Гэй ты, Нёман, быстры Нёман,
Колькі дум ты мне нагнаў!

Чуў ты смутак горкай долі
Свайга сына—мужыка,
Чуў ня раз у чыстым полі
Плач і сьлёзы бедака.

Ў ціхі вечар над табою
Дудка плакала ня раз,
І кацілася сьлязою
Песьня ў раньні летні час.

А на беразе, пад дубам,
Ў ночку цёмную рыбак
Спаў ня раз пад мокрым лубам,
Гнуўся з холаду бядак.

А у боры вецер кветку
Да грудзей тваіх схіляў;
І ў табе касец улетку
Пот крывавы абмываў.

Над табою месяц круглы
Ў ясным небе ціха плыў,
І з табой высокі, смуглы
Лес ціхутка гаманіў.

Перарэзаў край ты родны
Беларуса-бедака...
О, наш чысты, наш слабодны,
Нёман, быстрая рака!

Ты цячэш далёка—знаю:
Ў землю Літвы і нямцоў...
Раскажы-ж чужому краю
Пра жыцьцё тваіх сыноў!

Я. Колас.

2. Заклíканьне вясны.

Ты прыдзі, вясна жаданая, прыдзі!
Гукам жыцьця, песьняй працы загудзі,
На узгоркі, на нізіначкі зірні,
Сон трывожны, сон наш цяжкі разгані!

Ты нясі нам радасьць, сілачку нясі,
Нашу ленасьць і нядбаласьць атрасі!
Ты ляці на крыльлях выраю скарэй,
Абмахні цяплом пахілых, абагрэй!

Наша жыцьце, нашу долечку пабач,
Над жытамі цёплым дождзыкам заплач,
Пракаціся громам-музыкай ўгары!
Ты ідзі, нясі цудоўныя дары,

Каб ўзбагацеў добрым засевам наш край.
Ты прыдзі, ў адзін тон з намі засьпявай,

Ўскалыхні ты струны сэрданька жывей,
Каб было нам жыць на сьвеце весялей!

Ты прыдзі да нас, жаданая, прыдзі,
Раскатурхай нашу дрэму, абудзі!

К. Буйла.

§ 34. Знакі прыпынку пры пабочным сказе.

Правіла 18. 1) Пабочны сказ выдзяляецца *коскамі*, калі ня вельмі пашыраны. (Там, *здавалася яму*, павінна быць дарога да роднае вёскі).

2) *Працяжнікамі або дужкамі*, калі пабочны сказ сустаўны па форме або на яго зварачаецца асаблівая увага. (Раз пад вечар—*гэта было ў нядзелю, калі шмат народу сядзела на прызбах*—ішоў Антось з места. На ўсю нашую вёску *(а вёска хат трыццаць)* ня было набожнейшага чалавека за Пранука Агорчыка).

Практыкаваньне 14. *Сьпісаць і пабочныя сказы падчыркнуць.*

Стары, кажуць, змуста, да без яго ў хаце пуста. Зморany й сярдзіты—бо шмат сена не ўхапілі—вярнуўся я дадому. Беларускія пляменьні (крывічы, дрыгвічы й радзімічы) здаўна жывуць на сваёй зямлі. Не сьцярпеў (грэшны я чалавек!)—узлаваўся. Налева зноў двор пачынаўся (ён з першым дворыкам стыкаўся) ды ў сад сьцяною упіраўся. Зімою, напрыклад, у вялікі мароз, на акне (адно яно было ў нас) такія бывалі прыгожыя кветкі, што так і глядзеў-бы на іх. Давялося ўдаве-каршунісе (мужа нядаўна на сьметніку забілі: надта ўжо з курыцай завёўся) дачку замуж аддаваць. Нават агульны выгляд яго (дубка) твару (бо й дрэва мае свой твар) меў характар цікавай асобнасьці. Ён пакрашае скрозь (даволі ёсьць знароўкі!) свае шматхварбныя застаўкі і канцоўкі. Так мора—у Гданску я чуваў—прымчыць вадой бутэльку, аблітую

вадой. Дзеткі, кажа, мае мілы: я ўжо блізак да магілы. Калі ты ідзеш з сахою, з возам ці з сяўнёю, не кажы ідучы з дому „дабрыдзень“ нікому, а другое—знай, ці чуеш?—як арэш ці барануеш ды дадому ўжо адходзіш—абгарадзіць не пашкодзіць. А нарэшце—помні гэта!—ці то восень, вясна, лета ці зіма, каб круглым годам табе яда была з мёдам. Расказаўшы гэта сыну, бацька ў тую-жа часіну (так казалі ўсе аб гэтым) і растаўся з белым сьветам. Венцер новы—маеш час—залатай. Два браты (аднаму было сем год, а другому—дзевяць) папрасілі сваю матку пабудзіць іх заўтра рана, каб да сонца зайсьці ў лес: яны надумаліся пайсьці ў грыбы. Ня ведаю, коце (гэтак мама называла мяне заўсёды), ці ўсё тут праўда напісана. Чыста ад пырніку поле апратай—поле тваё гэтым зельлем багата,—бо калі ў пырнік зерня пасееш, з працы свае карыстаць не здалееш. Ляжыць дуб-дзядуля на сваім месцы (сукі толькі паабсякалі), а з-пад яго вырасьлі тры тоненькія гладкія дубочкі. З кап'ём (дзідаю) славянін сьмела йшоў на вядзьмедзя, дзіка й лася. Пакланяліся нашыя продкі сонцу (Дажбогу), грому (Пяруну), порам году: вясьне, лету, восені й зіме (Лёлі, Цёці, Жыценю й Зюзі). Багіню лета—Цёцю—старавечны беларусін уяўляў у постаці прыгожай жанчыны, прыбранай сьпелым калосьсем. Клімант Смаляціч (жыў у 12-м веку) вызначаўся, як грамадзкі дзеяч, палітык і філёзоф. Зайчыкі страпянуліся—яны, мабыць, былі мокрыя ад расы—паднялі вушкі ды пабеглі ў хвайнячок. Выходзячы на вуліцу (іх усяго пяць; найбольшая ўпіраецца ў мост цераз Нёман), я заўсёды натыкаўся на такую сцэну: Заіка стаяў перад пастаўленымі ўрад дзяцьмі ды муштраваў іх пасалдацку.

§ 35. Знакі прыпынку пры чужаслоўі.

Правіла 19. Чужаслоўе можа стаяць перад словамі аўтара, пасьля слоў аўтара і абкружаць словы аўтара. Подлуг гэтага яно выдзяляецца знакамі прыпынку так:

1) Калі чужаслоўе стане перад словамі аўтара, то яно бярэцца ў двукосьсе, а посьле яго ставіцца коска, клічнік або пытальнік, у залежнасьці ад характару сказу, прычым, словы аўтара пачынаюцца заўсёды з малой літары, не зважаючы на папярэдні знак. *(„Будзь паслушна ты, дачушка!“ навучае маці. „Птушкі—нашыя прыяцелі“, сказаў настаўнік. „Хто там?“ спытаў гаспадар, зірнуўшы ў акно).*

2) Калі чужаслоўе стаіць пасьля слоў аўтара, то перад ім ставіцца двукроп'е, само чужаслоўе пачынаецца з вялікай літары ды замыкаецца ў двукосьсе, а пасьля яго можа стаяць *клічнік, пытальнік, пункт* або *трохкроп'е*, калі мова няскончана. (Папалася лісіца ў пастку ды кажа: *„Яшчэ ня позна, а давядзецца начаваць тут“*. Гаспадар глянуў у вакно ды спытаў: *„Хто там?“* Прышоў воўк да каваля ў кузьню ды кажа: *„Перакуй, каваль, мой язык на ягнячы!“* Малая Гандзя супакойвала Васілька ды казала яму: *„Ня плач!.. Я кашкі звару... Ну, ну, годзі!..“*).

3) Калі словы аўтара стаяць пасярэдзіне аднаго таго самага чужаслоўя, то яны, як пабочныя словы, выдзяляюцца *коскамі*, а чужаслоўе замыкаецца ў двукосьсе з адпаведным знакам у канцы. („Гэта толькі ніткі“, падумала Анелька, *„а дзе-ж кашулька?“*).

а) Словы аўтара могуць выдзяляцца працяжнікамі, калі яны перадаюцца ў цяперашнім часе. *(„Я—кажа адна капелька—была потам працавітага селяніна“.—„Я была сьлязою мацеры“—кажа другая).*

б) Калі словы аўтара разьдзяляюць цэлыя сказы або адлучаюць зваротак ад рэшты сказу, то ў канцы першай часьці чужаслоўя можа стаяць *клічнік, пытальнік* або *коска*, а перад другою часьцю ставіцца *двукроп'е*, часьці-ж чужаслоўя замыкаюцца ў двукосьсе як з аднаго, так і з другога боку. *(„Ведаеш, брат, што?“ сказаў Ясь свайму сябру Алесю: „Давай пашукаем грыбоў“. —„Ну, не, брат, дудкі!“ падумаў Міхась: „дурэць то я ня буду, а вот старацца, дык буду“.—„Тата!“ спытаў маленькі Міхась у бацькі: „а ці страшна ў лесе?“).*

4) Калі два розных чужаслоўі на пісьме стыкаюцца паміж сабою, то паміж імі, апрача звы-

чайных знакаў, ставіцца яшчэ працяжнік для большай выразнасьці. *(Бач. прыклады 3, б).*

5) Калі прыводзіцца размова некалькіх асоб і не паясьняецца, да каго належаць словы, то заместа двукосься ставяцца *працяжнікі. (—Паіў ты каня?—Паіў.—А чаму-ж морда сухая?—Бо вады не дастаў).*

Увага. У друку чужаслоўе найчасьцей пачынаецца кожны раз з новага радку ды выдзяляецца *працяжнікамі* або такімі значкамі: « ».

Практыкаваньне 15. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку пры чужаслоўі.*

Сеў стары Рыдан на залаты пасад ды кажа сыну: „Прылажы, сынку, вуха да зямлі ды паслухай, ці бяжыць Дняпро". Прылажыў Сож вуха да зямлі ды кажа: „Бегма бяжыць і не стаміўся яшчэ".—„Бадай нам, дзеткі, сьлязьмі разьліцца!" сказаў з жалю стары Рыдан. „Дзякуй, дзякуй!" сказаў шэры ды пацягся без вячэры. „Ну, Алесь брат!" за абедам кажа бацька сыну: „годзі бегаць дармаедам красьці садавіну". —Дабрыдзень вам, ягамосьці!—Дабрыдзень. Сядайце! —„Ну, матулька, будзь здарова!" сказала Наста ды вышла з хаты. „Нашто гэта, тата, рассыпаеш зерняткі?" пыталася малая Анелька ў бацькі, каторы сеяў лён. „Прыгожая табе будзе кашулька!" сказаў ёй бацька. „Гэй, мой конік, гэй, сівенькі!" носіцца па полі. Праз два тыдні поле пакрылася зялёнай шаўковай травіцай, а малая Анелька падумала: „Каб гэта мне такую харошую зялёную кашульку!" Паківаў дзед галавою ды кажа: „Сынку! робіш ты ня тое". —„Кінь камень!" сказаў настаўнік вучню. Вучань кінуў камень. „Ну, а цяпер ты скажы мне", спытаў настаўнік: „за што ты хацеў забіць птушачку?"—„Гарыць лес!" з трывогай сказаў лясьнік, вышаўшы на двор і панюхаўшы паветра. „Скажы мне, дубе!" сказала чароціна: „чаму ты ня гнешся ад буры?"—„Я раскажу табе, сынку", сказаў татулька, „які страх наганяе леў, як выходзіць уночы шукаць сабе пажывы".—„Вазьмі мяне, Кася, за сынка!" кажа раз малы Цішка сваёй

замужняй сястры. Кася засьмяялася ды пытае: „А мамы табе шкода ня будзе?“ На казаньне бацькі адказаў Ігнатка: „Буду я вучыцца, як ты кажаш, татка“. —„Што-ж?“ падумаў я сам сабе: „вучыцца, дык вучыцца!“—„Глядзі-ж, сынку!“ сказаў татулька: „Слухай настаўніка, бо нявучоны ўсё роўна, як сьляпы“. —„Дзяўчынка, чыя ты?“ бедны тут пытае. „Дзядзіна я доля“, тая адмаўляе. Пытаецца воўк у сабакі: „Скажы, сабака: адкуль вы сабе яду бераце?“—„Людзі нам даюць“, адказаў сабака. „Мусіць, вы цяжкую службу людзям служыце?“ зноў пытае воўк. „Не, наша служба ня цяжкая: наша дзела ў ночы двор вартаваць“.— Сёстры плачуць горка, буйнымі сьлязамі: „Ой, Грыгор, Грыгорка! што зрабіў ты з намі?!“ Пастух-аўчар скруціў дудачку з каліны ды грае: „Ой памалу, памалу, пастушок, іграй, майго сэрцайка не ўражай!“—„Што ты робіш?“ спытаў бацька ў сына. „Скрыпачку“, адказаў сын.—„Эх, брат!“ кажа адзін зайчык другому: „ёсьць-жа на сьвеце стварэньні, што й нас баяцца“. —„Памажы мне, кумка, ячмень зьвязаць!“—„Калі-ж, кумка, жыбулькі надта колюцца“.—„Дай мне, кумка, мукі на аладкі!“—„Пашла я, кумка, па муку, а жыбулька за руку“.—Угледзіў казёл лісіцу ў калодзежы ды пытае: „А што ты там, кумка, робіш?“—„Сапачываю, кумок“, салодка адказала лісіца.—Што просіце, дзядзька, за гэтую карову?—Я яе і за тысячу не аддам.—Чаму?—Бо яна не мая, а вунь таго гаспадара, што каля крамы стаіць.

— Тата, я злавіў мядзьведзя!
— Дык вядзі яго сюды.
— Калі-ж ня йдзе!
— Дык дзяржы яго.
— Калі-ж ня дзержыцца!
— Дык пусьці яго.
— Калі-ж ня пускаецца!

Правіла 20 (паўторнае). Двуносьсе або чужаслоўе („“) ставіцца тады, калі трэба выдзеліць чужыя словы (не тае асобы, што гаворыць) або калі словы нечым асаблівыя. Напрыклад: 1) *Угледзіў казёл лісіцу ў калодзежы ды пытае*: *„А што*

ты там, кумка, робіш?"—„Адпачываю, кумок", салодка адказала лісіца. 2) *Гэты курган называецца „Кірылава Магіла". Па Нёмну ходзіць пар ход „Рагнеда".*

Увага 1. Калі чужыя словы стаяць пасьля слоў аўтара, то перад імі ставіцца *двукроп'е*, а самі яны пачынаюцца з вялікай літары ды замыкаюцца ў двукосьсе. (*Гаспадар зірнуў у вакно ды спытаў: „Хто там?"*). Калі-ж чужыя словы стаяць перад словамі аўтара, то яны бяруцца ў двукосьсе, у канцы ставіцца патрэбны знак прыпынку (пытальнік, клічнік або коска, але кропка ніколі ня ставіцца), а словы аўтара пачынаюцца з малое літары. (*„Аставайцеся здаровы!" сказаў лясьнік ды вышаў з хаты*).

Увага 2. У друку чужыя словы найчасьцей пачынаюцца кожны раз з новага радку і аддзяляюцца *працяжнікамі*. Таксама чужыя словы аддзяляюцца *працяжнікамі*, калі не паясьняецца, да каго словы належаць. (*—Тадорка! ці ты прадзеш?—Праду.—А дзе-ж тваё верацяно?—Віры яго знаюць!*).

ЗАДАЧКА 8-ая. *Сьпісаць і паставіць знакі прыпынку.*

Вязала жанчына на полі ячмень. Надышла хмара, стала грымець. Бачыць яна, што да дажджу адна ня ўправіцца. Паклічу куму падумала яна. А кума ўжо ўправілася з сваёю работай ды йшла дадому. Памажы мне, галубка, зьвязаць ячмень папрасіла яна. Калі-ж, кумка, жыбулькі надта колюцца адказала кума. А ўзімку прыходзіць яна да кумы ды кажа Дай мне, кумка, мукі на аладкі! Прышла, кумка, па муку, а жыбулька—за руку адказала тая.

Угледзіла Анелька, як бацька сеяў лён ды спыталася Нашто гэта, тата, рассыпаеш зерняткі Сею лён, каб вырасла табе кашулька адказаў бацька. Задумалася Анелька бо ніколі ня бачыла каб кашулі ў полі расьлі. Праз два тыдні поле пакрылася зялёнай шаўковай травіцай а Анелька падумала Каб гэта мне такую харошую зялёную кашульку! Потым дзяўчаты прыходзілі два разы палоць лён і кожны раз казалі Анельцы Прыгожая будзе табе кашулька! Ніва лёну пакрылася харошанькімі сіненькімі красачкамі. Анелька падумала У нашага Грышкі такія сіненькія вочкі але гэтакіх кашулек я ня бачыла.

Паіў ты каня Паіў А чаму-ж морда сухая Бо вады не дастаў. Што просіце, дзядзька, за гэтую

карову Я яе і за тысячу не аддам Чаму Бо яна не мая а вунь таго гаспадара што каля крамы стаіць. Дабрыдзень вам, ягамосьці Дабрыдзень Сядайце.

§ 36. Кругасказ.

Правіла 21. 1) Кругасказ (пэрыод) звычайна складаецца з дзьвюх часьцін—з *павышэньня й паніжэньня.* Павышэньне ад паніжэньня найчасьцей аддзяляецца або двукроп'ем, або коскай з працяжнікам. Напрыклад:

№ 1).

Ці коска зазвоніць ў лугох раніцою,
Ці песьню дзяўча запяе,
Ці конік ў дарозе праскочыць трусцою,
Ці вецер ў палёх зазлуе,
Ці гром гучнабежны пракоціцца ў хмарах,
Ці грукне над лесам пярун,—
Ўсё водгук знаходзіць ў бязьмежных абшарах,
Ўсё іх дакранаецца струн.

Я. Колас.

2) Па ліку параўнальных думак кругасказы бываюць: а) *двухсустаўныя,* б) *трохсустаўныя,* в) *чатырохсустаўныя* і г. д. Суставы кругасказа аддзяляюцца адзін ад другога або *коскай,* або *коскай з кропкай,* у залежнасьці ад іх пашыранасьці. Напрыклад, у кругасказе № 1 суставы ад дзелены адзін ад другога коскамі, а ў наступным кругасказе больш пашыраныя суставы аддзелены *коскай з кропкай,* а рэшта—*коскай:*

№ 2).

Калі асеньнія навіны
Зьмянілі сад, калі з бяроз
Рваў лісьце вецер, а мароз,
Наліўшы ягады рабіны,
Траву губіў, і мы нагой
Ўзрывалі прэлых лісьцяў слой;
Калі патроху чырванелі
Чаромха, ліпа, стройны клён,

А гнезды змрочныя варон
Між голага галья чарнелі,
І грозны вечару пажар
Палаў між бура-сівых хмар;
Калі асеньні вецер дзіка
Стагнаў і глуха па начах
Грымеў у наш залезны дах,—
Тады да лета Вераніка
Ад нас зьнікала ў інстытут.

М. Багдановіч.

№ 3)

Калі-ж сачыўся бледнаваты
Зор сініх сьвет праз небасхіл,
І улягаўся вулак пыл,—
Мы ўсе пялілі каля хаты,
І напаўняў нягучны хор
Маркотнай песьняй сьціхлы двор.

М. Багдановіч.

№ 4)

Ці куры ў хаце сваім дурам
Падымуць часам шурум-бурум;
Ці абярэцца з іх якая,
Зьнячэўку пеўнем засьпявае
Для большай важнасьці, вагі;
Ці дзесь крумкач разок, другі
У небе крумкне смутна, глуха;
Ці ў юшках песьню завіруха
Зацягне жаласна, нудліва;
Ці загугукае страхліва
Злы гэты дух—сава-начніца—
Ў кустох альховых над крыніцай,
Гугукне так, што сэрца ные,
Што аж сабака й той завые,—
Ўсё гэта—дрэннае злучэньне,
Праявы страшнай абвяшчэньне.

Я. Колас.

§ 37. Абагульненьне правіл аб ужываньні знакаў прыпынку

1. Коска.

Коска ставіцца:

Для выдзяленьня *прыдатка* (§ 25), *зваротка* (§ 26), *пабочных слоў і сказаў* (§ 28 і § 34), пасьля *выклічнікаў* (§ 27), для выдзяленьня *дапаўненьня з прыназоўнікамі* „апроч" (апрача), „заместа" (Апроч ластавак, тут вадзіліся яшчэ шпакі. Заместа мяне, паслалі заграніцу майго брата), перад злучнікамі але, ды (=але), і, калі імі пачынаецца новы сказ *(Жыта злажылі, ды не надоўга. Сонца прыгрэе, і сьнег растане)*, для выдзяленьня аднакіх членаў у *зьлітым сказе* (§ 30), залежных, або даданых, сказаў (§ 32), *злучаных сказаў* (§ 31), пры паўтарэньні якога-небудзь слова (Гэта быў *стары, стары* лес. *Ідзеш, ідзеш* ды спынішся супачыць), для аддзяленьня якой-небудзь даданай часьціны сказу, выражанай некалькімі словамі (Рабенькая круглая кароўка, *увелькі з вераб'інае вочка,* паўзла па гладзенькай былінцы), пасьля дапаможнікаў але, так, не, пастаўленых перад сказамі (§ 27, увага), для аддзяленьня членаў кругасказу (§ 36, [2]).

ЗАДАЧКА 10-ая. *У наступных прыкладах аб'ясьніць, чаму пастаўлены коскі.*

Прыдзі пад вечар ты на поле ды палюбуйся ім, саколе! Усход жыве, гарыць, палае, слупы-праменьні падымае. *Я. Кол.* Прывет табе, жыцьцё на волі! Там ня трэба ні шчасьця, ні ласкі; там няма ні нуды, ні клапот. Па-над белым пухам вішань, быццам сіні аганёк, б'ецца-ўецца шпаркі, лёгкі сінякрылы матылёк. Гэй, варушэцеся, коні панурыя! Ад родных ніў, ад роднай хаты, у панскі двор дзеля красы яны, бяздольныя, узяты ткаць залатыя паясы. І тчэ забыўшыся рука, заміж пэрсыдзкага узору, цьвяток радзімы васілька. І цягам доўгія часіны, дзявочыя забыўшы сны, свае шырокія тканіны на лад пэрсыдзкі ткуць яны. Мы сквапна цягнемся к старым поэтам, каб хоць душой у прошлым патануць. *М. Багд.* Хоць усім братом ня соладка жылося, але меншаму брату выпала самая горшая доля. *Т. Гушч* На прыгуменьні, поруч з садам, павець з гумном стаяла радам. *Я. Кол.*

Хоць віхры шалеюць, хоць песьні нямеюць, хоць страшна замучаны ты,—за добрую справу, за шчасьце і славу душу вырывай з цемнаты! *Я. Куп.* Лес гудзе, дрыжаць галіны, стогне бор хваёвы; глуха шэпчуць верхавіны, гнуць свае галовы. *Я. Кол.* Не, не здаволіш чалавека, і будзе вечны ён калека. *Я. Кол.*

2. Двукроп'е.

Двукроп'е ставіцца:

У *зьлітым* сказе перад пералічэньнем (§ 30, 7), перад *прыдаткам*-пералічэньнем (§ 25), перад *чужаслоўем* (§ 35), у злучаных сказах, калі адзін сказ паясьняе другі (§ 31), у злучэньні *супраціўным і вінавальным*, калі прапушчаны злучнікі (§ 31), калі прапушчан параўнальны злучнік і, наогул, *двукроп'е* блізка тое самае, што слова *значыць*. (Прышла пара касавіцы: трэба прымацца за касьбу).

3. Працяжнік і злучок.

Працяжнік ставіцца:

Пасьля пералічэньня, дзе прапушчана некае слова *(Вясна, лета, восень і зіма—поры году)*, калі хочуць затрымаць увагу *(Гляньце—нехта едзе. Падсадзі—сарву я грушку)*, замест слова „ёсьць“ у сустаўным выказьніку *(Чужая сіла—асіна. Лішняя нітка—палатну завада)*, у сказе, які служыць адказам на пытаньне *(А хіба-ж там ён?—Там)*; пасьля пералічэньня аднакіх членаў у *зьлітым* сказе (§ 30), пры выдзяленьні некаторых *прыдаткаў* (§ 25), для выдзяленьня *пабочнага сказу* (§ 34), пры хуткім пераходзе ад аднаго дзеяньня да другога (§ 31, 5), калі прапушчаны прычынны, супраціўны або умоўны злучнік (§ 32, 4), пры аддзяленьні мовы аднае асобы ад другой (§ 35, 5), у кругасказе (§ 36) і, наогул, калі прапускаецца якое-небудзь слова *(Поле—жоўты пясок)*.

Злучок ставіцца:

Калі слова паўтараецца для памацненьня *(Чуць-чуць ліпіць)*, пры складаных прыметах *(сьнежна-белы, цёмна-сіні)*, у складаных прыназоўніках *(па-над, з-за, з-пад)*, для злучэньня частак бы(б), жа(ж) з папярэднім словам *(Рад-бы даць, каму-б гэта даць. А мой-жа ты саколік! Да куды-ж ты, дуб зялёны, пахінаешся?)*, у падвойных фаміліях *(Дунін-Марцінкевіч, Лапко-Лабаноўскі)*.

4. Двукосьсе.

Двукосьсем аддзяляецца:

Чужаслоўе (§ 35), прыдатак (§ 25), *слова*, на якое зварачаецца асаблівая увага або якое ўжываецца ў пераносным, няўласным значэньні (*Прызнаюся, я не спадзяваўся такой „далікатнасьці“ ад мужыка. З мёду даўней варылі моцнае пітво—„мёд“. Па ваду йздe—„дзень добры“ дае).*

5. Дужкі.

Дужкі ставяцца:

Для выдзяленьня *пабочных* сказаў (§ 34), навуковых тэрмінаў, некаторых паясьняльных слоў, паветалізмаў. (*Кажуць, што дрыгвічы называліся так дзеля таго, што жылі па нізкіх, балотных мясцох (дрыгвах). Пакланяліся нашыя продкі грому (Пяруну), сонцу (Дажбогу) і іншым зьявам прыроды. Ён цеміў (разумеў), што гэта ня так).*

ЗАДАЧКА 11-ая. *Аб'ясьніць знакі прыпынку.*

Даўней былі „путныя баяры“, каторыя павінны былі правіць дарогі. На высокай гарэ, дзе ніхто не арэ, толькі птушка-арол дзе садзіцца,—там ўзбудуюўзьвяду, нізі ўсёй на віду, мураваную вежу-званіцу. *Я. Куп.* Ясна-сьвяточна ў красы ўбярыся, птушкаю вольнай сягні ў вышыню, з сонцам злучыся, зоркай іскрыся, славай акрыйся—выйдзі спаткаці вясну! *Я. Куп.* Неба, сонца, месяц, зоры, людзі, пушча, ўся зямля— усё да сэрца штось гаворыць, ўсюды бачу моц жыцьця. *Я. Куп.* На прыгуменьні, поруч з садам, павець з гумном стаяла радам, а пад паветкай ўсе прылады: вазок, калёсы, панарады, старыя сані, восі, колы і вульляў некалькі на пчолы, яшчэ нясконченых; судзінка, стары цабэрак, паўасьмінка, і розны хлам і лом валяўся, ад сонца, дожджыку хаваўся. *Я. Кол.* Усё прачнулась прад вачыма беднае кабеты: маладыя дні дзяціны, дзявочыя леты, радасьць жыцьця і нягоды, сваркі, трасяніна—усё, чым жыцьце спатыкае кепскую часіну, усё прыпомнілась старэнькай. *Я. Кол.* Галоднаму і пушнінка—малінка. Шчырая праца—мазалёвая. „Што-то будзе, што-то будзе?“ у межах шэпча жыта. Спаленай нівы жаданьне ня збыта—міма хму-

рынка прашла. На дварэ—паленьне, трэскі, куча сьметніку ляжыць. Бедна тут жыве народ, а працуе—льлецца пот. Беларускія баяры (з часам яны сталі называцца шляхтаю) стыкаліся з польскімі магнатамі: ім падабаліся прывілеі й правы польскае шляхты. Чорная Русь (цяперашняя Горадзеншчына) у свой час была асобным князёўствам. Гэта толькі гутарка адна—„прыехаў“: проста забралі сюды—і ўсё, бо дома ня было дзе дзецца. Бывала, заміж „благодарю“, скажа Міхась „дзякуй“ ды аж пачырванее ад сораму. Еўка ніколі не хадзіла на сяло, бо дзеці дражнілі яе „рыжая“. Цяпер зямлю й фабрыкі адабралі ад багатыроў ды аддалі іх тым, хто на іх працуе—рабочым і сялянам. Час прыдзе—увесь сьвет засьвяткуе вялікі дзень Першага Мая. *М. Кудз.* У дзяцінстве я ня мог вымавіць „р“, а казаў „рл“. Яшчэ некалькі часу—і вёска зусім засынае. Болей навукі—меней страху. Але не-не, ды смутна стане. Сяк-так прымайстраваўся наш падарожны каля печы. *Я. Кол.* „Я табе лялек нараблю і „катка“ запяю“, казала Марылька брату. А жнейкі жнуць, іх твар палае, іх пражыць, сушыць смага тая, якую трудна ім здаволіць, якая толькі „піць! піць!“ моліць. *Я. Кол.*

6. Клічнік і пытальнік.

Пытальнік ставіцца:

Пасьля *простага* пытаньня ў пытальным сказе (§ 23), пасьля *ўскоснага* пытаньня ў тым выпадку, калі перад ускосным пытаньнем стаіць двукроп'е *(Скажы мне, дубе: чаму ты ня гнешся перад бураю? Скажы мне, дубе: адкуль твая сіла? Скажы мне, браце: чаму я такая слабая?).*

Увага. Некаторыя дапаўняльныя сказы прымаюць форму пытальных; гэтая форма называецца *ўскосным пытаньнем*, прычым, пытальнік ставіцца толькі ў тым выпадку, калі перад ускосным пытаньнем стаіць двукроп'е; калі-ж будзе стаяць коска, то пытальнік ня ставіцца (*Я ня мог зразумець, чаму сухое лісьце не загарэлася*).

Клічнік ставіцца:

Пасьля клічнага сказу (§ 23), пасьля зваротка (§ 26), пасьля выклічніка (§ 26).

Клічнік і пытальнік пры пэўнай пабудове сказу могуць мець значэньне пункта, пункта з коскай і коскі.

7. Трохкроп'е.

Трохкроп'е, або шматкроп'е, ставіцца:

Пры недаказе або перарыве мовы (§ 32, § 36), пры выражэньні моцнага пачуцьця (*Тхор!.. тхор!.. дзяржы яго!.. дзяржы псяюху!.. Эх, ды й тхор-жа!.. Восьць, аж зьзяе!..* Я. Кол.).

8. Кропка з коскай.

Кропка з коскай, або пункт з коскай, ставіцца:

Паміж сузалежнымі сказамі (§ 32), паміж аднароднымі членамі ў зьлітым сказе для больш выразнага чытаньня, асабліва тады, калі яго члены значна пашыраны (*Падарожны расказаў людзям аб працы ї вялікіх турботах, ім перанесеных; аб вышыні тых гор, якія ён бачыў; аб глебе ў тых краёх, надзвычайна ўрадлівай; пра зьвяроў і птушак, невядомых у нашым краі; пра людзей з непадобнай, інакшаю гаворкай*), паміж злучанымі сказамі (§ 32), у кругасказах (§ 36).

9. Пункт.

Пунктам аддзяляюцца адзін ад другога такія простыя й сустаўныя (складаныя) сказы, што замыкаюць у сабе думку пэўную, зусім закончаную (*Гарачы дзень. На полі душна. Прыціх той ветрык непаслушны, як-бы сваім аддаўся марам. Зацішак поля дыша варам і гоніць з твару поту рагі, і сохнуць губы ад тэй смагі. А жнейкі жнуць. У моры збожжа мільгае постаць іх прыгожа.* Я. Кол.).

ЗАДАЧКА 12-ая. *Аб'ясьніць знакі прыпынку.*

Устань ты, старонка—родная маці! Годзі зімовага рабскага сну! Выйдзі на поле, на сенажаці, выйдзі спаткаці вясну! *Я. Куп.* За праўду, за шчасьце, за лепшую долю вазьміся, мой дружа, пастой; у крыўду ня дайся, свайго дабівайся, адвага хай будзе з табой! Хай горкія сьлёзы, што ў сьпеку, ў марозы ліюцца па беднай зямлі, дадуць табе, браце, сіл гора змагаці і ў сэрцы распаляць агні! *Я. Куп.* Ранюткі час. Нідзе нікога. Між дрэў зьвіваецца дарога, а па дарозе ты з кашом у лес шыбуеш ціхачом. *Я. Кол.* Весела пазірае ўвесну сонца на зямлю, як маці на сваё дзіця: загляне яно ўсюды—і ў бедную сялянскую хату, дзе

так бедна й нявесела, і на пяшчаную горку, і ў лагчынку, дзе думаў сьнег знайсьці сабе прыпынак; і ў лес, і на луг—усюды льлецца яго сьвет і цяпло. Што мне багацьце? Бяз грошай, бяз золата быў-бы магнат я, кароль, багатыр там, дзе пад націскам роднага молата жыцьце куецца. *А. Гар.* Будзіцца со сну наша зямліца; расьце на кусьце лісточак, і зелянее тады травіца; а жыў жучок і матылёчак; шэра зязюля зранку і ўвечар яра кукуе ў садзе; павее ціхі і цёплы вецер; пойдзе скацінка у стадзе. *Ст. Ул.* Што шуміш так неспакойна, жыцейка, у полі? Ці ня чуеш, што пад градам зьляжаш ў роўным доле? *Я. Кол.* Лес! аб чым шумяць твае вяршыны? Лес! што шэпчаш, векавы? Браты! вялікая дарога чакае нас і родны край. *Я. Кол.* Эх ты!.. Толькі хвалішся... Глянуў—і то самлеў!— Дзяціны час!.. Я памятаю зімы прыход у нашым краі: стаіць над лесам шум маркотны, па небе хмары, як палотны, паўночны вецер расьцілае, і бель над далямі зьвісае. *Я. Кол.* Дзяўчынка абярнулася да бацькі, што нязграбна, памужчынску, кошкаўся каля печы, ды сказала: „Тата, кіньце!.. Я зраблю... я ведаю"... Канец!.. Як проста гэта слова і многазначна, заўжды нова! Канец!.. Як многа развáжаньня і засмучонага пытаньня у гэтым простым, страшным слове! *Я. Кол.* —Пастой! А там што?—Там? Гармата.—Чаму-ж няма пры ёй салдата?—*Я. Кол.* Жнейкі на ніве рэжуць сквапліва, уюць перавяслы няслабкі; вяжуць снапамі, валяць радамі, ставяць у мэндлі і бабкі. *Ст. Ул.* Праца ўвесь сьвет ускарміла, праца нам шчасьце дае; працаю сілы прыроды к людзям у слугі ідуць, з ёю-жа ў сьвеце народы лепшае долі прыждуць. *Ц. Гарт.* Станьце, хмурынкі, над рубяжамі родных палеткаў, палёў! Каршун, падняўшыся высока над лугам, кружыцца ў небе, выглядаючы сабе пажытак, і нудны крык яго голасна расплываецца над супакоеным лугам. Піліп стары у грамадзе старшынёю быў з паўвеку; ці у працы, ці у радзе—няма, як ён, чалавека; шчыры, добры і разумны, гаспадар прытым на дзіва; вёў найлепей сход наш шумны, судзіў, радзіў справядліва. *Я. Луч.*

§ 38. Кароткі паўторны пытальнік.

1) Калі ў канцы простага сказу ставіцца пункт? коска? кропка з коскай? двукроп'е? пытальнік? клічнік?

Адказ. У канцы простага сказу, які выражае сабою зусім закончаную думку і ня зьвязан цесна сэнсам з наступным **сказам**, ставіцца *пункт*.

Калі сказ выражае сабою пытаньне, то ў канцы яго ставіцца *пытальнік*.

Калі ў сказе выражаецца покліч, загад, просьба, перасьцярога, страх, радасьць, зьдзіўленьне ці што падобнае, то ў канцы ставіцца *клічнік*.

Сказ, цесна зьвязаны сэнсам з наступным сказам або злучаны з ім злучнікам і, ды (=і), а, мае на канцы *коску*.

Сказ разьвіты, цесна зьвязаны сэнсам з наступным сказам, можа мець на канцы і *кропку з коскай*.

2) Калі звычайна ставіцца ў сказе працяжнік? Калі ўжываецца злучок?

3) Якімі знакамі прыпынку выдзяляецца зваротак?

4) Якімі знакамі прыпынку выдзяляецца прыдатак?

5) Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца выклічнікі?

6) Якімі знакамі прыпынку выдзяляецца пабочнае слова?

7) Чым аддзяляюцца ў зьлітым сказе падобныя часьціны?

8) У якіх выпадках падобныя часьціны ў зьлітым сказе, зьвязаныя злучнікамі і, ды (=і) або, ці, то, ні і інш., могуць аддзяляцца адзін ад другога коскамі?

9) Якія яшчэ знакі прыпынку бываюць у зьлітым сказе?

10) Якімі знакамі прыпныку аддзяляецца дадана-залежны сказ?

11) Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца дзеяпрыметныя й дзеяпрыслоўныя выражэньні? Калі яны не выдзяляюцца?

12) Калі паміж злучанымі сказамі ставіцца коска? кропка з коскай? двукроп'е?

13) Чым выдзяляюцца пабочныя словы (сказ) у сказе?

14) Чым выдзяляецца чужаслоўе?

15) Які знак прыпынку ставіцца перад чужаслоўем?

16) Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца словы аўтара, калі яны стаяць пасярэдзіне чужаслоўя?

17) Калі ставіцца трохкроп'е?

18) Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца суставы ў кругасказе?

§ 39. Матэрыялы для разбору, сьпісваньня й дыктовак.

1. Доля батрачкі.

I.

Маці ў службу выпраўляе
Родную дзяціну
І украдкам выцірае
Рукавом сьлязіну.
„Будзь паслушна ты, дачушка!"
Навучае матка:
„Дагаджай чужым ты, служка,
Ды цярпі, дзіцятка!
Не адзін раз твае вочкі
Заплывуць сьлязою:
Твая доля—цямней ночкі,—
Цяжка быць слугою!
Ня уважыць чужаніца
Ручак тваіх белых;
Поту выльлецца крыніца
З шчочак загарэлых.
Леткам ўстанеш раней зоркі,
Перша пойдзеш ў поле.
Ох, дачушка, хлеб твой горкі,
Горка твая доля!"
Маці дочку разважае,
Сябе цешыць стара;
Жаль ёй к сэрцу падступае,
Як-бы тая хмара.

II.

Вось дзяўчына ўжо гатова,
Пакідае хатку.
„Ну, матулька, будзь здарова!"
І цалуе матку.
Вышла маці ўсьлед за ёю,
Стала пры парогу
І, падпёршы твар рукою,
Глядзіць на дарогу.

Доўга матка ўсё глядзела,
Доўга паглядала,
Покі Ганны хустка бела
З вачэй не прапала...

Я. Колас.

2. Беларускаму люду.

Змоўкні ты, сьціхні, песьня пакуты!
Заварушыся, наш край!
Люд беларускі! рві свае путы,
Новую песьню сьпявай!

Дружна і згодна станьма сьцяною!
Доля ня прыдзе сама,
Воля ня зойдзе к нам стараною—
Збоку дарог ёй няма.

Люд! праканайся: толькі мы самі
Долі свае кавалі.
Годзі-жа, досыць панукаці намі,
Гнаць з нашай роднай зямлі!

Нам прыганятых болей ня трэба—
Будзем мы жыць без паноў.
„Самі вы дбайце лепей пра неба“,
Скажам мы так да ксяндзоў.

Будзем мы самі гаспадарамі,
Будзем свой скарб ратаваць!
Годзі тэй крыўды! Ў ногу з братамі
Пойдзем наш край вызваляць.

Змоўкні-жа, сьціхні, песьня пакуты!
Заварушыся, наш край!
Люд! вызваляйся, рві свае путы,
Новыя песьні сьпявай!

Я. Колас.

3. Лес на Палесьсі.

Верхам крыжастым узьняўшысь высока,
Хмурыя елкі панура шумяць;
Дзе-ні-дзе вынікне дуб адзінока,
Дзе-ні-дзе вязы, як вежы, стаяць...
Дзікае месца! Ўсё лес і балоты,
Купін мільёны, кусты лазьняка;
Боязна шэпчуць ў балоце чароты,
Глуха, трывожна шуміць асака.
Што?—Невядома для нашых вушэй:
Нетры лясныя спрадвеку хаваюць
Некую тайну ад вока людзей.
Чорная грэбля лягла срэдзь балота;
Хворасг, бярвеньне, як рэбры, тырчаць;
Грэбля паганая, гразь і плюхота...
Мова нядобрая ходзіць пра гаць.

Я. Колас.

4. На Палесьсі.

Дарога ўвесь час ішла лесам. Лес зрэдка разрываўся невялічкімі палянкамі, на якіх часамі рунела жыта, а па краёх там-сям пападаліся старадрэвіны-хвоі, пышна разросшыся на прасторы, або разьвіслыя таўшчэразныя дубы, як заможныя гаспадары; на гэтых дубох паляшукі-бортнікі рабілі цэлыя пчольнікі, зацягнуўшы туды каля дзесятку вульляў. Палянкі зноў зьмяняліся лесам—то стройным баравым, то нізкім балотным. Высокія тонкія бярэзіны мяшаліся з шэрымі хвоямі і прыдавалі характар маркоты й засмучэньня ўсяму малюнку. Лес зноў расступаўся, даючы месца бясконца вялікім балотам. Балоты цягнуліся далёка-далёка паміж лесу ды замыкаліся лесам, што чуць-чуць чарнеўся роўнаю палоскаю на далёкім небасхіле. Цэлае мора высокай парыжэлай травы засталося зімаваць тут, бо сюды ня зойдзе ні гавяда, ні чалавек з касою. Нязьлічоныя купіны, нізкарослыя хвойкі на іх, пачарнелыя карчагі даўно адмерлых дзеравяк расьлі й гнілі тут спрадвеку. Сярод гэтых купін бліскучымі

стужкамі павіваліся часамі палоскі вады—чыстыя, гладкія, як шліфованае шкло. Невядома, з якіх часоў стаялі над імі засохлыя старыя спарахнелыя алешыны, як сьвечкі, і маркотна глядзелі ў неба. Ад гэтых балот патыхала некім нявыразным смуткам; ціхім жалем веяла ад гэтых аднатонных малюнкаў палескіх куткоў, дзе ўсё-ж такі жыцьцё стварала свае асобныя формы і, ня гледзячы на ўсю ўбогасьць, мела сваю паваб насьць і хараство, свой твар, поўны пужлівага задуменьня. Але гэтыя малюнкі тамілі вочы і засмучалі сэрца, і мімавольна стараешся знайсьці нешта такое, на чым можна было-б адпачыць і супакоіцца.

Тарас Гушча.

5. Нашыя гасьцінцы.

Ёсьць штось нязвычайна прыгожае ў гэтых прывольных старасьвецкіх гасьцінцах на Беларусі. Шырока й размашыста пралягаюць яны ад вёскі да вёскі, ад мястэчак да гарадоў, злучаючы паветы і цэлыя краіны. Колькі хараства і чароўнага прывабу ў сініх іх далях! Колькі новых малюнкаў, сьвежых мотываў і таемных здарэньняў абяцаюць яны вачом і сэрцу падарожнага! З якою надзвычайнаю сілаю парываюць яны да сябе, і як моцна дакранаюцца да струн твае душы! Якая-ж сіла заложана ў гэтых прасторах неабнімных родных шляхоў, і якую ўладу маюць яны над табою, неспакойны, вечна заклапочаны падарожны?! Ці ня гэтая, нікім нявыказаная казка іх, якая складалася доўгімі вякамі ды запісвалася агнявымі літарамі людзкое крыўды ў сэрцах мільёнаў падарожных, што йшлі й ехалі па гэтых гасьцінцах і думалі свае думкі? Ці не яна, гэта летапісь часоў, так глыбока западае ў душу, каб адбіцца ў ёй, знайсьці свой пэўны вобраз і форму ды грознаю маланкаю жахнуць гэтую цёмную ноч няволі, што зьвісла над краем? А можа гэта таемная й страшная бязьмежнасьць блуканьня па сьвеце, дзе трудна вызначыць пачатак і канец, сымболямі якіх зьяўляюцца гэтыя гасьцінцы, авявае душу тваю нявыразным хваляваньнем ды кліча яе зьліцца з бяс-

крайнасьцю зямлі? Ці то—няясны адбітак вечнага нездавальненьня людзкога, таемны покліч да шуканьня іншых форм жыцьця, несьвядомае імкненьне да лепшае долі? Ці то—парываньне душы разьбіць некія граніцы, каб вырвацца на бязьмежныя прасторы?..

Эх, гасьцінцы, родныя гасьцінцы! Хто перакажа нам вашы казкі, разгадае думкі, назьбіраныя й напісаныя на гэтых камлёх вашых прысадаў?!

Тарас Гушча.

6. Скрыпач і ваўкі.

Жыў на сяле скрыпач. Яшчэ змалку навучыўся ён граць на скрыпцы. Вось прышла восень, пачаліся вясельлі. Клічуць скрыпача то туды, то сюды граць на вясельлі. Раз прышлося скрыпачу варочацца позна ўночы дамоў. Ісьці трэба было лесам. Праз лес ішла ездавая дарога, але сьцежкаю было бліжэй, як тэю дарогаю. Скрыпач і думае: „Пайду проста сьцежкаю, усё-ж бліжэй будзе“. Дый пашоў.

Ноч была й так цёмная, а то яшчэ ў лесе. Ішоў ён, ішоў ды неяк заблудзіў і раптам як шабаўтне кудысь пад зямлю! Упаў—і ня так пабіўся, як напалохаўся. Што яно такое?

Падумаўшы—дагадаўся: гэта была воўчая яма. Гэтак лавілі ваўкоў: выкапаюць глыбокую яму, прыкрыюць зьверху тонкім гальлём і прынаду паложаць. Воўк прынаду счуе, пабяжыць да яе ды ў яму й праваліцца.

Як дагадаўся скрыпач, дык трохі супакоіўся. Калі чуе—у яме штось як завые! Скрыпач так і пахаладзеў. Глянуў—ажно проці яго як-бы дзьве сьвечкі гараць. Скрыпач ведаў, што ў ваўка папоцемку вочы сьвецяцца, і што гэта ваўчок папаўся ў яму ды сядзіць.

— О, гэта добры таварыш!—думае скрыпач.—А ў мяне й паганага пакалка няма, адно скрыпка. Што тут рабіць? Вылезьці з ямы папоцемку нельга, а пачнеш вылазіць, дык воўк цябе ззаду!

— Пагана,—думае скрыпач:—гэта воўк цяпер спалохаўся ды не чапае, а як ачухаецца, то з костачкамі зьесьць.

І запраўды, крыху пачакаўшы, воўк пачаў варушыцца, ня йначай бліжэй падступаецца.

— А ну, хіба на скрыпцы заграю!—сказаў сабе скрыпач ды давай іграць.

Скрыпка як загалосіць, а воўк як адскочыць!

— О,—думае скрыпач,—гэта добра!

Ды давай іграць вясёлае да скокаў. Скрыпач грае, а воўк вые. Калі чуе скрыпач, ажно з лесу яшчэ воўчыя галасы аказаліся.

— Вось,—думае скрыпач,—папрыбягаюць!

Але граць не перастае. І такая ў іх музыка пашла: скрыпач грае, воўк у яме вые, а другія ваўкі з лесу сабе голас падаюць. Іграе скрыпач, а сам на неба пазірае—ці ня сьвітае часам?

І хто яго там ведае, што-б было, але запраўды стала на сьвет займацца. Здарылася так, што паляўнічы блізка праходзіў і пачуў, што скрыпка грае, а воўк вые. Ён пашоў паглядзець, што яно за дзіва такое.

Падышоў паляўнічы бліжэй, глянуў—і праўда: у вадным кутку скрыпач, а ў другім воўк.

Паляўнічы апусьціў скрыпачу дручка і выцягнуў яго, а тады ўжо ваўка забіў.

К. Каганец.

7. Мядзьведзь.

У нашым лесе мядзьведзь самы вялікі зьвер. Ходзіць ён па лесе, спусьціўшы галаву, і ступае так цяжка, што здалёку чуваць, як суччо трашчыць.

У лесе мядзьведзю ўсякай пажывы даволі. Раньняй вясною есьць ён маладую траву, пучкі на дрэвах, ловіць птушак. Улетку хапае на яго долю дзікіх ігруш, яблыкаў, грыбоў. Спрыцен ён лавіць ракоў і рыбу ў рацэ. А то знойдзе мядзьведзь мурашнік, засуне туды лапу ды аблізвае мурашак, што насядуць на лапу. Але найбольш падабаюцца яму мядо-

выя соты. Хоць пчолы кусаюць яму морду, ён упорчыва ламае дуплё, дзе сядзіць пчаліная сям'я: разломіць і зьесьць з мёдам усё—соты, кускі дрэва, вашчыньне і самых пчол. Добра, калі яму гэткае пажывы хапае, а не—то з голаду мядзьведзь да скаціны лезе: няхай толькі пападзе, дык заесьць цяля, карову задушыць, нават спутанага каня здолее ў лес пацягнуць.

З людзьмі мядзьведзь ня любіць сустракацца— здалёку чуе ды ўцякае. На зіму мядзьведзь ліняе, абрастае цёплаю поўсьцю ды кладзецца ў бярлогу. Засыпае бярлогу сьнегам, і толькі праз невялікую шчыліну йдзе пара ад мядзьведжага дыханьня, і гэтак сьпіць ён да вясны. У вясну схудзелы, галодны вылазіць ён з бярлогі.

8. Птушкі—памочнікі чалавека.

Цяжка працуе чалавек на полі, у гародзе, у садзе: сее хлеб, садзіць варыва, разводзіць садавіну. І ўсюды ў чалавека многа ворагаў: бульбу чарвяк падточвае, капусту вусень зьядае, хлеб на полі псуюць жучкі, а дрэвы ў садзе чарва глуміць. Пералавіць ці патруціць усіх гэтых ворагаў чалавеку немагчыма, і сам-бы чалавек ня змог убараніць усе расьліны ад чарвякоў і шкадлівых казюлек. Яго праца зышла-б на нішто, але ён мае сабе дарагіх памочнікаў—птушак.

Самы дарагі й блізкі чалавеку памочнік—гэта шпак. Куды-б ні пашоў селянін у вясну на работу, усюды за ім ляціць шпак. І ў полі, і ў дарозе, і ў садзе—усюды шпак памагае чалавеку змагацца й нішчыць чарвякоў і казюлек. Ён разграбае сьвежаўзораную зямлю і дастае нязьлічонае мноства чарвякоў, з якіх потым вышлі-б казюлькі. Кожнае дрэўца ў садзе шпак пільна абгледзіць і вышукае там усякага чарвяка.

Вельмі карысная для чалавека другая птушка— лазараўка. Калі прыгледзіцца, як лазараўкі кормяць сваіх дзяцей, дык пабачыш, што кожная пара іх бацькоў прыносіць у гняздо да трыццаці штук вусеню ў гадзіну.

На вераб'я кажуць, што ён злодзей. Праўда, верабей крадзе многа канапель і іншага насеньня, але карысьці робіць чалавеку куды болей, як шкоды. Кажуць, што ў Амэрыцы, у штаце Мэн, загадалі перабіць усіх вераб'ёў за іх быццам-бы крадзеж. Бедныя вераб'і амаль ня ўсе зьвяліся. На другі год усе дрэвы апанаваў такі страшэнны вусень, што не асталося ніводнага лісточка. Усё зьеў вусень, і дрэвы пасохлі. З таго часу людзі закаяліся біць вераб'ёў.

А колькі мошак зьядае наша шчабятуха-ластаўка! Цалюткі дзень лётае яна і спраўна ловіць камароў, аваднёў і ўсялякіх мошак.

Шмат якія птушкі кормяцца зернятамі й ягадамі, але зьядаюць яны мала, а за гэта прыносяць многа карысьці, абараняючы нашыя сады, агароды, поле ад чарвы й машкары.

9. Дуб і чароціна.

Раз завяла чароціна з дубам гутарку:

— Скажы мне, дубе, чаму ты ня гнешся прад бураю, і бура цябе ня можа здалець? Часта, стоячы тут, бачыла я, як сярдзітыя буры ўпіраліся ў цябе, як у каменную сьцяну. На тваёй галаве бусел зьвіў вялізарнае гняздо, а ты нават ня чуеш гэтага цяжару. А я вось стаю тут ды гнуся, як старая. Маленькая птушачка сядзе на мне—я ня вытрымліваю ды гнуся да самае вады. Часамі жук няўмысьля вытнецца аб мяне—я ўся закалачуся, як у хваробе. Дык скажы-ж мне, дубе, адкуль твая сіла? Скажы мне, чаму я такая слабая?

І кажа ёй дуб:

— Ты баішся жыцьця, затым ты й слабая. Ты выбіраеш мяккі грунт, каб ня так трудна было рыць зямлю сваім карэньнем. Усім ты хочаш угадзіць, да кожнага ты падыходзіш з хітрасьцю, і змалку прывыкла ты гнуцца. А калі хто гнецца, тым ён паказвае сваю слабасьць і непаважаньне к сабе. А хто не паважае сябе, таго й другія не паважаюць, папіхаюць ім, як хочуць. Ты прывыкла да лёгкага жыцьця, і

ўсю надзею кладзеш на другіх. А хто не спадзяецца на сябе, той і бывае слабы. А я змалку спадзяюся толькі на свае сілы і на сілы зямлі й сонца. Змалку я навучыўся сам памагаць сабе. Нікому я ня гнуўся. Ляпей зламацца зусім, чымся гнуцца ўсякай сіле. Мы, дубы, так і робім: або ломімся, або выжываем. Затое, як хто з нас захавае сваё жыцьцё, тады нікога не баіцца.

Т. Гушча.

10. Мурашкі і іх будова.

I.

Скажэце, дзеці, хто з вас ня бачыў круглых кучак, падобных да горкі зямлі, насыпанай наўмысьля з жоўценькага пясочку? Хто з вас не разграбаў гэтых куч, зусім ня думаючы пра тое, якую трывогу падымаеце вы тым тысячам жывёлінак, што зрабілі сабе прыпынак, нанасілі гэтыя кучы? Хто з вас гуляючы не ўзьбягаў на гэтыя круглыя горкі, каб толькі пацешыць сябе? Гэтыя горкі насыпаў ніхто іншы, як маленькія, вечна занятыя працай мурашкі. Разварочваючы мурашнік, вы й не падумалі нават, якую бяду прычыняеце вы мурашкам; ніколі ня прыходзіла вам у галаву бліжэй разгледзець мурашнік, пабачыць, як хітра й замыславата ён зроблен. І каб вы ўсё гэта разгледзелі, як мае быць, то вы падзівіліся-б здольнасьці мурашак рабіць хітрыя хаты.

Мурашнікі сустракаюцца найбольш па краёх лесу і насыпаюцца ў тым месцы, дзе сьвеціць сонца. Месцы для будовы мурашкі выбіраюць сухія і наносяць свае кучы каля хвой, ялін, бярэзін, часта каля пня. Мурашнік робіцца так, што дае прыпынак і схованку мурашкам і ад сьцюжы, і ад сьпякоты, і ад дажджу. Раскапайце на цікавасьць мурашнік пасьля самага вялікага дажджу, і вы ўбачыце, што ён прамок на паўпальца, ня болей, а ў сярэдзіне ён зусім сухі.

II.

Зірнуўшы на мурашнік, можна падумаць, што тысячы мурашак поўзаюць, бегаюць, круцяцца, кішаць

на версе бяз усякага парадку: тая цягне сухую хваёвую калючку, другая—саломку сухога лістка; там дзьве або тры валакуць невялічкі сучок. Цярпліва цікуючы за работаю мурашак, можна замеціць, што ўходныя дзьверцы мурашніка мяняюцца з часу на час. Сярод дня мурашкі слабодна сустракаюцца ў гэтых дзьверцах і разьмінаюцца нават з сваёю ношаю. Пад вечар гэтыя дзьверцы памаленьку звужаюцца і ў канцы зачыняюцца зусім, і пасьля гэтага ўсе мурашкі хаваюцца ў сярэдзіну мурашніка. Пільна ўзіраючыся, лёгка ўбачыць, як зачыняюць мурашкі свае дзьверы. Наўперад яны ставяць слупкі наабапал уходу, і ня проста прыстаўляюць іх да сьцен, але ўтыкаюць у пустыя месцы між саломак і калюшак; потым замуроўваюць дзіркі між слупкамі й сьцяною мурашніка матэрыялам больш лёгкім. У канцы ўсё гэта закрываецца, усё гэта прыкрываецца кавалачкамі сухога лісьця.

Назаўтра рана, чуць толькі ўзыйдзе сонца, пойдзем ізноў к мурашніку ды пацікуем, што там робіцца. Па версе ўжо поўзае некалькі мурашак. З-пад маленькіх шалашыкаў пад дзьверцамі выпаўзае яшчэ некалькі, і пачынаецца работа. Самая першая работа мурашак—адчыніць дзьверы. Слупкі, саломкі, кавалачкі лісьця дастаюцца ды складаюцца пад дзьверцамі, каб на выпадак патрэбы можна было йзноў зачыніць шырока адчынены ўход. І кожны летні дзень ідзе такая работа, апрача хіба дажджлівых дзён; у непагоду дзьверы мурашніка шчыльна зачыняюцца. Калі зранку неба хмарнае, то мурашкі робяць у дзьверцах маленькія дзірачкі, і як толькі пачне падаць дождж, яны жывенька зачыняюць іх наглуха.

11. Лясны пожар.

Гарэў лес, толькі трудна было распазнаць, ці ў нашым абходзе быў пожар, ці ў чужым. Мы пабеглі проста на дым. Беглі мы доўга. Было страшна горача, пот так і каціўся з нас. Мы ўжо перабеглі й граніцу свайго лесу. Агню яшчэ ня было відаць, толькі дым, каторы разьвяваўся ветрам па лесе і тумаціў яго, даваў

знаць, што пожар блізка Скора мы ўбачылі й самы агонь. У лесе нікога ня было, і агонь без запынку разгульваўся на волі. Цэлае возера агню абнімала лес да палавіны, разьлівалася кругом і займала ўсё большую й большую лапіну.

Страшны і разам цікавы від мае пожар лесу!

Шум агню чуцен за вярсту. Агонь абхоплівае малады хвойнік да самага верху, а пад маладымі хвоямі многа сухіх калючак і лому.

Агонь узьбягае па камлі, пераходзіць на гальлё, а вецер далёка адносіць сухую кару разам з агнём, ад чаго пожар яшчэ скарэй разрастаецца.

Цэлая сьцяна агню ў сажань увышкі разьлівалася па краёх і нясласся ўсё далей і далей.

Кусты ялоўца трашчаць, як толькі надходзіць к ім агонь, на момант даюць белы слуп дыму і разам абхопліваюцца агнём ды прападаюць у полымі, каторае яркімі стужкамі разьліваецца ў адну мінюту над хвойнікам. Тоўстыя, аброслыя мохам старыя хвоі, уверсе смаляныя, з выдзеўбленымі дзятламі дзіркамі, гараць, як сьвечкі. Іншыя зусім перагараюць на палавіне, і вяршына з глухім шумам апускаецца наніз у самы агонь ды прападае ў полымі.

Жар нястрывалы—трудна ўстоіць за тры сажні ад агню. Людзі з лапатамі й граблямі прышлі з суседніх вёсак тушыць пожар. Стаўшы здалёк ад агню, пачалі яны адграбаць мох і чючкі, каб ня даць матэрыялу агню. Капалі зямлю ідалі пясок на агонь. На ахвяру яму пакідалі цэлыя маргі лесу, бо за гарачынёй трудна было рабіць блізка ад агню. У адным месцы пожар падступаў к старому бору. Людзі кінуліся туды і дружнаю работаю адваявалі бор. Агонь рыхтавалі скіраваць туды, дзе ён меней мог знайсьці сабе корму. Пожар памалу ўсё меншаў і меншаў. Яго дарога ўсё вузілася. Белы дым спакайней слаўся па лесе і тонкімі языкамі ўздымаўся над лесам. Скора бура агню была зусім затушана. Толькі вялізарнае вогнішча дымілася тысячамі маленькіх дымкоў, ды дзе-ні-дзе вынікаў агоньчык сярод абгарэлае палянкі, разьдзьмуханы ветрам. Нудна пазіралі дрэвы з абсмаленымі камлюкамі.

12. Зямля, на каторай мы жывём.

Аб зямлі, на каторай мы жывём, можна расказаць шмат чаго цікавага. Перш-на-перш, зямля круглая, як яйцо. Яна нідзе ня мае краёў, або меж. Зямля— гэта вялікая гала, каторую можна аб'ехаць навокал. Яна нідзе ня мае канца, як ня мае ніякага канца скамечаная галка. Калі муха сядзе на яблыка ды папаўзе ў адзін бок, то яна абойдзе навокал і прыдзе йзноў на тое месца, толькі з адваротнага боку. Гэтак і людзі аб'яжджалі навокал зямлі, варочаліся назад, а канца нідзе не знаходзілі, бо няма канца ў галы, якою ёсьць наша зямля.

На зямлі ёсьць суша, на каторай стаяць будынкі, растуць дрэвы, засяваюцца нівы, пасецца статак і інш. Пасьля, на зямлі ёсьць вада, каторая напаўняе ўглыбленьні ў сушы. Напоўніць вада ўглыбленьне ў сушы— і выйдзе возера або мора, калі ўглыбленьне вельмі вялікае. Шмат вады цячэ па рытвах, прамытых у зямлі, і тады гэта вада завецца рэчкаю. Ёсьць вада й пад зямлёю, і калі яна сама прабіваецца наверх, то завецца тады крыніцаю. Часам дастаюць людзі ваду з-пад зямлі, капаючы калодзежы.

Апроч сушы й вады, на зямлі ёсьць яшчэ паветра. Паветра мы ня бачым, але яно абкружае нас з усіх бакоў. Калі мы пабяжым, паветра ўдарае нам у твар і тады мы яго чуем. Калі падае паперынка, паветра падтрымлівае яе і не дае хутка зваліцца на зямлю.

На зямлі жыве многа ўсякіх стварэньняў, і растуць розныя расьліны. Адны стварэньні кормяцца расьлінамі, другія—мясам слабейшых стварэньняў. Чалавек есьць і мяса, і расьліны, хоць бяз мяса мог-бы жыць.

13. Камень.

Такіх прыгожых месц, якім быў гэты куток, рэдка дзе можна знайсьці. Прынамсі, так думаў доўганосы бусел, каторы меў тут, на старадроўні, пышны палац. А бусел усё-ж такі трэцца па сьвеце, і на яго словы можна мець увагу.

Шумлівая рэчка, цёмны лес, поле, луг і гурт старасьвецкіх дубоў, дзе асталяваўся бусел з сям'ёй, выглядалі весела, а падчас і шчасьліва, і гэтым самым як-бы пацьвярджалі, што тут і запраўды ня кепска. Але бывалі й такія выпадкі, што ўсе тутэйшыя жыхары крыху сумавалі, крыху гаравалі,—бяз гэтага не абыходзіцца ў жыцьці. І хто ведае, быць можа, чым часьцей даведваюцца да нас нягоды, тым глыбей пачуваньне цаны жыцьця, тым ясьней яго сьветлыя мамэнты.

Але самым шчасьлівым жыхаром быў тут, ведама, камень—так злажылі й згадзіліся яго суседзі: рэчка, лес і другія. І праўда, як ні моцныя дубы, а ўсё-ж ткі іх матлашылі й сушылі вятры, іх паліла сонца, на іх мецiліся цяжарныя хмары з залатымі стрэламі пякучых маланак, а ў час навальніцы на іх каранёх тапталіся людзі. Таксама рэчка знывала ад сушы ў сваіх берагох пад косамі гарачага сонца і агаляла сваё пяшчанае жоўтае дно. Яе чыстае лона ня раз заносілася сьмецьцем, гразёю і розным брудам няпрошаных госьцей-ручаёў, што вынікалі з ласкі навальніцы. Пра лес і казаць няма чаго. Ой, колькі раз даводзіцца яму, старому, перадрыжэць усімі жылкамі за долю сваіх сынкоў, як увойдзе сюды з бліскучай сякерай на плячох бязьлітасны чалавек! Бывалі цяжкія часы й для бусла. Не патрапіш у пару вярнуцца з выраю, намерзьнешся досыць, стоячы на гнязьдзе, і духі табе падцягне, бо дзе знойдзеш спажытак у такую сьцюжу?

А каменю што? Кажуць-жа: моцны, як камень, цьвёрды, як камень, трывалы, як камень, і маўклівы, як камень. Дык што яму дзееца тут? Ляжыць сабе, як пан, у мяккім доле. Ні дождж, ні жар для яго ня страшныя. Блісьне сонца, дзьмухане вецер—і сухі камень, і цёпла яму. І выбраў-жа, шэльма,—спалі яго сьнег!—і месца прыўдалае! Тут і рэчка табе відаць, і лес, і белыя хмаркі-гускі, што плаваюць па бязьмежнаму прастору сініх нябёсаў. А колькі жыцьця навокал яго! Чорнабровыя плісачкі любяць крыху падурэць каля каменя, а то проста сядуць на самы яго верх ды пачнуць такія гамонкі, што толькі й можна пачуць іх

у вясну. Лесавая жаўранка прылятае сюды начаваць, і, пэўна, гэта каменю пяе яна такія прыгожыя песьні, што душа замлявае. Што-ж, шанцуе яму і толькі! Кожнаму свая доля...

Так казалі суседзі шчасьлівага каменя, а ў сэрцы ўсё-ж не завідвалі яму. Аднаго толькі не маглі сьцяміць тутэйшыя жыхары: камень ніводным слаўцом ня выявіў свае радасьці, што ня мала ўсіх тут зьдзіўляла.

Т. Гушча.

14. На начлезе.

Немалады ўжо чалавек Тамаш Чучка, і не яму-б езьдзіць на начлег. Праўда, начлег не такая ўжо цяжкая рэч, але, што ні кажы, усё-ж такі старым касьцям куды ляпей было-б ляжаць на сяньніку каля печы. Але хто-ж паедзе?! Якуб можа гэтымі днямі прыедзе з плытоў, а пакуль-што трэба зьбірацца. Падапрануўшы кажушок і падперазаўшыся путам, Тамаш вышаў з хаты.

На вуліцы ўжо тупалі капытамі коні, бражджалі званкі сіпаватымі галаскамі. Начлежнікі ехалі шумна. Сярод іх было колькі дзяцюкоў, а найболей усё былі дзеці; былі тут і дзяўчаты.

Тамаш падвёў каня да плоту, каб сесьці конна. Каню, відаць, не падабаецца нясьці на сабе гаспадара, і ён, як толькі Тамаш нарыхтуецца сесьці, зараз-жа ўцякаў ад плоту. Тамаш крычаў на каня, ізноў цягнуў яго да плоту, пакуль сяк-так не ўшчапіўся конна.

Начлежнікі ўжо ад'ехалі далёка, як Тамаш выяжджаў з двара.

Начлежнікі выбралі высокі сухі груд, каб можна было прылегчы і разлажыць агонь. Кожны начлежнік вёз з дому па палену дроў, бо луг быў голы, як бубен.

Спыніліся начлежнікі, спыніўся й Тамаш. Ён спутаў свайго коніка, павесіў яму на шыю перавясла, каб заўтра скарэй яго можна было знайсьці, ды прылёг воддаль ад гэтае маладое галды.

Зоры, як матылечкі, трапыхаліся, дрыжалі, і іх блеск пераліваўся дзіўнымі колерамі нязьлічаных агнёў. За лугам чуць-чуць выступала сваім чорным абрысам зубатая палоска яловага лесу, а над ім мігацелі чырвоныя стужкі трывожных зарніц.

Кругом было так спакойна, так ціха й згодна, што душа мімавольна адрывалася ад зямлі і нясласе ў невядомую высь, каб зьліцца з хараством, з бязграінічнасьцю гэтага таемнага, неразгаданага сьвету.

Тамаш лёг на сьпіну, падлажыўшы пад галаву рукі. Доўга ён ляжаў гэтак і разважаў у сваіх думках. Аб чым думалася, ён і сам не адказаў-бы, каб яго хто папытаўся аб гэтым. Думкі самі йшлі й праходзілі, бы тыя лёгкія хмаркі на небе, ішлі ды раставалі, як сьняжынкі.

А там, каля агню, варушыліся й бегалі дзеці, адтуль нясьліся песьні й покрыкі. Памалу ўсё супакоілася, толькі сьмех, дружны й закатны, гаварыў, што каля агню яшчэ ня сьпяць.

15. Навальніца.

Над вялікім, даўно ўжо пакінутым і заглохлым садам зьбіралася навальніца. Цяжкія хмары паўзьлі па шэрым небе і, выцягваючы свае лапы, падпаўзалі бліжэй да сонца, каб згасіць яго. Чорныя цені, што палягглі на зямлі ад хмар, наводзілі на ўсё жывое страх.

Спужаўся й задрыжаў сад, бо прачуваў, што можа стацца, калі навальніца пачне крышыць бяз літасьці худзенькія дрэўцы, між каторымі толькі стары дуб стаяў сьмела й адважна, паглядаючы вясёла ў вочы цёмным хмарам.

Што значыць яму навальніца? Ці раз бывала, што віхры парываліся схіліць яго да зямлі, але ўсё дарма: ён мала дбаў і толькі сьмяяўся над непагодай.

Дый так, чаго, здаецца, было пужацца, калі ён пад зямлёй крэпка ўмацаваў сваё карэньне, даючы яму вольна расьці і ўшыркі, і ўдоўжкі, а над зямлёй высока дзяржаў векавую зялёную карону.

Добра ведаў стары дуб, што ўвесь сад ня меў вока на яго за тое, што карэньне забірала ад іх пажыву з зямлі, а вечная засень глушыла маладыя ўсходы. Ды такое бяды: ён меў толькі адну думку, каб як-небудзь зьніштожыць ненавісных суседзяў сваіх, а на іх месцы выгадаваць дубовы гай.

Цярпліва пераносілі крыўды засохлыя дрэўцы і час-ад-часу выміралі праз ласку дуба, жадаючы ў адплату і яму пагібелі, а той толькі рос і радаваўся, звысока гледзячы, як канчалі жыцьцё тоненькія лазінкі й алешынкі. І ніхто з іх ня ведаў, якая доля чакае таго дуба.

Тымчасам пад зямлёй, дзе крэпка сплялося яго карэньне, жыло шмат маленькіх злосьнікаў, каторыя дзень і ноч вялі пільную працу. Хоць гэта й марудная была праца, але пэўная, і праз іх ласку дуб даўно ўжо пачаў траціць сілу ў карэньні.

І настаў дзень, калі на падмогу працы схаваных маленькіх чарвячкоў наляцела шалёная навальніца, якбы зрабіўшы з імі хаўрус дзеля згубы таго, хто так горда глядзеў у неба і ня схінаў прад ёй свае галавы.

Хмары, як няпрытомныя, паўзьлі ўсё бліжэй к сонцу; халодны вецер гнаў з дарог пыл і, скруціўшы ў слуп, растрасаў з боку ў бок; брызнуў густы дождж, і стрэліў пярун.

Глянуўшы на сілу навальніцы, страпянуўся дуб і, выпрастаўшы шырокія грудзі, прыгатаваўся сустрэць націск, як калісь бывала; тымчасам хмары ўжо папаўзьлі на сонца, згасілі яго і сунуліся ў цемнаце далей. Задрыжалі тоненькія дрэўцы, прыляглі к зямлі і чакалі сьмерці. Задрыжаў і дуб, і пад дзікім націскам ветру пачала хіліцца яго зялёная карона.

— Глядзі, суседка!—шаптаў арэшнік, прытуліўшыся к сасьне:—глядзі! Такі дуб хінецца, цяжка й яму прышлося...

Але не даканчыў арэшнік, і не пачула яго сасна: ударыла маланка, задыміўся й зваліўся апалены дуб і бяз ліку пахаваў пад сабою маленькіх дрэўцаў.

Навальніца, як цёмная вялізная птушка, уцякала далей.

Дождж сьціхаў, і дзе-ні-дзе з-за хмар паказалася яснае неба.

Шмат палягчэла тым дрэўцам, што асталіся ў старане; з прывычкі яшчэ пудліва паглядалі яны на дуб, што распластаны ляжаў у садзе, але ніхто цяпер ня гінуў ад вечнае засені, і ўсім стала прасторна.

Пачарнелы пень старога дуба дзіка глядзеў у высь і адзначаў месца, дзе жыла векавая сіла.

Т. Гушча.

16. Першае гора.

Першае гора сустрэла Цішку, як яму было толькі шэсьць гадкоў. Аддалі замуж яго дарагую сястру Касю. Любіў хлопчык сваю сястру, а цяпер вот пашла яна ў чужую хату. Доўга Цішка маркоціўся па сястрыцы і часта хадзіў да яе. Урэшце яму так цяжка стала без сястры, што й жыцьцё ня міла. „Вазьмі мяне, Кася, за сынка!" кажа ён раз сястры. Кася засьмяялася ды пытае: „А мамы табе шкода ня будзе?" Бяда хлопчыку: маці шкода! Заплакаў Цішка, але такі паставіў на сваім: забраў свае цацкі, кашулькі, нават і ката Рудзьку хацеў забраць, але малая Марылька не дала, ды пашоў.

Прышоў да Касі. Селі вячэраць. Зноў яму маркотна стала: захацелася паглядзець, як там, дома. І яны, мусіць, вячэраюць. Вышаў Цішка з хаты, падбег пад акно да сваіх, а ўсе за сталом сядзяць: скраю—бацька, каля яго—матка, а пры мацеры—Марыля, і кот Рудзька на лаўцы сядзіць. А з Марылькай заўсёды Цішка сядзеў. Раптам яму зрабілася так шкода ўсіх, што ён кінуўся пад акном ды моцна заплакаў. Выбегла маці ды ўнесла яго ў хату. „Чаго ты, чаго ты, дурненькі?" пыталася маці. „Калі-ж я ўжо ня ваш, а мне там маркотна", плакаў Цішка, а маці сьмяялася й цалавала Цішку.

Дадаткі.

Да § 4-га, правіла 6-ае.

Гэтае правіла трэба разумець так: „Нескарочаны (складовы) прыназоўнік у, стаўшы перад словам, што пачынаецца гукам а, падвойваецца і дае ў вымове ув, але в пішацца зьлітна з наступным словам, як прыдыханьне, напрыклад: *У ваднае* мацеры пяць сыноў. Дом *у вагні*. Сем варот *у вадзін* агарод.

Паміж галоснымі ў сказе прыназоўнік у дае ў вымове в, але пішацца ў (нескладовае), напр.: Каза ўлезла ў агарод (замест „в агарод“). Снапы сушылі ў азяродах (замест „в азяродах“). Два мядзьведзі ў аднэй (замест „в аднэй“) бярлозе ня месьцяцца.

Да § 6-га.

У правапісе зычных гукаў (§ 6) прапушчана наступнае правіла:

> **Правіла.** Калі гукі з, с, ц, дз стануць перад мяккімі зычнымі, то вымаўляюцца мякка, і на пісьме ў такіх разох пішацца Ь (*зьбіць зьняць, зьвер, сьвет, радасьць, сьлёзы; цьвет, цьмяны, цьмець, дзьве, дзьвесьце, дзьверы, зьехаць, зьява, зьесьці).*
>
> Але перад мяккімі гартаннымі (задня-язычнымі) г, к, х яны вымаўляюцца цьвёрда, і мяккі знак ня пішацца: *згінуць, скінуць, схіліцца.*
>
> Гэтае правіла не адносіцца да зацьвярдзелага гуку „ц“ (*памацнець* ад *моц*). Слова „цьвет“ з старога слова „твісті“.

Практыкаваньне. Упрочкі зьбірайся, а жыта сей. Сьветлая галоўка мысьлямі занята. Адна махнуша не гарыць, а цьмее. Асыпалася лісьце. Ад напасьці не прапасьці. Сьпі, маё дзіцятка! У каго ёсьць матка, у таго галоўка гладка. Адвага не зьнявага. Ня шукай ты шчасьця-долі на чужым далёкім полі! Баязьліваму

і страх здаецца. Не сьпяваюць птушкі. Сьціхнуў лесу шолам. Сьліна бывае заразьлівая. Гасьне корчык на камінку. Поле апусьцела. Кветкі ня сьвецяць галоўкамі яснымі. Шкло якоесь цьмянае. Наста якаясь сьлязьлівая. Мяккі сьнег лятае пухам. Маці схінулася над калыскай. Згінуў сьнег з палёў даўно. Яблыні цьвілі белым цьветам. Замерзьлі лужынкі. Цьвёрдую пасьцельку прыгатаваў мароз для мяккага сьнегу. Зачыняйце шчыльна дзьверы! Гаварыў ён зьняважліва й насьмешліва. Падзьмуў сівер, і папаўзьлі па небе сьнегавыя хмары. Ад баязьні мала прыязьні. Часьцей і гусьцей залёталі сьнегавыя пушынкі. Паспорылі за мех, а ў мяху сьмех. Сьляпы сьляпому не павадыр. Ісподак скінуўся ды разьбіўся. Апанавала млявасьць. У Нёмне рыбу вудзіў дзядзька. У нізкіх мясьцінах заўсёды зьбіраецца вада. У нашым лесе мядзьведзь—самы вялікі зьвер. З людзьмі мядзьведзь ня любіць сустракацца. Сонца шчыра разьлівала блеск прыветны і цяпло. Поле жыцьцем трапятала, усё пяяла і цьвіло. Чуецца говар мне сьпелае нівы.

Скарачэньні.

(Я. Кол.)—Якуб Колас.
(Я. Куп.)—Янка Купала.
(М. Багд.)—Максім Багдановіч.
(М. Кудз.)—М. Кудзелька.
(Ц. Гарт.)—Ц. Гартны.
(Ст. Ўл.)—Стары Ўлас.
(Д.-Мар.)—Д.-Марцінкевіч.
(А. Гар.)—А. Гарун.
(Я. Луч.)—Я. Лучына.

Выправіць заўважаныя памылкі.

Стар.:	Радок:	Надрукована:	Павінна быць:
VI	15 зьнізу	як зазначалася вышэй	(Гэтую фразу трэба выкінуць).
9	7 „	бач. § 23	бач. § 30
25	9 зьверху	у зімку	узімку
30	4 зьнізу	ў ваччу	ў аччу
32	14 зьверху	ў назовах прадметаў	ў назоўніках іменных
33	15 „	знайшоў	знашоў
—	17 „	ў ваччу	ў аччу
36	15 зьнізу	пэрсідзкі	пэрсыдзкі
38	15 „	Абыяк	Абы-як
—	23 „	пзашоў	знашоў
—	18 зьверху	але ў такіх разох „й“ найчасьцей зусім прапускаешца, асабліва ў дзеясловах перад гукам „ш“	але ў дзеясловах прошлага часу перад гукам „ш“ яно найчасьцей зусім прапускаецца
39	14 „	па полі	па полю
44	19 зьнізу	нячыста	ня чыста
50	7 „	пясочку	пясочку,
56	2 „	мыча?	мыча —
57	10 „	на месцы „я“	на месцы „Э“
—	19 зьверху	Хадзі	хадзі
60	4 „	Запалі мамачка	Запалі мамачка,
61	6 „	ў ваччу	ў аччу
—	8 „	спакойна і важна	спакойна й важна
—	20 „	у лёд	ў лёд (бо верш.)
62	5 „	ў ваччу	ў аччу
64	16 зьнізу	які,	які
70	9 „	і бяжыць	і бяжыць,
—	12 „	ходзячы	ходзячы,
71	1 зьверху	цьвет	колер
72	1 зьнізу	горад×	гораду
74	7 „	не наганяешся	не зганяешся
76	15 зьверху	вінічымнае	нісчымнае
77	2 зьнізу	на-сьмехі	насьмехі
83	8 „	сыро-вадка	сыровадка
—	19 „	поўсема	поўсяма
—	16 зьверху	кошаланоша	кашаланоша
—	22 зьнізу	словавытварэньне;	словавытварэньне.
86	12 „	гэніяльны	геніяльны
87	6 „	Пролетары	Пролетарі
—	13 „	інспэктар	інспэктар,
92	6 „	і пачынаюць	ды пачынаюць
—	14 „	і пачалі	ды пачалі
115	18 зьверху	папрабуйце × Гэта	папрабуйце ×: гэта
119	15 „	асабістаю	асабліваю
118	9 зьнізу	*працяжнікамі*	*працяжнікамі* або *коскамі*.
120	1 зьверху	ніколі.	ніколі!

ЗЬМЕСТ.

Стар.

ЧАСЬЦЬ ДРУГАЯ.

ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ.

ЦАНА 40 кап.

У аправе 50 кап.